De Gulden Passer. Jaargang 28

bron
De Gulden Passer. Jaargang 28. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1950

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005195001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

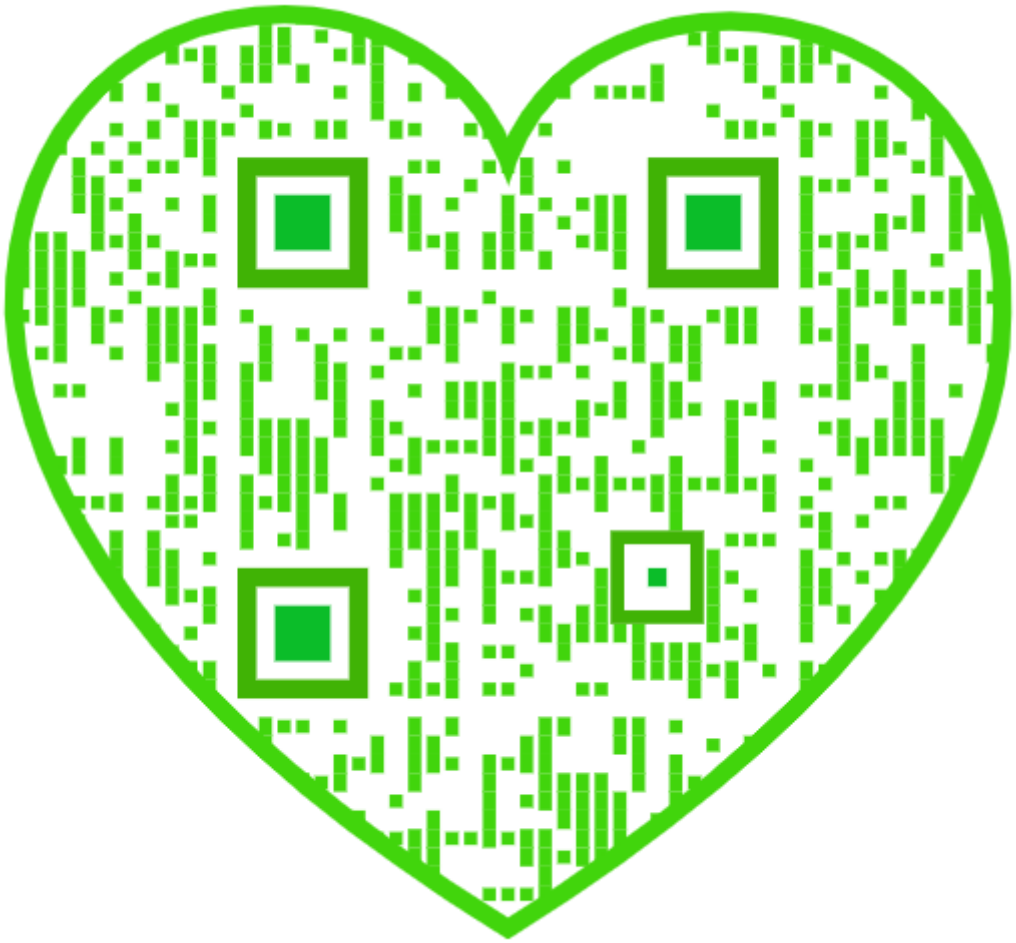

[De Gulden Passer 1950]

Oldřich Menhart Czech printer, type-designer and penman

by O.F. Babler
(Olomouc, Czechoslovakia)

Woodcut by Jaroslav Lukavský.

Czech typography and calligraphy has to-day a representative who is raising it to the highest international level. The title of the present article bears his name, and the article itself will try to tell of some of his merits and successes.

But let us start with some personal information which is worth setting on record, and let us be thankful that we are allowed to give it by Mr Menhart's own words. In a short autobiographical sketch -

ZÁHOŘOVO LOŽE

·I·

Šedivé mlhy nad lesem plynou,
jako duchové vlekouce se řadem;
jeřáb ulétá v krajinu jinou —
pusto a nevlídno ladem i sadem.
Vítr od západu studeně věje,
a přižloutlé listí tichou píseň pěje.
Známátě to píseň; pokaždéť v jeseni
listové na dubě šepcí ji znova:
ale málokdo pochopuje slova,
a kdo pochopí, do smíchu mu není.

Poutníče neznámý v hábitě šerém,
s tím křížem v ruce na dlouhé holi,
a s tím růžencem — kdo jsi ty koli,
kam se ubíráš nyní pod večerem?
kam tak pospícháš? tvá noha bosa,
a jeseň chladná — studená rosa:
zůstaň zde u nás, jsmeť dobří lidi,
dobréhoť hosta každý rád vidí. —

Poutníče milý! — než tys ještě mladý,
ještě vous tobě nepokrývá brady,
a tvoje líce jako pěkné panny —
ale což tak bledé a smutně svadlé,

Page from the hand-written book,
KYTICE, by Karel Jaromír Erben (1940).

one of the very rare occasions on which this modest artist speaks of himself - he says of his own life: ‘I am a descendent of a large family of craftsmen. My father was a goldsmith, in the mediaeval sense of the word. Of four brothers I was the youngest, being born in 1897, and we were all skilful designers, modellers and engravers, as we had, from our youth, the opportunity of learning all these crafts in my fathers workshop. My parents were poor, so a long period of attendance at school was out of the question. I was learning typography just when the first World War broke out. For five ensuing years I was, in the uniform of an Austrian soldier, driven from one front to another; and when I finally got home, I returned to the printing-shop. From my boyhood years, I was intensely interested in the wealth of letter forms, and I studied lettering first from old sepulchral monuments in churches and in churchyards, and later from books and prints in museums and libraries. But my tasks in the printing-shops offered no opportunity for my lettering talent. On the contrary, even as a foreman in large printing-offices I did no creative work, being allowed to do no more than the work of a technician. While travelling abroad I became convinced that my instincts were right. I studied ancient and modern lettering, and became aware of the contemporary revival of calligraphy. My first journey led me to the Musée Plantin-Moretus, at Antwerp, where in 1924 I passed some weeks in close researches. I later visited many libraries, type foundries, printing-offices and exhibitions in the more important cities of Western Europe. After a few years I was ready for my task. It is rather a paradox that I had first to leave my job in the printing-shop to be able to devote myself to calligraphy, type-design and book architecture; and still more, that I had to work in foreign countries, in type foundries outside my native land. From 1929, I worked as an independent calligrapher and type-designer, but ten years later one of the greatest publishing houses of Czechoslovakia engaged me permanently. Then the second World War broke out, and our country had to endure six years of Nazi occupation. The book was one of our spiritual weapons of defence during this most fateful period of our history against the cruel oppression of our foes. In those years I created most of my typefaces and bookdesigns. The

PAVEL VODEHNAL
EX LIBRIS
P V
Ex libris
Jaroslav
Hlava

Bookplates (1942-1945).

exhibition of my work, arranged in 1948 by the Hollar Society of Czech Graphie Artists at Prague, was a full chronological survey of my creations. Although there is not much work left for me to do, I hope that the few remaining tasks I set myself in youth may be accomplished.'

Central in Mr Menhart's interest is the book. And though from the outset his activity has appearently been threefold, the unity of his work is astonishing, and establishes the truth that typography, calligraphy and bookdesign are mutually interwoven, all being put at the service of the book.

Through typedesign Mr Menhart has deeply influenced Czech typography and achieved more than any other Czech artist or craftsman before him. Czech typedesign has not, until recently, gained any great prominence, and so has yet no established tradition. Czech typefounding in the 19th century suffered much from the strong competition of German type-production and died out long before the first World War. Following the liberation of the Czech people, in 1918, new attempts were made to produce native type-faces, though hindered by the lack of technical equipment and of experienced workers. The first modern Czech printing types were designed, for the most part, in the period between the two World

Bookplates (1946-1947).

Wars, by the Czecho-American graphical artist, Vojtěch Preissig, by Slavoboj Tusar, by the fine painter and book-designer, Karel Svolinský, and by the Director of the State Printing-Office, Karel Dyrynk. From their designs types were produced by Czech workshops, but none of these alphabets proved worthy of world interest or fit for competition with foreign designs.

The one man who was predestined to hold first rank in Czech typographie art, both by his intense studies of typography and lettering and by his skill and taste, was Oldřich Menhart. During the last two decades he has created twelve typefaces of challenging capacity and variety. Each alphabet shows a high degree of charm and vigor and craftsmanly skill; each is fashioned in conformity with tradition; an in each is found an inner discipline. As a young student fervently devoted to the service of calligraphy, graphie arts and fine printing, Mr Menhart studied Roman inscriptions, old Slavonic letters and mediaeval scripts, the pure Caroline letter of the eleventh century as well as the spiky Gothic script. But when

he got to doing actual lettering work for wide use, he saw the folly of going back to old models. A type-face must not only be indebted to the past; it must also follow the traditions of our own time and bear the marks of our own national character. We have to take the lettering of our own period which is at the same time the result of older achievements, and whenever necessary improve it by good sense, by good workmanship and by available technical means. But even in times of industrialization and rationalization the fundamental principles of lettering remain unchanged, their chief purpose being to achieve maximum beauty and harmony together with quick legibility. In no case does the letter-designer invent new forms. He is only concerned in making, according to his taste and his skill, and to the usage of his time, the forms familiar to him and to his world. It would be difficult to describe this creative, or rather recreative, process in its technical and artistic significance, the matter being complicated by the differences of individual temper and mentality. 'Letters are things, not pictures of things... Lettering is a precise art and strictly subject to tradition. The "New Art" notion that you can make letters whatever shapes you like, is as foolish as the notion, if anyone has such a notion, that you can make houses any shape you like. You can't, unless you live all by yourself on a desert island - and die there', says Eric Gill in his *Autobiography* (London, 1940, p. 120).

The current typographical dilemma between functionalism and traditional style in typedesign is solved in Mr Menhart's alphabets. His printing types, though they bear no striking signs of Czech folk-lore or of Czech decorative elements, are somehow typically Czech, and such a slightly Slavonic note is one of their charms. He avoids mere ornament, there are no 'fancy letters', or other vulgarities that seek to make something seem better than it really is. Mr Menhart's types are astonishing in their conformity between Roman and Italic; and the relation of the capitals to the lower-case shows sensitive proportions, all endowed with beauty and perfection of form. Remaining faithful to the tradition of calligraphy, Mr Menhart (unlike most of his predecessors) designs all his types not on a constructional basis but on that of handwriting. But though his type-designs are derived from calligraphy, they aim

Initial letters, from MABINOGI (1944).

at universality in use and seek to enlarge the repertory of modern book-types. The facility of their design makes us forget the technical problems which the artist had to solve by the way. Let us quote from one of Mr Menhart's articles: ‘A good set of type-designs is never the fruit of a happy moment, of a sudden inspiration. The type-designer must not depend upon inspiration. He has to proceed conscientiously, to do much preparatory study, to work hard and to gather patiently all available experience. The result is the essence of multiple experiments and observations, saved up during years of work and thought. Only an experienced connoisseur of typography can appreciate the long process that produces a set of 120 small letters, well shaped and mutually proportioned so as to form a full harmony in all their possible combinations in the course of typographical composition...’ These words sound like the confession of a serious craftsman, and Eric Gill himself would have approved them.

In his type-design as well as in his calligraphy Mr Menhart had to get over a special difficulty when designing a Czech alphabet. The orthography of the Czech language, for which some of his types were created, has its own pecularities, consisting chiefly in the considerable number of accents and diacritical signs brought into the language by the reformer of Czech orthography, Magister John Huss, at the beginning of the 15th Century. Mr Menhart is perhaps the first creator of a Czech alphabet who has achieved a full harmony of these discordant signs with the bodies of the letters.

As a serious student of typography, Mr Menhart sought his masters and models in lands richer in printing tradition. In 1924 he passed some weeks in Antwerp to visit Christophe Plantin's workshop. Later he visited the Bauersche Giesserei at Frankfurt a. M., the Klingspor-Werke at Offenbach, and the Imprimerie Nationale at Paris, but the most powerful impulse came from the printing revival in England. He studied not only the technical side of lettering, but also its history, and had the opportunity of getting acquainted with the noblest achievements of human skill. We may quote him, when he gave his interviewer, Mr Rudolf Hála, the printer, this outline of the history of typography for the Czech quarterly *Hollar*: ‘Each period had its masters of type-

Calligraphic one-line title of a weekly paper (1948).

designing. But the validity of their work is unequal. The classical letters of the first three centuries of printing, the mediaeval types of Garamond, Caslon, Janson, are always beautiful and useful, and enjoy great favour even to-day, as they were created in accordance with calligraphy, in the manuscript tradition. The types of the Empire period, like Didot, or Bodoni, are not so popular, and their renewed fame is passing, because they were created in disagreement with the logic of the written organism of the letter signs. Though Edward Johnston and Cobden-Sanderson are dead, their seed is now ripening and bearing fruit. The revival of calligraphy, its ascension from a half-buried past is taking place at the same time and in the same manner in many countries of a mature book-culture, and has its influence on the creating of modern types. The revival of contemporary letter-design will spring from that fact.'

But the moment has come to give an account, or rather a chronology, of Mr Menhart's typedesigns as they issued from several type-foundries in his native land as well as abroad. Here is a list of them:

ANTIQUA, designed in 1930, cut in 1930-1935	}	Mr Menhart's first type designs, produced by the Bauersche Geisserei, Frankfurt a. M.
ITALICS, designed in 1931, cut in 1931-1935	}	Mr Menhart's first type designs, produced by the Bauersche Geisserei, Frankfurt a. M.
BOLD ANTIQUA, designed in 1935, cut in 1936	}	Mr Menhart's first type designs, produced by the Bauersche Geisserei, Frankfurt a. M.
ROMAN MONOTYPE, designed in 1933, cut in 1934-1936	}	Cut by the Lanston Monotype Co., London.
ITALIC MONOTYPE, designed in 1934, cut in 1934-1936	}	Cut by the Lanston Monotype Co., London.

ROMAN FIGURAL, designed in 1940, cut in 1949	}	Cut by the State Printing-Office, Prague.
ITALIC FIGURAL, designed in 1945, cut in 1950	}	Cut by the State Printing-Office, Prague.
ANTIQUA AND BOLD VICTORY-INTERTYPE	}	Designed in 1942-1943, during the Nazi occupation. Now in course of production by the Intertype Corporation, New York.
ITALIC VICTORY-INTERTYPE	}	Designed in 1942-1943, during the Nazi occupation. Now in course of production by the Intertype Corporation, New York.
MANUSCRIPT ROMAN, designed in 1944, cut in 1945	}	Published by the Czech Type Foundry, Prague.
MANUSCRIPT ITALIC, designed in 1945, cut in 1950	}	Published by the Czech Type Foundry, Prague.

UNCIAL, designed in 1945, cut in 1949, by the State Printing-Office, Prague.

HOLLAR, designed in 1939, cut in the same year, only in a single size, for Jaroslav Picka's private press.

A craftsman in the noblest meaning of the word, Mr Menhart has achieved great success in allying art to type-making. Having seriously studied mediaeval models, he adapted them to modern requirements and thereby attained his mastery of the art of lettering. His types have had immediate and widespread success and have won the praise of the world's leading typographie authorities.

When the Bauersche Giesserei, Frankfurt a. M., published specimens of Mr Menhart's types, Mr E.R. Weiss, the great graphic artist and book-designer wrote to him in a letter, dated March 3, 1934: ‘Ich möchte Ihnen auch meine hohe Anerkennung Ihrer Antiqua und Ihrer Kursive aussprechen, die in den veränderten strengeren Formen der geschnittenen Schrift doch das Persönliche und Charaktervolle der ursprünglichen geschriebenen Schrift so weit bewahrt hat, wie das eine geschnittene Schrift überhaupt darf... Ich bin objektiv genug in meinem Urteil, zu sehen, dass Ihre Schrift, sowohl die Antiqua wie die Kursive, und ganz besonders diese Letztere, in jeder Beziehung eine meisterhafte Leistung sind, die sich neben die edelsten alten Schriften stellen kann.’ And on another occasion Prof. Weiss wrote: ‘Ich finde die Menhart-Schrift ganz ausgezeichnet gemacht, eine der geschmackvollsten und gelungensten Arbeiten, welche die Bauersche Giesserei herausgebracht hat...’ Mr

A.A.M. Stols of The Hague, another great book-architect of our time, expressed his appreciation with the words: ‘Le caractère de Oldřich Men-

hart compte à mon avis parmi les plus beaux caractères de notre siècle.' *Den Gulden Winckel*, Amsterdam, wrote: 'Welnu, Menhart's letter is zeer leesbaar, goed geproportionneerd en rustig. Zij laat zich kennen als een der beste moderne Europese typen.' Stanley Morison of London, one of the highest authorities in modern typology, wrote: 'The Menhart fount is a straight-forward book-face unspoiled by the excessive "individualismus" so noticeable in German efforts.' And finally Mr J.A. Howard: 'Menhart's latin characters form a handsome type which looks well in the mass on a page, and from a lengthy examination of it, it does not appear to tire the eye, as do some of the recently designed types.'

Among the faces designed by Mr Menhart the Manuscript-Type adapts formal script to typographical usage; yet with most of his other types it shares the advantage of not representing too exclusively the atmosphere of some remote period. 'One of the most alluring enthusiasms that can occupy the mind of the letterer is that of inventing a really logical and consistent alphabet having a distinct sign for every distinct sound', says Eric Gill in his *Essay on Typography.* Mr Menhart has done much to reconcile the old traditions of lettering with the demands of originality and modernity in this Manuscript-Type. He has taken particular pains to create a type for purely decorative printing as well as for printing some unusual book, and there is no doubt that he has been rewarded by a type exceptionnaly interesting and beautiful, a successful piece of drawing. Even its slight irregularities in design and cutting are no impediment to easy and pleasurable reading, but these faces show the general love of symmetry and rhythmic stress of the old writing-masters. A page set in this type has clarity, grace, unity and proportion; and even the problems peculiar to Czech orthography are here solved happily. Though this fount is, somehow, deeply traditional, it has no obvious affinities with older styles and bears a distinctive individuality of design. The Manuscript-Type is, of course, no letter-type for the ephemoral book; but it can be strikingly used for fine editions, as in the *Regule kaligrafů*, one of Mr Menhart's own charming prints. This type discloses very clearly the common roots of calligraphy and typography. But let

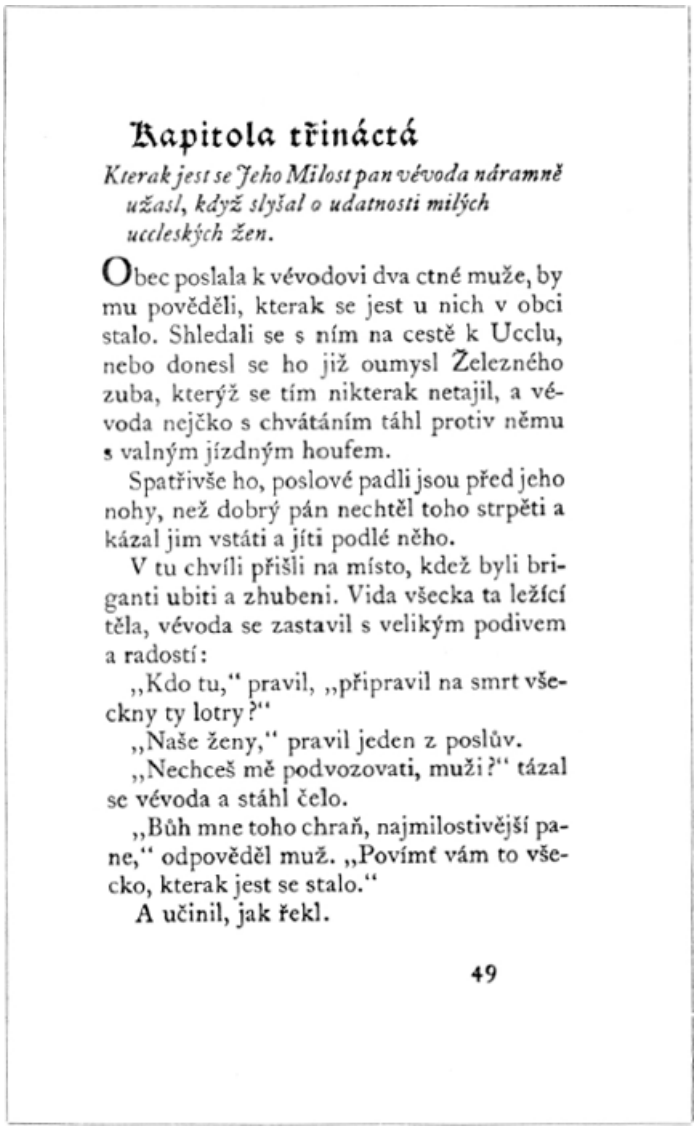

Kapitola třináctá

Kterak jest se Jeho Milost pan vévoda náramně užasl, když slyšal o udatnosti milých uccleských žen.

Obec poslala k vévodovi dva ctné muže, by mu pověděli, kterak se jest u nich v obci stalo. Shledali se s ním na cestě k Ucclu, nebo donesl se ho již oumysl Železného zuba, kterýž se tím nikterak netajil, a vévoda nejčko s chvátáním táhl protiv němu s valným jízdným houfem.

Spatřivše ho, poslové padli jsou před jeho nohy, než dobrý pán nechtěl toho strpěti a kázal jim vstáti a jíti podlé něho.

V tu chvíli přišli na místo, kdež byli briganti ubiti a zhubeni. Vida všecka ta ležící těla, vévoda se zastavil s velikým podivem a radostí:

„Kdo tu," pravil, „připravil na smrt všeckny ty lotry?"

„Naše ženy," pravil jeden z poslův.

„Nechceš mě podvozovati, muži?" tázal se vévoda a stáhl čelo.

„Bůh mne toho chraň, najmilostivější pane," odpověděl muž. „Povímť vám to všecko, kterak jest se stalo."

A učinil, jak řekl.

49

A page from Charles De Coster's LÉGENDES FLAMANDES (1944).

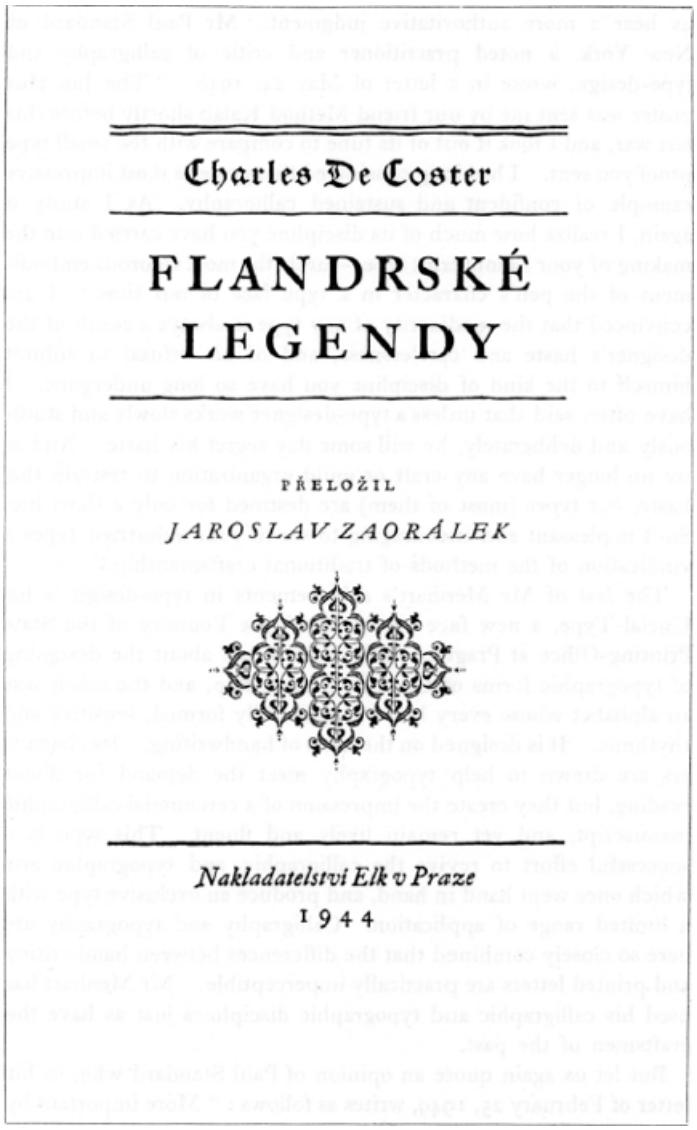
Charles De Coster

FLANDRSKÉ
LEGENDY

PŘELOŽIL
JAROSLAV ZAORÁLEK

Nakladatelství Elk v Praze
1944

The title-page of LÉGENDES FLAMANDES.

us hear a more authoritative judgment. Mr Paul Standard of New York, a noted practitioner and critic of calligraphy and type-design, wrote in a letter of May 24, 1948: ‘The Jan Hus poster was sent me by our friend Method Kaláb shortly before this last war, and I took it out of its tube to compare with the small type proof you sent. I had long considered that poster a most impressive example of confident and sustained calligraphy. As I study it again, I realize how much of its discipline you have carried into the making of your Manuscript type - surely the most vigorous embodiment of the pen's character in a type face of our time! I am convinced that the mediocrity of any type is always a result of the designer's haste and carelessness, and of his refusal to submit himself to the kind of discipline you have so long undergone. I have often said that unless a type-designer works slowly and studiously and deliberately, he will some day regret his haste. And as we no longer have any craft or guild organization to restrain this haste, our types (most of them) are destined for only a short life. So it is pleasant and encouraging to see in your *un*hurried types a vindication of the methods of traditional craftsmanship.’

The last of Mr Menhart's achievements in type-design is his Uncial-Type, a new face cut by the Type Foundry of the State Printing-Office at Prague. This time he set about the designing of typographic forms of Caroline penmanship, and the result was an alphabet whose every letter is splendidly formed, sensitive and rhythmic. It is designed on the basis of handwriting. Its characters are drawn to help typography meet the demand for fluent reading, but they create the impression of a ceremonial calligraphic manuscript, and yet remain lively and fluent. This type is a successful effort to revive the calligraphic and typographic arts which once went hand in hand, and produce an exclusive type with a limited range of application. Calligraphy and typography are here so closely combined that the differences between handwriting and printed letters are practically imperceptible. Mr Menhart has used his calligraphic and typographic disciplines just as have the craftsmen of the past.

But let us again quote an opinion of Paul Standard who, in his letter of February 25, 1949, writes as follows: ‘More important by

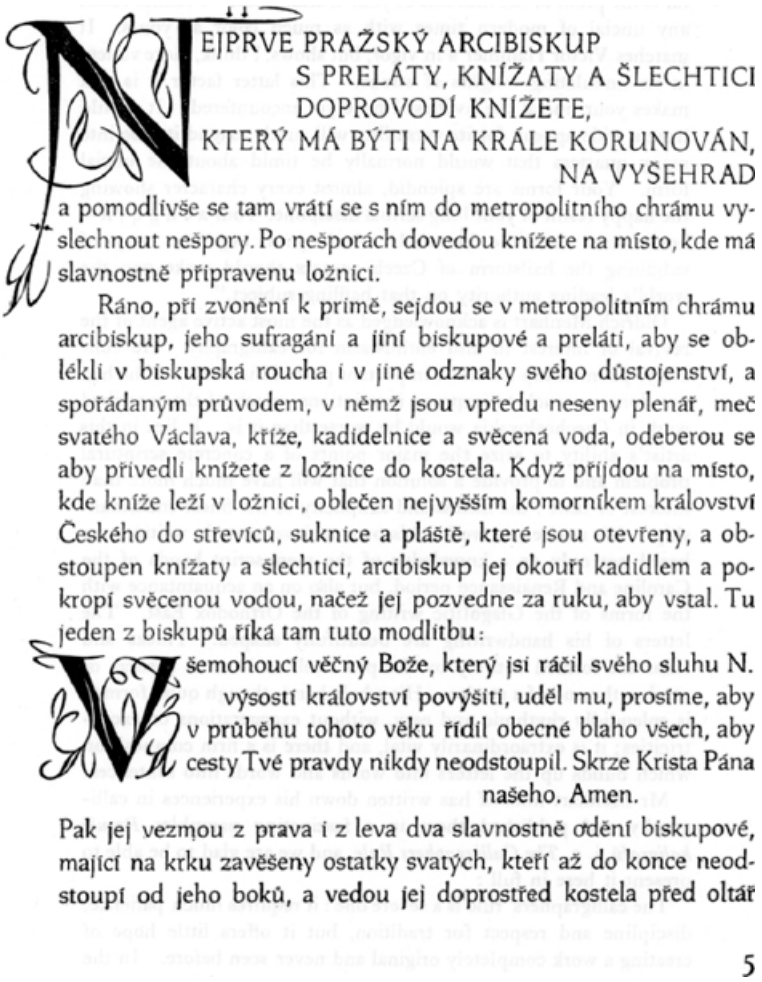

NEJPRVE PRAŽSKÝ ARCIBISKUP
S PRELÁTY, KNÍŽATY A ŠLECHTICI
DOPROVODÍ KNÍŽETE,
KTERÝ MÁ BÝTI NA KRÁLE KORUNOVÁN,
NA VYŠEHRAD

a pomodlívše se tam vrátí se s ním do metropolitního chrámu vyslechnout nešpory. Po nešporách dovedou knížete na místo, kde má slavnostně připravenu ložnici.

Ráno, při zvonění k primě, sejdou se v metropolitním chrámu arcibiskup, jeho sufragáni a jiní biskupové a prelátí, aby se oblékli v biskupská roucha i v jiné odznaky svého důstojenství, a spořádaným průvodem, v němž jsou vpředu neseny plenář, meč svatého Václava, kříže, kadidelnice a svěcená voda, odeberou se aby přivedli knížete z ložnice do kostela. Když přijdou na místo, kde kníže leží v ložnici, oblečen nejvyšším komorníkem království Českého do střevíců, suknice a pláště, které jsou otevřeny, a obstoupen knížaty a šlechtici, arcibiskup jej okouří kadidlem a pokropí svěcenou vodou, načež jej pozvedne za ruku, aby vstal. Tu jeden z biskupů říká tam tuto modlitbu:

Všemohoucí věčný Bože, který jsi ráčil svého sluhu N. výsostí království povýšiti, uděl mu, prosíme, aby v průběhu tohoto věku řídil obecné blaho všech, aby cesty Tvé pravdy nikdy neodstoupil. Skrze Krista Pána našeho. Amen.

Pak jej vezmou z prava i z leva dva slavnostně oděni biskupové, mající na krku zavěšeny ostatky svatých, kteří až do konce neodstoupí od jeho boků, a vedou jej doprostřed kostela před oltář

5

Page from the CORONATION-CEREMONY OF THE CZECH KINGS (1940).

far is the proof of the first size of your *Unciale* face. I cannot recall any uncial of modern times with as much color as yours. It matches Victor Hammer's in vigor, but shows, I think, more variety in its undulating weights of stroke. This latter factor it is that makes your uncial the liveliest I have yet encountered. It should have a wide appeal, for its versatility will surely extend its use into many quarters that would normally be timid about the uncial form. Your forms are splendid, almost every character showing the happy result of your long scribal discipline. Your a c d g q j n - how could these be bettered? And your ingenious way of subduing the hailstorm of Czech accents should make you the world's leading authority on that baffling subject.'

Oldřich Menhart is acknowledged as the most active agent of the revival of interest in and enthusiasm for calligraphy. He considers penmanship the most important part of his work. If he had not done so much to improve inscriptions, much of the inscribed work in Czechoslovakia would be worse than it is. It lies in this artist's ability to seize the major points of a concrete scriptural problem and to provide a solution that will have much more than interest or taste: the fitness and simplicity of the finest craftsmanship. His studies, as well as his own achievements in writing, are based not only on a knowledge of the manuscript hands of the Caroline and Renaissance period, but also on an acquaintance with the forms of the Glagolitic writing of the Orthodox East. The letters of his handwriting are beautifully shaped. Thicks and thins are formed entirely by the pen itself as it turns corners or reaches the end of a stroke. His whole hand, though quite formal, is splendidly rhythmic and easy, without exaggerations or excentricities; it is extraordinarily vital, and there is a firm composition which builds up the letters into words and words into sentences.

Mr Menhart himself has written down his experiences in calligraphy and published them in a fascinating pamphlet *Regule kaligrafů*, i.e. *The Calligraphers Rule*, and we are glad to be able to present it here in full:

The calligraphers' rule is a severe one: it requires much patience, discipline and respect for tradition, but it offers little hope of creating a work completely original and never seen before. In the

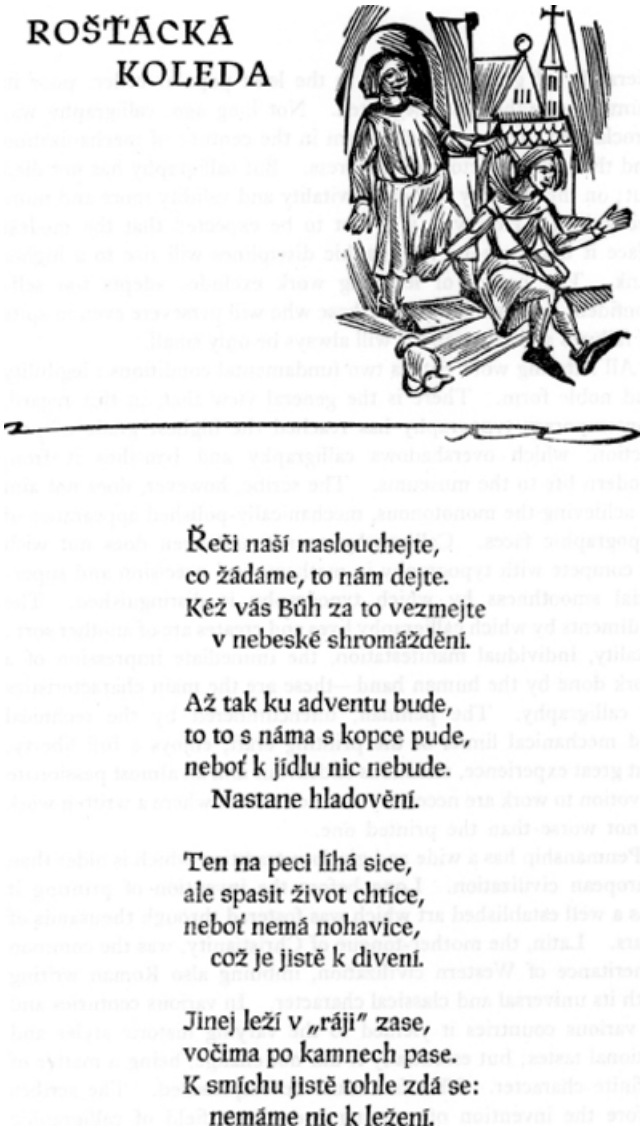
ROŠŤÁCKÁ
KOLEDA
Řeči naší naslouchejte,
co žádáme, to nám dejte.
Kéž vás Bůh za to vezmejte
v nebeské shromáždění.
Až tak ku adventu bude,
to to s náma s kopce pude,
neboť k jídlu nic nebude.
Nastane hladovění.
Ten na peci líhá sice,
ale spasit život chtíce,
neboť nemá nohavice,
což je jistě k divení.
Jinej leží v „ráji" zase,
vočima po kamnech pase.
K smíchu jistě tohle zdá se:
nemáme nic k ležení.

Page from the book, SONGS OF THE VAGRANT SCHOLARS (1948).

hierarchy of graphic arts this is the least popular order, poor in number of adherents, neglected. Not long ago, calligraphy was proclaimed to be an anachronism in the century of mechanization and the general victory of the press. But calligraphy has not died out; on the contrary it shows a vitality and validity more and more recognized. However, it is not to be expected that the modest place it holds among the graphic disciplines will rise to a higher rank. The nature of lettering work excludes adepts too self-confident, and the number of those who will persevere even in spite of failures and temptations will always be only small.

All lettering work entails two fundamental conditions: legibility and noble form. There is the general view that, in this regard, contemporary typography has reached the highest grade of perfection, which overshadows calligraphy and banishes it from modern life to the museums. The scribe, however, does not aim at achieving the monotonous, mechanically-polished appearance of typographic faces. Calligraphy cannot and even does not wish to compete with typography in mathematical precision and superficial smoothness by which typography is distinguished. The rudiments by which calligraphy lives and creates are of another sort: vitality, individual manifestation, the immediate impression of a work done by the human hand - these are the main characteristics of calligraphy. The penman, unencumbered by the technical and mechanical limits of the printing craft, enjoys a full liberty. But great experience, assiduous endeavour and an almost passionate devotion to work are necessary to reach a level where a written work is not worse than the printed one.

Penmanship has a wide and glorious tradition which is older than European civilization. Long before the invention of printing it was a well established art which was fostered through thousands of years. Latin, the mother-tongue of Christianity, was the common inheritance of Western civilization, imbuing also Roman writing with its universal and classical character. In various centuries and in various countries it yielded to the varying historic styles and national tastes; but essentially it did not change, being a matter of definite character. This fact must be emphasized. The scribes before the invention of printing had a vast field of calligraphic

Title-inscription for a book-cover (1948).

activity. This has dwindled since the time when the forms of the Roman letters reached their crystalline purity and essentiality, being gradually deprived of all archaic and purely decorative appendages.

It is obvious that even modern calligraphy cannot create quite new and unknown letter-forms. Nobody would understand them. Even experiments aimed at modifying the essential of the script would be a mistake. The penman can only test his skill by varying, rearranging or alternating traditional forms of Roman script and of the scripts derived from it (Uncial, Italic, Gothic, etc.). The writing instrument and material are important factors in this activity which consists chiefly in two tasks: a faultless mastering of the correlative forms of the whole alphabet, and the placement of the text area on the given surface. The idea of calligraphy is, of course, not confined to manuscripts in the narrow sense of the word (i.e. documents, books), but means all sorts of lettering: monumental inscriptions on stone, metal, wood, or other material, formed by relative processes of calligraphy. Letters constructed or reproduced mechanically do not belong to the sphere of calligraphy.

Calligraphy cannot be superseded wherever a sole and unique copy of a given text is to be produced. In this traditional work the practice of the modern penman does not differ much from that of a mediaeval scribe. The material for a ceremonial document or a charter is still parchement or hand-made paper, the scribe's tool is still a swan or a turkey quill, as in olden times. Only in the

character of his writing and in the whole arrangement of the text, the scribe who is well trained and acquainted with all the difficulties of his craft may succeed in showing something of his personal style. But even everyday life offers to the calligrapher many opportunities of influencing the taste of the public which is, with regard to lettering, corrupted by the newspapers and by the debased, mechanically-reproduced public inscriptions.

Since the end of the last century, when the revival of book-typography showed the necessity of resuscitating also the forgotten penman's art, calligraphy has made great progress. In almost every European country we know of scribes whose definitely formed work is a valuable contribution to the contemporary graphic arts. Working societies and national schools of calligraphers are rising whose founders, like Edward Johnston, Alfred Fairbank, Stanley Morison in England, Rudolf von Larisch at Vienna, Rudolf Koch at Offenbach a. M., W.A. Dwiggins, T.M. Cleland, Paul Standard, Raymond DaBoll in USA, Jan Tschichold in Switserland, are not only counsellors and educators in their own circle, but give us also reference-works about calligraphy which are necessary for theoretical studies. But even modern industry endeavours to facilitate the scribe's activity by producing metal pens suited for his special tasks. In that respect, we may not complain: the choice of writing tools and implements is increasing, and gives proof of the fact that the art of writing is winning interest. In foreign countries, numerous manuals, occasional exhibitions and collections in museums are helping to promote the understanding of penmanship. New methods of teaching calligraphy at the primary schools are tried out from time to time, and this also shows that the interest in penmanship is still vivid, though from the results of all this endeavour it is obvious that even the best educationalists are not always connoisseurs of writing.

If we speak of letter-shaping, not only the pure formal drawing line is concerned. Though the creative phantasy of the penman is fettered by the severe laws of the letter-shape and by the nature of the material and tool which he uses, the fountain of the formal wealth of writing will never be exhausted. It is a well-known fact that handwriting is an unconscious indicator of the temperament

Calligraphic heading for a literary paper (1946).

and the character of the writing person. Calligraphical handwriting can therefore - as each real craft - intentionally bear the imprint of every mood, passion, inclination, or melody, and may be able to raise the impression of the written text to the height of an artistic experience. The script is not just a dry means of understanding if the calligrapher is able to imbue it with deep feeling enthusiasm, grief, axiety or wrath. The pulse of life beats in the classically plain contours of the letters. But it is necessary to have feeling and perception enough to understand the mysterious fluency of the writing-forms. But alas! even in our national sanctuary, in St-Guy's Cathedral, our eyes meet monumental inscriptions of recent date which show that their authors were cold wretches, lacking delight in the inner beauty and generative power of lettering!

The community of the connoisseurs and lovers of calligraphy is increasing, especially in the countries of a writing culture. In Bohemia and Moravia the evolution of the Roman alphabet has no firm roots. The first national script of the Czechs was the Old Slavonic alphabet of St. Cyril. But this alphabet was soon replaced by the Roman script which was gradually forced out by all sorts of Gothic script throughout Central Europe, and this script held its place in Czech typography as well as in handwriting until the middle of the last century. This may explain the lack of appreciation of penmanship among the wider circles of the public, but not excuse the officials responsible for the development of arts.

As original written works will always be rare and difficult of access, we may place full confidence only in the modern technical

processes of reproduction which will, no doubt, influence the further development of calligraphy.

So far the *Calligraphers' Rule.*

Mr Menhart's achievements in calligraphy, which range from labels and posters to documents and whole books, were very warmly appreciated by Paul Standard, and we may be allowed to quote from his letter of July 8, 1948, the following paragraph: 'How shall I thank you for the two lettered versions of the motto: "Bohu nejprve bud' slouženo!" Each is in its own way imbued with that vigor and grace I have so long associated with your pen and your brush. In the single-line lower-case version you have produced a woven texture of letters; in the quasi-uncial forms each letter is charged with its share of feeling, so that the whole becomes a cry as from the heart of the author, echoed by the hand of the scribe! Yet that scribe, I am sure, was *not* seeking to be "original", or to be what is in commerce called "effective"; he had simply studied his text, let his heart respond, and so gave to his hand a power not to be summoned by a mere act of will; rather does it come only from deep conviction. That is why I cannot think of any rival motto from the hand of any other *living* scribe. The only parallel is Rudolf Koch, who in his very death is far more alive than most of our *living* practitioners are today. We have many gifted scribes with us today, but their aspiring talents are suppressed or dwarfed by the unworthy commissions they receive from commercial clients. That is why the sight of your present commission is so heartening to the spectator and so creditable to scribe and publisher and printer alike!...' And here is a paragraph from another letter of the same correspondent, dated January 29, 1949: 'Please don't mistake my silence for indifference or ingratitude! For of course you know that I am more than casually interested in all that you do in every branch of letter forms. You remember that the manna fed in Biblical times to the desert-wandering Israelites tasted (for each individual wanderer) like that food which he liked best! So it is with the undersigned: such specimens of calligraphy and typography as you send seem always to be exactly what I like best. And the same is true of the friends to whom I show your work - these being largely professional book artists; they too are all full of admiration

for your versatile and vigorous work, even though their standards of judgment are of course stricter than any lay criticism could possibly be. Your bold and forthright hand shows to every seeing eye the firm root from which all your other work springs - and this includes your decoration, which seems to me a *written*, a calligraphie and *not a drawn* decoration, as your simple panel for *Vyšehrad* clearly shows. The same is true of your decorative devices on the splendid government poster. The resuit is a unique harmony - as of everything growing directly out of a searching & active & inspired pen. And what makes this pen so powerful is its native avoidance of mere complexity in favor of the barest and clearest simplicity.'

There are, to-day, few real writing-masters left. The hand taught in the schools at the beginning of this century was so lacking in feeling and character that the prevalence of bad writing can be no surprise. Of handwriting to-day little good can be spoken, the form of our writing being often a disgrace to civilization. But there is no reason why the form of the letters of our handwriting should not be as beautiful as possible - especially when there is a reasonable premise that the most beautiful hand is at the same time the most legible. As beauty and legibility go hand in hand, an improvement in handwriting is desirable both from the aesthetic and the practical point of view. Children in schools should be led to appreciate that to write beautifully is an achievement, and that good writing is good manners. 'Modern handwriting, if it is to be reformed at all, must be reformed by the application of a good knowledge of the technique of penmanship to a knowledge of good printing and not by the resuscitation of mediaeval calligraphy.' writes Eric Gill in his *Essay on Typography.* It would, I suppose, be vain to insist that everyone should have so capable and beautiful a hand as Mr Menhart's, for that can be achieved only by someone who cares about handwriting for its own sake, as a means of artistic expression. But it would be necessary for nearly all of us to regain some pride in our handwriting by realizing that writing can and should be something more than strictly utilitarian. And it is precisely Mr Menhart who, having attained his own standard of writing without being too much indebted to the past, has helped by his personal example as well as by his teaching to raise the artistic

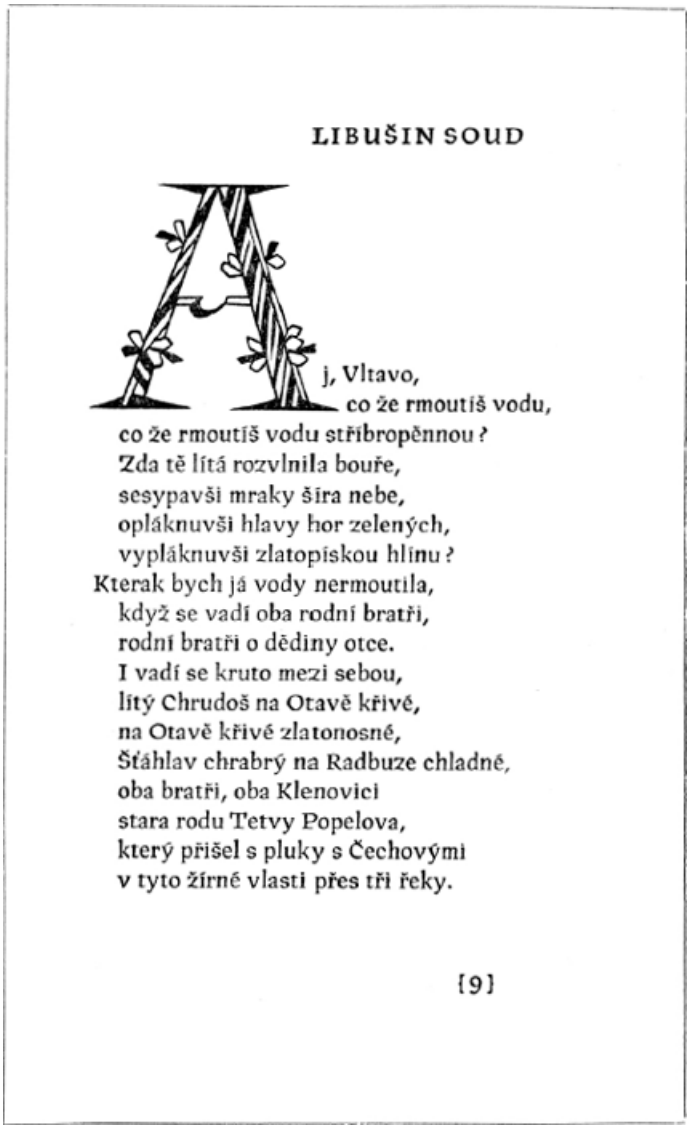

LIBUŠIN SOUD

A j, Vltavo,
co že rmoutíš vodu,
co že rmoutíš vodu stříbropěnnou?
Zda tě lítá rozvlnila bouře,
sesypavši mraky šíra nebe,
opláknuvši hlavy hor zelených,
vypláknuvši zlatopískou hlínu?
Kterak bych já vody nermoutila,
když se vadí oba rodní bratři,
rodní bratři o dědiny otce.
I vadí se kruto mezi sebou,
lítý Chrudoš na Otavě křivé,
na Otavě křivé zlatonosné,
Šťáhlav chrabrý na Radbuze chladné,
oba bratři, oba Klenovici
stara rodu Tetvy Popelova,
který přišel s pluky s Čechovými
v tyto žírné vlasti přes tři řeky.

[9]

Page from the book, MSS OF ZELENÁ HORA AND DVŮR KRÁLOVÉ (1948).

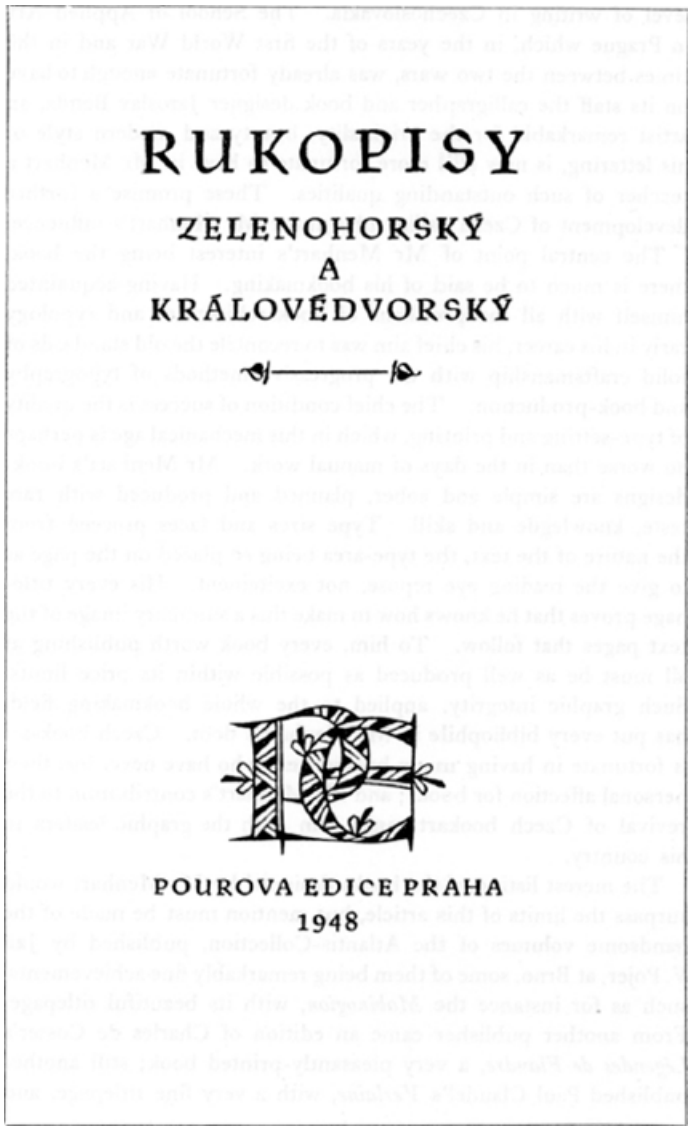

Title-page from the book, MSS OF ZELENÁ HORA AND DVŮR KRÁLOVÉ (1948).

level of writing in Czechoslovakia. The School of Applied Art in Prague which, in the years of the first World War and in the times between the two wars, was already fortunate enough to have on its staff the calligrapher and book designer Jaroslav Benda, an artist remarkable for the originality, beauty and modern style of his lettering, is now still more fortunate to have in Mr Menhart a teacher of such outstanding qualities. These promise a further development of Czech calligraphy under Mr Menhart's influence.

The central point of Mr Menhart's interest being the book, there is much to be said of his bookmaking. Having acquainted himself with all the problems of bookarchitecture and typology early in his career, his chief aim was to reconcile the old standards of solid craftsmanship with the progressive methods of typography and book-production. The chief condition of success is the quality of type-setting and printing, which in this mechanical age is perhaps no worse than in the days of manual work. Mr Menhart's book-designs are simple and sober, planned and produced with rare taste, knowlegde and skill. Type sizes and faces proceed from the nature of the text, the type-area being so placed on the page as to give the reading eye repose, not excitement. His every titlepage proves that he knows how to make this a summary image of the text pages that follow. To him, every book worth publishing at all must be as well produced as possible within its price limits. Such graphic integrity, applied to the whole bookmaking field, has put every bibliophile in Mr Menhart's debt. Czech book-art is fortunate in having many bookmakers who have never lost their personal affection for books; and Mr Menhart's contribution to the revival of Czech bookart ranks him with the graphic leaders in his country.

The merest listing of the books designed by Mr Menhart would surpass the limits of this article, but mention must be made of the handsome volumes of the Atlantis-Collection, published by Jan V. Pojer, at Brno, some of them being remarkably fine achievements, such as for instance the *Mabinogion*, with its beautiful titlepage. From another publisher came an edition of Charles de Coster's *Légendes de Flandre*, a very pleasantly-printed book; still another published Paul Claudel's *Verlaine*, with a very fine titlepage, and

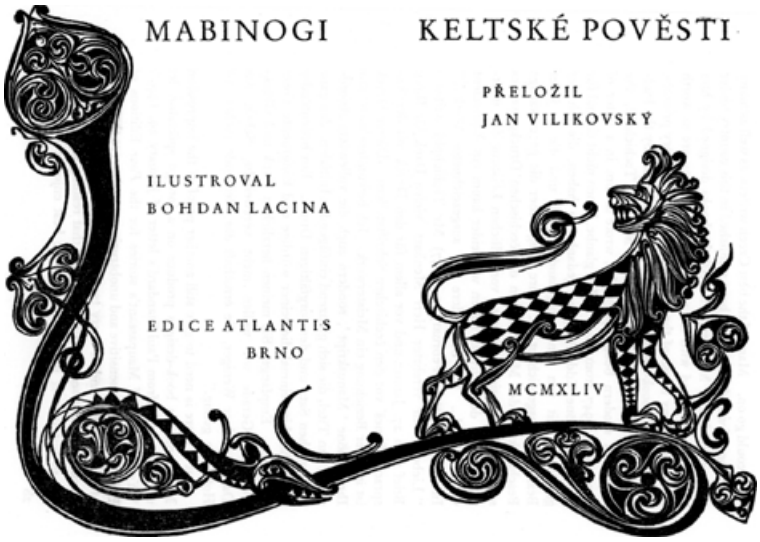

Double-page book-title, with a woodcut by Bohdan Lacina (1944).

so we could go on. Many of the best Czech writers, as well as many an author of world fame, have been published in this country under the supervision of Mr Menhart. All the books designed by him have been produced with the utmost care, and they are as worth collecting as any books of the most famous contemporary printers. Mr Menhart's book-designs were warmly appreciated by the leading authorities of book-production. Mr Jan Tschichold, the master of modern book-typography, wrote to him in a letter of January 24, 1947, from Basel: 'Ich glaube, Ihnen nicht einmal für die sehr schöne Edda-Ausgabe gedankt zu haben, die ich vor geraumer Zeit von Ihnen zugesandt erhielt und die in jeder Beziehung ausgezeichnet ist. Ihre Klage über die gegenwärtige Beschränkung der Möglichkeiten des čechischen Druckgewerbes scheint mir angesichts einer so vortrefflichen Leistung fast übertrieben. In der Schweiz haben wir leider kaum ein Äquivalent vorzuweisen!... Ich bewundere Ihr ausgezeichnetes Werk...' In another letter (February 2, 1947) Mr Tschichold writes: 'Lieber, sehr verehrter Herr Menhart, vielen Dank für Ihren Brief vom 27. Januar und vor allem für den Druck mit der Ansprache Beneš' vor den čechischen Schriftstellern. Dieser Druck ist in jeder Beziehung ein Meisterwerk. Ich bewundere nicht nur Ihre schöne "Manuskript", sondern auch die vollendete Anordnung, den Titel, die sich glänzend einfügenden Initialen, den ganz vorzüglichen Satz und den sorgfältigen Druck. Ein bedeutender Inhalt hat hier einmal die seiner würdige und kongruente Form gefunden. Empfangen Sie meinen herzlichen Dank und Glückwunsch! Gerade wir wollen nicht verzweifeln. Schon das Dasein einiger Weniger, die ernsthaft das Bleibende suchen, ist Hoffnung genug.'

But if there is need to give still another proof of the impression Mr Menhart's book-designs produce on a foreign spectator, let us quote again from Paul Standard's letter of January 29, 1949: 'Your design of Maupassant's stories for the *Pour* Editions of Prague is again so sensitive and unobtrusive as to deserve the thanks of every reader, and of every typophile besides. What our typographers do not seem to understand is that reading is perhaps the last of our quieter pleasures which are best enjoyed in solitude.

And if this solitude is invaded by some noisy typographic circus, the reader's quiet is disturbed at the very moment when he had thought quiet to be assured. On this account we need more typographers-who-also-*read!* So I give fresh thanks for O.M. & for the book he has designed and sent.'

At this point a special reference must be made to Mr Menhart's hand-written books. It is supreme praise to say that all of them turn out to be both beatiful and legible. The degree of their perfection is not to be surpassed and they rank with the most finished performances of the world's calligraphy. Such, for instance, is the manuscript transcription of a Czech classic, Karel Jaromír Erben's *Kytice* (of which an exhibit accompanies the present article), reproduced and published, with drawings by Antonín Procházka, by Jan V. Pojer, which is a book of pure and stainless beauty.

Pleasant as well as important by-products of Mr Menhart's calligraphie production are his book-plates which, by their solid craftsmanship and firm design, reach a confident perfection in this minor art. As we have already profited to the full from Paul Standard's judgment to confirm our own statements, let us quote again a short paragraph from his letter of September 6, 1948: 'But how am I to thank you properly for your generous gifts of books & books labels of your design? All have reached me safely, and I need hardly assure you that I deeply appreciate them and cherish them for themselves no less than for what such rare gifts imply in point of personal regard. The series of Ex Libris labels is of remarkable consistency; and I am glad to find you in agreement with Gordon Craig, who felt that a book label should be simple & unpretentious - that it should not proclaim the fame or talents or honors of the person named, but rather should state simply & modestly (wasting as little paper as possible!) that this book belongs to him, the legend being written in good, clear letters. How few book labels today satisfy these simple conditions! Your ingenious & sensitive use of initials for decoration of the labels has astonished & delighted a number of my friends - notably George Salter, who is himself a deeply-gifted scribe & book-artist. I refer now to the use of P V and P Z and the flowered initials in the

Dagmar Menhartova panel - especially this last - which must be one of your unique powers.'

To the student of calligraphy, of typographic history and of the book-arts much of interest will be found also in Mr Menhart's scattered articles which were published in different papers and publications, each embodying considerable experience and discrimination. They often deal with the problems facing the calligrapher, printer, type-designer and engraver of today, and reveal the author's intense interest in lettering and in all problems of lettering and of book-production in general. As the readers of this article have already had the occasion to read Mr Menhart's *Calligraphers' Rule*, we have only to mention at least his charming book *The Evening Talks of Rubricius the Book-Lover*, *and Tympanus the Impressor* (Kroměříž, printed and published by Karel Kryl, 1947). This pleasant dialogue contains the author's creed as a practising book-designer, all book problems being discussed with humour and deep insight.

Mr Menhart who is tireless in forwarding the artistic side of printing has always shown his awareness of the modern currents in typography marked by the names of Cobden-Sanderson, Eric Gill, or Stanley Morison. But all his works are not only the result of a technical skill and adaptability, but they are also impregnated with deep humanity and warm feeling. František Hrubín, the poet, was right in saying at the opening of Mr Menhart's exposition at Prague, in Spring 1948: 'The mark of all true art is love... With humbleness of heart Oldřich Menhart advanced towards the ancient art of the letter, and, in the service of the poets, he gave new and clearer light to the pages of their works... His script is so full of life, because even in its finest hair-stroke it imbibes the terrestrial vigour of his country. In the lines of his script Mr Menhart has caught the most noble elements of Czech writing. But now, even foreign words are captured by its arches and bows. On Mr Menhart's trellises even the glorious vine of foreign literatures ramifies. To the eyes of thousands of English and American readers the lines and sentences of their own poets appear in shapes which a Czech artist's skill has lent them.'

When, in 1948, he got the Czechoslovak State Prize for calli-

LES CARACTÈRES TCHÈQUES

Composés et dessinés par Oldřich Menhart, gravés et fondus par l'Imprimerie de l'État à Prague en 1945–1949 [Chef de gravure K. Zahrádka]

LABORE & CONSTANTIA
Vn Labeur courageux muni d'humble Constance
Resiste a tous assauts par douce pacience.
Christophe Plantin
1520–1589

LABORE & CONSTANTIA
VN LABEUR COURAGEUX MUNI
D'HUMBLE CONSTANCE RESISTE A TOUS
ASSAUTS PAR DOUCE PACIENCE.
CHRISTOPHE PLANTIN
1520–1589

LABORE & CONSTANTIA
Vn Labeur courageux muni d'humble Constance
Resiste a tous assauts par douce pacience.
Christophe Plantin
1520–1589

Ce supplément a été tiré par l'Imprimerie de l'État à Prague. Offert à la revue Compas d'Or à Anvers, pour accompagner l'article sur Oldřich Menhart.

BLAHO TOHOTO SVĚTA

CHRISTOPHE PLANTIN

Mít pohodlný dům se zahrádkou a dvorem,
kde sladké květiny ti voní do oken,
mít víno, ovoce a málo dětí jen,
mít ženu upřímnou, jež nesouží tě vzdorem;

nebýti zadlužen ni vláčen soudním sporem,
žít svorně s rodinou, s ní nebýt rozdvojen,
sám sobě postačit, být s málem spokojen,
řídit své záměry vždy spravedlivým vzorem;

ctižádost neznati a pokojně si žít,
vždy klidné svědomí a mysl zbožnou mít,
zkrocovat žádosti své zcela nevědomky;

svobodný úsudek si ve všem zachovat,
modlit se růženec a štěpovat své stromky —
tak sladce do smrti by každý živ byl rád!

PŘELOŽIL O. F. BABLER

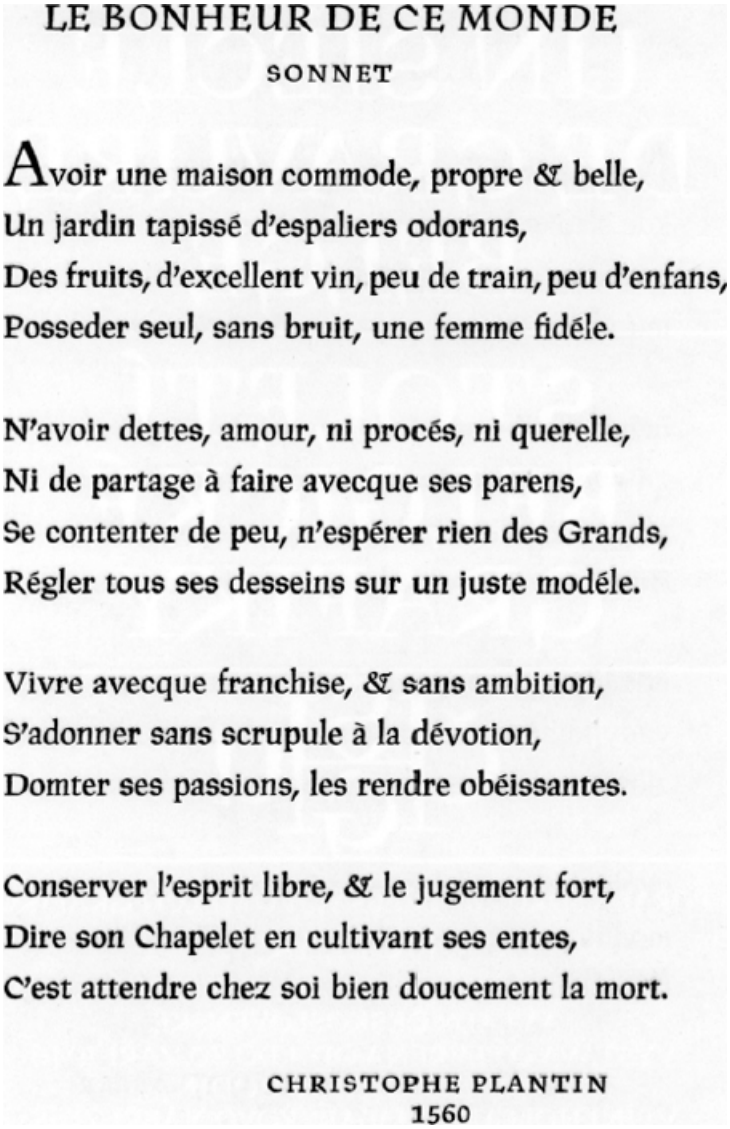

LE BONHEUR DE CE MONDE

SONNET

Avoir une maison commode, propre & belle,
Un jardin tapissé d'espaliers odorans,
Des fruits, d'excellent vin, peu de train, peu d'enfans,
Posseder seul, sans bruit, une femme fidéle.

N'avoir dettes, amour, ni procés, ni querelle,
Ni de partage à faire avecque ses parens,
Se contenter de peu, n'espérer rien des Grands,
Régler tous ses desseins sur un juste modéle.

Vivre avecque franchise, & sans ambition,
S'adonner sans scrupule à la dévotion,
Domter ses passions, les rendre obéissantes.

Conserver l'esprit libre, & le jugement fort,
Dire son Chapelet en cultivant ses entes,
C'est attendre chez soi bien doucement la mort.

CHRISTOPHE PLANTIN
1560

*4

Écriteau d'une affiche d'exposition

graphy, lettering, typography and book-design, no justification was needed for this honor, because his work is far from being a matter of personal ambition. Mr Menhart helps, by his own works as well as by the example he gives to other workers, not only to restore the predominance of culture above civilization, of craftsmanship above technics, of the soul above the bodily substance, but also to bend technology to the advancement of great spiritual values. And that is a task worthy of a disciple of the great printing master Christophe Plantin.

Oldřich Menhart needs no apologist. He can well afford to let his works speak for themselves, and also for himself. And so, if an excuse is needed for this article, it may be found in the fact that his works are dispersed over several countries. Further studies and researches will be needed to keep pace with his future creations, his activities being just now both numerous and various.

De 'bibliotheca scriptorum societatis Jesu' van Alegambe-Bollandus[1]

door A. de Wilt S.J. *(Maastricht)*

Dertig jaar na de uitgave van Ribadeneira's 'Catalogus' door Negroni-Schott[2] verscheen in dezelfde stad de '*Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu, post excusum Anno M.DC.VIII catalogum Rev. Patris Petri Ribadeneira... nunc hoc novo apparatu librorum ad annum reparatae salutis M.DC.XLII editorum concinnata et illustrium virorum elogiis adornata*'[3]. Als samensteller wordt op de titelbladzijde vermeld de Brusselaar Philippus Alegambe S.J. Het klein-octavo-deeltje van Ribadeneira is nu uitgegroeid tot een flinke foliant, tellende 24 ongenummerde, 586 genummerde en 2 ongenummerde bladzijden[4].

Philippus Alegambe was geboren te Brussel, de 22 Januari 1592[5]. Na het gymnasium te hebben afgemaakt, reisde hij naar Spanje, waar hij deel uitmaakt van het gevolg van de Hertog van Osuna, die hij ook vergezelde, toen deze als Vice-Koning naar Sicilië vertrok (1611). De 7 Sept. 1613 trad hij te Palermo, waar de Jezuieten een college hadden, in de Sociëteit van Jezus. Hij

(1) De Backer-Sommervogel, dl. I, 151-153. Afk. BS.
(2) A. de Wilt S.J., *De oudste bibliographie der Jezuieten-orde*, in *Miscellanea Kruitwagen*, 1949.
(3) Antverpiae, apud Ioannem Meursium, anno M.DC.XLIII.
(4) Een overzicht van de inhoud dezer bibliographie wordt als bijlage aan dit artikel toegevoegd.
(5) *Dict. d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, dl. II, 80-81 (Paris 1914) en de daar aangehaalde literatuur. Afk. DHGE.

studeert theologie aan het Romeins College, en daarna zien we hem gedurende enige jaren als professor in philosophie en theologie te Gratz. Hij begeleidde als gouverneur de jonge Prins Eggenberg op diens studiereizen door Duitsland, Frankrijk, Spanje, Portugal, Italië. Teruggekeerd in Gratz, treedt hij weer als professor, nu der moraaltheologie, op. Als Eggenberg in 1636 door Keizer Ferdinand III wordt afgevaardigd naar Paus Urbanus VIII, neemt hij Alegambe weer mee naar Rome als reisgezel. Na de terugkeer van Eggenberg blijft Alegambe te Rome achter als Secretaris van de Generaal der Orde, een functie, die hij gedurende vier jaar bekleedde. Alegambe publiceerde enige hagiographische werken met betrekking tot de kerkgeschiedenis en de geschiedenis van zijn Orde(6). 'C'est à tort', aldus Rivière, 'que Feller(7) lui attribue encore "plusieurs autres ouvrages où la piété est réunie à l'érudition, entre autres de petits traités sur la vanité des honneurs et des plaisirs du monde..., élégamment écrits, pleins de philosophie chrétienne, et bien propres à détromper l'homme des illusions qui l'égarent". Nos bibliographes les ignorent, et Feller ne les nomme malheureusement pas'(8).

Alegambe's voornaamste publicatie is wel geweest de 'Bibliotheca'. Hoe deze bibliographie tot stand kwam? 'Eben seine Reisen', merkt Ruland in de *Allgemeine Deutsche Biographie* op, 'und seine viele Bekanntschaften mögen die Veranlassung zu seinem Hauptwerke, die *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*, sein'(9). Toen Alegambe zijn 'Bibliotheca' samenstelde, was hij Secretaris van de Generaal der Orde te Rome, een functie die hij, zoals gezegd, gedurende vier jaar bekleed heeft. Hij benutte de vrije ogenblikken, die zijn gewichtige post hem liet, voor het ordenen en aanvullen van de bibliographische gegevens, door hem op reis en bij vroegere gelegenheid verzameld. Want, zoals de Bollandist V. de Buck zich uitdrukt, 'quelques années auparavant, pendant qu'il enseignait la philosophie et la théologie à Graetz, il s'était

(6) BS dl. I, 151-153 en 1898; dl. VIII, 1602; Rivière, *Additions et Corrections*, N^{r} 3380.
(7) *Biographie Universelle*, dl. I, blz. 87 (Lyon-Paris 1867).
(8) DHGE, dl. II, 81.
(9) dl. I, blz. 333.

appliqué à perfectionner et à continuer le Catalogus de Ribadeneira'[10]. Alegambe, die voortbouwt op de edities van 1608, 1609 en 1613[11], heeft ongetwijfeld van zeer vele zijden inlichtingen en notities ontvangen. Maar één medewerker heeft hij ten slotte gevonden, wiens naam terecht met de zijne op de titelpagina had mogen worden genoemd. Als van Tricht[12], sprekend over de 'Bibliotheca', die in 1643 te Antwerpen verscheen, bij deze vermelding aantekent 'Le célèbre P. Bollandus en avait surveillé l'impression', dan is met deze termen zeker te zwak aangeduid het belangrijke aandeel, dat de grote stichter der *Acta Sanctorum* heeft gehad in het samenstellen van het boek zelf. In het *Tractatus de vita*, *operibus et virtutibus Joannis Bollandi S.J.*, een levensbeschrijving door zijn geniale vriend en medewerker Daniel van Papenbroeck, vernemen wij, dat Bollandus, zoals voor zoveel wetenschappelijke werken van zijn geleerde tijdgenoten, ook voor de uitgave van Alegambe's 'Bibliotheca' niet enkel optrad als bemiddelaar tussen de schrijver en de Antwerpse uitgever. Papebrochius geeft een uitvoerig overzicht van de vele schrijvers uit meerdere landen, wier uitgaven door Bollandus' medewerking tot stand kwamen, en te Antwerpen gedrukt werden, bij Moretus of Meursius[13]. Na aan het eind van zijn overzicht de italiaanse auteurs te hebben opgesomd, vervolgt hij aldus:

> 'Utilissime (Joannes Bollandus)... non tantum Italiae, sed universae Societati (Jesu) laboravit..., quando Bibliothecam scriptorum nostrorum, a P. Philippo Alegambe collectam quidem, sed prout nova quot hebdomadis ex Italia aliisque regionibus supplementa mittebantur, locis infinitis augendam, ornandamque suscepit: adeo ut vix ullus liber fuerit, excepto Societatis Instituto, qui plus eius operae temporisque absumpserit'[14].

Dit *Tractatus de vita Joannis Bollandi* werd voor het eerst afgedrukt in de *Acta Sanctorum*, het eerste deel van Maart, Antwerpen 1668. Papenbroeck heeft ditzelfde bericht vastgelegd in zijn

(10) *La Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus*, in *Études relig. hist. et litt.*, XVe année, IVe série, Tome 5 (Paris 1870) blz. 288.
(11) 'Bibliotheca', Altera praefatio, blz. (7).
(12) *La Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus et le Père Augustin de Backer* (Paris 1876), blz. 54.
(13) *Acta Sanctorum Martii*, Tomus I, p. XIV-XVII.
(14) *ibid.* p. XV.

Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum M.DCC, in latere jaren naar het handschrift der Bourgondische Bibliotheek te Brussel uitgegeven door F.A. Mertens en Ern. Buschmann(15). We lezen daar in het vierde deel, op bladz. 453, onder de 'Acta posteriora' van het jaar 1642:

> 'Moliminis tanti opere occupatus (zo juist immers waren de twee eerste delen van Januari der *Acta Sanctorum* verschenen) vir amplissimi pectoris, non desiit eodem tempore iisdemque Ioannis Meursii typis etiam aliena curare, intendereque imprimendae *Bibliothecae scriptorum Societatis Jesu*; quorum Catalogum Romae orsus Petrus Ribadeneira, iam octogenarius, anno M.DC.VIII, et novis accessionibus identidem augendum ab aliis pollicitus erat. Hoc imprimi fecerat ibidem Romae, quo facile poterant ex omnibus Provinciis supplementa transmitti, Philippus Alegambe, Bruxellensis; et, ex consilio maiorum, Antverpiam destinavit, Patrique Bollando commendavit'...

Alegambe had gehoopt zijn boek in het jaar 1640 op tijd te kunnen laten drukken, om als feestgave te dienen op het eerste eeuwfeest van de Orde(16). Het is er niet van gekomen. De Ritencongregatie weigerde toestemming te geven tot de uitgave, omdat het biographisch deel van Alegambe's 'Bibliotheca' in strijd zou zijn met het decreet, door Paus Urbanus VIII uitgevaardigd de 13 Maart 1625, hernieuwd en bevestigd door een tweede decreet de 15 Juli 1634. Dit pauselijk besluit verzette zich tegen de publicatie van wonderen, profetieën en openbaringen, die niet onderworpen waren geweest aan het oordeel der Kerk. Het verbood heilig of zalig te noemen die Dienaren Gods, welke de Kerk nog niet die eer had waardig gekeurd. Aan deze wijze en nuttige maatregel werd streng de hand gehouden. De censoren waren van mening, dat Alegambe's 'Bibliotheca' ermee in strijd kwam en, zoals P. Van Tricht toegeeft, 'l'on n'a point de peine à comprendre la décision des censeurs'(17).

Men deed een beroep op de H. Stoel. De Heilige Vader liet het geweigerde boek nogmaals door een speciale commissie onderzoeken. Dit nieuwe onderzoek duurde acht maanden. De 26 Augustus

(15) Antverpiae 1845-1848, 5 dln.

(16) ... 'operae pretium me facturum existimavi, si... Societati nostrae afferrem anno suo seculari hunc fructum suum'... ('Bibliotheca', Altera praefatio, blz. (7).

(17) *a.w.*, blz. 53.

1640 gaf de Paus zijn toestemming, onder voorwaarde, dat de schrijver in het begin zowel als aan het eind van zijn boek een verklaring zou afleggen, dat hij aan de feiten door hem vermeld, slechts een louter menselijk gezag toekende, en dat hij met zijn lofredenen op de personen, wier leven hij beschreef, op geen enkele wijze vooruit wilde lopen op het oordeel van de Kerk. Tengevolge van dit oponthoud kon het boek niet meer in het feestjaar verschijnen. Eerst in 1643 kwam de 'Bibliotheca' te Antwerpen, bij Meursius uit.

Wij kunnen ons de mentaliteit maar moeilijk voorstellen, van de wereld, waarin de 'Bibliotheca' werd ontvangen. Zulk een groot aantal schrijvers en boeken, en dat van een Orde, die eerst honderd jaren bestaat en nog niet een vijfde heeft van het aantal leden, dat religieuse Orden telden, die veel ouder waren en steeds hadden uitgemunt in wetenschap, wekte gevoelens op van afgunst en naijver. Men schreef brief op brief, waarin de Oversten der Sociëteit werden aangemaand hun onderdanen het schrijven en publiceren te verbieden. Slechts voor geschriften van het allerhoogste gehalte zouden zij toestemming tot publicatie geven. Het vele middelmatige in de 'Bibliotheca' naast degelijke boeken vermeld, zou afbreuk doen aan de wetenschappelijke roem der Jezuïetenorde. De storm nam met de dag in hevigheid toe, zodat Sforzie Pallavicini, toen hij zijn *Vindiciae Societatis Jesu*[18] in het licht gaf, goed meende te doen, een hoofdstuk daarin op te nemen, dat tot titel droeg: '*de librorum edendorum intemperantia*'. Van Tricht bekent dat 'la réponse est dans le goût du temps, noyant les arguments sérieux sous mille comparaisons dont l'effet est plutôt de les infirmer, que de les soutenir'...[19].

Zodra de 'Bibliotheca' gaat besproken worden door vaklieden op bibliographisch gebied, wordt het oordeel objectiever en valt heel wat minder ongustig uit ten opzichte van Alegambe's catalogiseringswerk.

De eerste, die een kritische bespreking wijdde aan de 'Bibliotheca' van Ribadeneira-Alegambe, is geweest de spaanse gezant

(18) Romae 1649.
(19) *a.w.*, blz. 57-58.

te Rome, NICOLAS ANTONIO (1617-1684). Wij vinden die in de 'praefatio' van zijn *Bibliotheca Hispana Nova sive Hispanorum scriptorum qui ab anno MD. ad M DC LXXII floruere notitia*[20]. Antonio stelde deze bibliographie, die nog steeds een belangrijke bron is voor onze kennis van de spaanse en portugese literatuur, samen in de vrije uren, welke zijn ambtsbezigheden te Rome hem lieten[21]. Antonio schrijft, dat in het boek van Alegambe zich de grote weetgierigheid der Jezuieten manifesteert en hun ijverige werkzaamheid op wetenschappelijk gebied. De bibliograaf der Jezuieten, zo voegt hij er bij, is zeker van zijn zaak en eerlijk. Hij vergist zich niet gemakkelijk en verwisselt niet gauw de ene auteur met de andere. Hij kent aan de Jezuieten geen boeken toe, die zij niet hebben geschreven, en is nauwkeurig in het opnemen van geschriften, die werkelijk door leden der Orde zijn tot stand gekomen.

Enige jaren later verschijnt een beoordeling door de franse theoloog en bibliothecaris ADRIEN BAILLET (1649-1706)[22]. Zeker kan niemand deze geleerde, wiens hart meer naar Port-Royal uitging, van overdreven sympathie voor de Jezuieten beschuldigen, terwijl hij daartegenover, als boekenkenner van grote ervaring, met gezag mocht spreken over de bibliographische waarde van Alegambe's werk.

Baillet plaatst zijn bespreking in het tweede deel van zijn *Jugemens des savans sur les principaux ouvrages et auteurs*[23]. In het derde hoofdstuk behandelt hij de 'Bibliothèques d'auteurs ecclésiastiques réguliers' en onder nummer 112 de 'Bibliothèques des Jésuites'[24].

(20) Romae 1672, 2 dln. fol.
(21) *Lexikon des ges. Buchwesens*, dl. I, 70.
(22) DHGE dl., VI, 253-255; *Lexikon d. ges. Buchw.*, dl. I, 123.
(23) Paris 1685-1694, 9 dln. De ondertitel van het tweede deel luidt: 'Jugemens des principaux critiques. 1e partie: contenant les examinateurs ou censeurs de livres, les bibliothéquaires, ceux qui ont fait les recueils des hommes illustres par leurs écrits, ceux qui ont fait les catalogues des livres: c'est à dire, cette première espèce de critiques, dont le devoir est de ramasser et de faire le dénombrement des ouvrages de chaque auteur d'en faire le discernement, afin de ne point attribuer à l'un ce qui appartient à l'autre; de juger de leur stile et de leurs manières d'écrire, d'apprendre le succès qu'ils ont eu dans le monde; et de faire voir le fruit qu'on en doit tirer'.
(24) In de uitgave van 1725, blz. 39-41.

Baillet neemt de waarderende woorden van Nicolas Antonio over en onderschrijft die. Hij voegt er aan toe, dat de bibliographie der Jezuieten gunstig afsteekt bij die van andere Regulieren, ‘qui croiant faire honneur à leur communautés en grossissant indifféremment et sans choix le nombre de leurs savans et de leurs saints, ont mis au rang de leurs confrères quantité d'auteurs qui n'en furent jamais’. Wanneer een schrijver de Orde heeft verlaten zo vervolgt Baillet, dans wordt hij ofwel in het geheel niet meer opgenomen, zoals dit gebeurde met Papyrus Masson, Caspar Scioppius(25), Marcus Antonius de Dominis, Christianus Francken etc., ofwel op zijn hoogst somt men alleen die geschriften op, welke voor hun uittreden werden geschreven. Hierbij worden als voorbeelden aangehaald de portugees Franciscus de Macedo en de vlaming Claudius Dausqueius(26). Als verklaring noemt Baillet het feit, dat de Jezuietenbibliograaf inlichtingen geeft over schrijvers uit zijn eigen tijd en omgeving, van wier publicaties hij gemakkelijk op de hoogte kon zijn door het vele contact tussen de huizen der Sociëteit onderling. Een goede eigenschap van de bibliographie der Jezuieten noemt Baillet de nauwkeurige opgave van geboorte- en sterfdatum van de schrijver, de plaats waar hij geboren werd, de datum van intrede in de orde, zijn voornaamste functies en werkzaamheden in chronologische volgorde.

De Jansenistische neigingen van Baillet komen om de hoek, wanneer hij Alegambe verwijt, teveel geloof te hechten aan valse en tendentieuse inlichtingen over bepaalde personen, zodat hij bijv. als ketters behandelt ‘deux Avocats Généraux du premier mérite, savoir Monsieur Marion et Monsieur Servin, et quelques autres magistrats, qui ont été non seulement la gloire et l'ornement du Parlement et de la France, mais encore des défenseurs très zélés de la religion catholique et romaine’.

(25) De La Monnoye tekent hierbij terecht aan: Faux quant à Scioppius. Voyés Bayle au mot Scioppius lettre N. (Scioppius is immers nooit Jezuiet geweest).

(26) ‘Nonnullos recensui, qui postquam in Societate suas lucrubationes emiserunt, non tenuerunt in illa constantiam. Haud dubie Societati debent accepta referri, quae ab illis prodierunt, praeferuntque nomen Societatis; nam quae vulgarunt, postquam a nobis abierunt, quamquam et illa sint apud nos nata, aliis recensenda praetermisi’ (Praefatio blz. (8).

Een ander bezwaar van Baillet tegen Alegambe is, dat hij wat indiscreet zou zijn geweest in het openbaarmaken van sommige aangelegenheden, die de Sociëteit in haar eigen belang beter had gedaan verborgen te houden. Voorbeelden: Alegambe bewijst, dat het fameuze pamflet 'Amphitheatrum honoris' tegen het koninklijk gezag, geschreven is, onder het pseudoniem Bonarscius, door een Jezuiet van naam(27), terwijl toch Coton met nadruk Koning Hendrik IV had verzekerd, dat de schrijver geen Jezuiet was. Verder toont Alegambe aan, dat de boeken, in het licht gegeven onder de schuilnamen Daniel a Jesu(28), Nicholas Smith(29), Herm. Loemelius(30) e.a. gericht tegen het episcopaat en de hierarchie in het algemeen, en de clergé van Frankrijk en van de Sorbonne in het bijzonder, door Jezuieten geschreven zijn, hoewel toch vooraanstaande leden der Orde de Kardinaal en andere hooggeplaatste personen bezworen hadden, dat geen Jezuieten de schrijvers van deze pamfletten waren.

De protestantse historicus en latere scepticus PIERRE BAYLE (1647-1706) neemt in zijn *Dictionnaire historique et critique*(31) weer bijna alles over, wat door Baillet over Alegambe's 'Bibliotheca' werd gezegd en voegt daar weinig nieuws aan toe. Ook Bayle heeft grote waardering voor het boek en veel lof voor de verzamelaar, van wie hij zegt, dat hij twee talenten in zich verenigde, die men zelden tezamen aantreft, geduld en vurigheid. En dan kwam het er nog op aan de verzamelde gegevens te ordenen.

(27) Clarius Bonarscius is het pseudoniem-anagram van Carolus Scribani. Zie over hem *Biogr. Nationale de Belgique*, dl. XXII, 116 v.

(28) Pseudoniem van J. Floyd.

(29) Pseudoniem van Eduard Knott, wiens eigenlijke naam was Matthew Wilson. Vandaar bij Weller, *Lexicon pseudonymorum* (Regensburg 1886), blz. 529: Nicholas Smith: Matthew Wilson. Het boek van Knott, *Modesta ac brevis discursio*, benevens enkele andere geschriften, die erop betrekking hebben, worden niet meer genoemd bij Southwell, terwijl toch Alegambe de titels ervan had opgenomen. Zie BS, dl. IV, 1134.

(30) Pseudoniem van J. Floyd. Zie over Floyd en Knott: Henri Fouqueray S.J., *Histoire de la Compagnie de Jésus en France*, dl. V, (Paris 1925) blz. 54-62.

(31) 2e éd., dl. I, blz. 164-166 (Rotterdam 1702); 5e éd. rev. corr. et augm. par Mr Desmaizeaux (die, voor wat het artikel 'Alegambe' betreft, slechts een zeer kleine aanvulling levert op de tekst van Bayle), dl. I, blz. 154-156 (Amsterdam etc. 1740).

‘Et c'est qu'il y a de plus pénible dans cette sorte d'ouvrages, parceque l'on n'est plus soutenu de l'avidité ardente avec laquelle on recherche les matériaux qu'on n'a pas encore’...

Bayle prijst Alegambe erom, dat hij in het algemeen nauwkeurig is. Een fout noemt hij, dat Alegambe, zomin als alle andere bibliografen vóór hem, niet alle uitgaven van een boek opnoemt en niet duidelijk aangeeft, welke de eerste editie is. Terloops krijgen de bibliograaf Conrad Gesner en diens voortzetters een berisping mee, om hun grote nalatigheid in dit opzicht.

In de ‘Tables des matières’ releveren Bayle-Desmaizeaux enige oneffenheden. ‘Gardez vous bien de croire ce qu'Alegambe débite: c'est que Théodore de Bèze demeuroit d'accord que Bellarmin avoit renversé par terre tous les Auteurs Protestans’...(32). Als het waar is, dat Beza dit over Bellarminus gezegd heeft, dan had Alegambe inderdaad wel eens kunnen opgeven, waar dit citaat te vinden is. In het artikel Jacobus Keller wordt Volradus Plessius door Alegambe Blessius genoemd en de schuilnamen, waaronder deze Keller schreef, zijn hem niet alle bekend geweest(33). Onnauwkeurigheden zijn er in de biographische notitie over Joannes Maldonatus en Franciscus Bencius(34). Op een andere plaats in zijn ‘Dictionnaire’ besteedt Bayle veel woorden aan de klacht, dat Alegambe de titels van de boeken niet geeft in de oorspronkelijke taal, maar in het latijn. Liever had hij gezien, dat de oorspronkelijke titels waren opgenomen, met de latijnse vertaling ernaast. Bayle geeft er de reden bij, die niet vleiend is voor de boekverkopers van zijn tijd: ‘On éprouve tous les jours chez les libraires, que si l'on demande certains livres, non par leur titre, mais par le sens de leur titre, on s'en retourne sans les trouver, quoiqu'ils soient dans les magasins, ou dans les boutiques des libraires’...(35).

Dezelfde klacht horen we bij PAQUOT(36), die er nog bijvoegt, dat de titels vaak zijn ingekort of verminkt. Paquot noemt ook nog

(32) ‘Dictionnaire’, dl. I^5, 503, b; Alegambe ‘Bibliotheca’, blz. 411.

(33) *a.w.*, dl. III^5, 2, b.

(34) *a.w.*, dl. I^5, 518-519.

(35) *t.z.p.*, blz. 242 s.v. Annat, in noot c.

(36) Over Jean Noël Paquot (1722-1803) zie *Biogr. Nat. de Belgique*, dl. XVI, 597 v.

enige tekortkomingen in het biograpgische gedeelte. Zo vermeldt Alegambe bijv. bijna nooit de ouders van de auteurs, waarover hij spreekt. De schrijver had zijn auteurs ook beter kunnen geven in chronologische volgorde. En had hij ze dan met alle geweld in alphabetische orde willen plaatsen, dan was dit beter gebeurd op de familienaam dan op de doopnaam, omdat de laatste altijd minder bekend is dan de eerste. Overigens heeft ook Paquot veel lof en zegt hij geen bibliographie van vóór die tijd te kennen, die zo nauwkeurig is opgemaakt, als de 'Bibliotheca' van Alegambe.

Alegambe's opvolger in de XIXe eeuw, AUGUSTIN DE BACKER (1809-1873)[37], roemt de 'Bibliotheca' op dezelfde wijze als zijn voorgangers. 'Cette bibliothèque n'est pas sans défauts, mais elle est la meilleure de toutes celles, qui ont paru jusqu'à cette époque'[38].

In onze eeuw heeft een andere confrater en vakgenoot van de XVIIe eeuwse bibliograaf, de franse Jezuiet ERNEST M. RIVIÈRE zich de moeite gegeven de 'Bibliotheca' van zijn voorganger kritisch te bekijken. In de 'Préface' van zijn *Corrections et additions à la Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Supplément au* '*De Backer-Sommervogel*' (Toulouse, 1911-1930), vinden we de neerslag van deze studie in de volgende opmerkingen:

De beide Antwerpse uitgaven van Ribadeneira's 'Catalogus' (1608 en 1613) zijn door Alegambe in zijn 'Bibliotheca' volledig en letterlijk overgenomen. Soms al te letterlijk zelfs, zoals blijkt uit de volgende vergissing. Schott heeft een Doornikse Jezuiet, Hermes Winghenius, gestorven 1585 in het college te Billom, verward met Hermes Clerus, of Le Clercq S.J., die ook uit Doornik stamde, doch nooit als schrijver is opgetreden[39]. Zo kan dus voor de kennis van de eerste Jezuieten-schrijvers, strikt genomen Alegambe's 'Bibliotheca' volstaan, al hebben de twee genoemde Ribadeneira-edities de verdienste van een getuigenis, vaak over tijdgenoten, dat op veel vroeger teruggaat.

Alegambe heeft ook de Lyonse editie van Coyssard (1609) benut, en enige notities daaruit overgenomen. Zo bijv. de schrijvers Joannes Brossard, Joannes Leonis, Julianus Bouclier. Liever

(37) DHGE, dl. VI, 73 v.
(38) *Bibl. des Écrivains de la Compagnie de Jésus*, dl. I, 63, I.
(39) Rivière, *Addit. et Corr.*, blz. VII, noot 3.

dan aan de editie van Schott ontleend Alegambe aan Coyssard de gegevens over de Paters Stephanus Guyon en Jacobus Gaulthier, Maar Alegambe heeft niet voldoende geprofiteerd van de ‘nombreuses parcelles d'érudition bibliographique disséminées dans l'Index Materiarum de l'édition lyonnaise’[40].

Deels op grond van Alegambe's ‘Praefatio’ mogen we hier nog aan toevoegen, dat Alegambe, in tegenstelling met zijn voorgangers, van de meeste boeken drukplaats, drukker, jaartal en formaat aangeeft. Dat hij veel schrijvers noemt, die weinig hebben geschreven, of alleen publicaties in het licht gaven van geringere omvang, dat hij in totaal een veertigtal belangrijke geschriften opsomt, die niet in druk verschenen, doch in handschrift bleven.

De ‘Bibliotheca’ van Alegambe is, voor een vrij omvangrijk speciaalwerk van die aard, goed van de hand gegaan. De Antwerpse drukker Joannes Meursius was al heel optimistisch geweest voor wat het debiet betrof en stelde al in de eerste editie een spoedig te volgen heruitgave in het vooruitzicht. Bij de lijst van Errata kondigt hij ter geruststelling van de gebruiker het volgende aan: ‘Brevi, uti confido, distracta hac editione novam adornabo emendatiorem’[41]. Nu, zo snel als de drukker verwacht had, is de verkoop wel niet gegaan. Toen de schrijver de bezorging van zijn ‘Bibliotheca’ aan Joannes Bollandus toevertrouwde, om die zodoende met meer succes van Antwerpen uit te kunnen verspreiden, was dit niet kwaad overlegd. Papebrochius tekende in zijn reeds vroeger geciteerde *Annales Antverpienses* er over aan:

> ‘Alegambe... ex consilio maiorum editionem catalogi sui Antverpiam destinavit, Patrique Bollando commendavit; ratus inde promptiorem in omnes Provincias distractionem; non vanus augur: etenim intra viginti annos rarescentibus exemplaribus, visum superioribus fuit curam novae editionis Romae imponere P. Natali (sic) Sotuello’...[42].

Deze Sotuellus (Southwell) komt in 1676 met een nieuwe ‘Catalogus’ voor de dag waarin de catalogi van zijn beide voorgangers Ribadeneira en Alegambe worden opgenomen en bijgewerkt tot genoemd jaar.

(40) *t.z.p.*, blz. VII.
(41) ‘Bibliotheca’, blz. 586.
(42) dl. IV, 453.

Bijlage:
Overzicht van de inhoud der 'Bibliotheca' van Alegambe-Bollandus

Blz.	
(3) en (4)	(Dedicatio) Em^{o} et Rev^{o} Principi Antonio Barberino S.R.E. Cardinalis Camerario S.D.N. Urbani VIII fratris filio.
(5) - (7)	(Petri Ribadeneirae) Praefatio ad Lectorem.
(7) en (8)	(Philippi Alegambe) Altera Praefatio.
(9) en (10)	Admonitio (et) Protestatio auctoris.
(11)	(Facultas edendi) (get.) Mutius Vitellescus Soc. Jesu Praepositus Generalis, Romae 8 Sept. 1640.
	Approbatio Censoris Ordinarii: (get.) Gaspar Estrix, 19 April 1642.
(12)	Copia privilegii S.J. pro Sacro Romano Imperio (get.) Andreas Judoci S.J. Praep. Prov. Flandro-belgicae, Brugis 15 Nov. 1642. Summa privilegii Regii (get.) Steenhuyse, Bruxellis 2 Maii 1641.
(13)	Laevini Torrentii Episc. Antv. Oda ad Soc. Jesu.
(14)	Decem priorum Soc. Jesu Patrum nomina etc.
(15)-(24)	Nomina scriptorum Societatis Jesu. Quibus praeponitur quaerenda infra in Appendice; quibus additur, eorum et suis locis et in Appendice mentio est.
1-445	Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu.
446	Catalogus aliquorum librorum ... quorum auctores incomperti mihi sunt.
447-450	Catalogus aliquorum librorum qui tacitis Auctorum nominibus excusi sunt; suos autem singulis Auctores, quoniam comperti sunt, adscribo.
451-452	(lijst van pseudoniemen en naamletters).
453-466	Index cognominum scriptorum S.J. qui nomina propria postponit.
467-480	Index nationum scriptorum S.J.

481-547	Index materiarum.
548-549	Appendix nominum et operum, quae serius allata sunt, quam ut suis locis poni possent.
557-579	Index martyrum S.J.
580-584	Supplementum post appendicem et indices impressos acceptum (bevat de volgende Nederlanders: Carolus van Houcke; Gulielmus de Landsheere; Maximilianus Sandaeus).
585	Auctoris iterata protestatio.
586 en (587)	Errata Corrigenda.

The John M. Wing foundation on the history of printing by Dr Konrad F. Bauer *(Chicago)*

The John M. Wing Foundation on the History of Printing is one of the few special collections devoted to the study of typographic arts. It is a separate department within the Newberry Library of Chicago, supplementing in a happy way the collections of this library which, for reference and research in the world-wide field of the humanities, is gaining a steadily increasing importance as a center of learned studies in the American Midwest. The names of Walter Loomis Newberry and John Mansir Wing, linked in the foundations maintained by their bequests, represent, at the same time, two successive generations of Chicagoans who, each in a distinct way, made history in their home town during the nineteenth century. Their personalities are, in more than one respect, typical of the origin of American institutions and public collections, and for this reason some words may be said concerning their lives and adventures.

Walter Loomis Newberry was a Connecticut Yankee. His family, settled in New England as early as 1634, produced in the nineteenth century, besides a continuous line of prosperous and progressive farmers, one famous geologist and explorer, some enterprising railroad car and steamship builders, and a Civil War general. Walter L. Newberry, born in 1803, was one of the first to realize the vast possibilities of the Midwestern regions and to

notice the ideal location of the village of Chicago, when it began to grow around an isolated army post on the Southwest shore of Lake Michigan. He bought large tracts of land in this area, and, closing a prosperous drygoods business which he had established at Detroit, Michigan, moved to Chicago in 1833. The settlement, housing some 4000 inhabitants, had just been incorporated as a town. Walter Newberry's bold enterprise paid well. We are told that he sold by the front foot what he had bought by the acre, and his fortune increased at the same impetuous rate at which the city was expanding. Simultaneously he carried on a merchandising business, then turned to banking, railroad finance and management, being extraordinarily successful in these fields too. He was one of the most fortunate pioneers of his time, highly esteemed by his fellow citizens who bestowed upon him many positions of trust and honor. His gift of realistic vision was exceptional indeed - that it was matched by an equally strong feeling of responsibility could best be shown by the sincere concern he took in the intellectual life of young Chicago. In 1841 he founded an institution known as the Young Men's Library Association, a forerunner of the present Chicago Public Library. He was its first president and presented it with its first supply of books. For several terms he was president of the Board of Education. He became a member of the newly organized Chicago Historical Society, which, housed for a time in rooms furnished by him, owed much of its development to his contributions. A detailed account of such activities would probably add some rather unexpected features to the popular notion of an American frontier town in the eighteen forties and fifties. His will provided that, if his daughters died without issue, half of his fortune should be used to establish and endow a ‘free public library in that part of Chicago known as the North Division’. He died at sea when on a voyage to Europe in 1868, and seventeen years later, with the death of his widow, his provisions establishing the Newberry Library became effective.

John Mansir Wing, born in 1845 at Ferndale, New York, came from the East coast too. Like Walter L. Newberry he was descended from an old New England family. His first American ancestor, the Reverend John Wing, who landed at Boston in 1632,

was the author of several books. One of them, published in 1622, bears the remarkable title: *The best merchandise*, *or a cleare discovery of the evident difference*, *and admirable advantage*, *betweene our traffike with God for the true treasure and with men for temporall commodity.*

John M. Wing had scant schooling, a few terms only at Pulaski Academy, New York. The story is handed down in the Wing family that while hoeing corn one day in his father's fields, he heard the distant music of a circus Calliope in a nearby town, dropped his hoe, followed the music to town, and never returned home again. He found work as a printer's devil, later became a compositor in newspaper shops in Rome and in Utica, New York, and finally rose to be a proofreader and an editorial writer. Some of his early diaries are preserved. They show him wandering from East to West, an intelligent young man, well aware of his life's and his country's great adventure, full of hope and not without ambition. He attempted to run a newspaper of his own at Waukegan, Illinois, and tried to start an advertising agency as far East as St. Louis. Finding his path by trial and error he came to Chicago in 1865, where he worked as a newspaper reporter for the *Chicago Daily Times* and the *Chicago Republican*, till in 1868 he took the opportunity of travelling to Europe as a correspondent of the *Boston Herald*, accompanying the editor's son on this trip. Returning to Chicago he chose to be his own boss again, and this time was decidedly successful. He started a trade magazine which, as its title suggests, conformed exactly to the demands of time and place. It was called *The Land Owner* and it provided its founder with a handsome share in the earnings of the flourishing real estate business. The paper was prospering when the great fire of 1871 laid in ashes nearly all the big and bustling city of Chicago. Wing left at once for New York, to return with several trunks packed with materials to keep his paper running. Some books which he published at that time have gained considerable interest as sources of local history. *Wing's Illustrated Travellers' and Visitors' Hand-book to the City of Chicago*, printed in 1874, depicts the town in the midst of its quick recovery and reconstruction. In 1876 he started a second big trade magazine, *The Western Brewer and Journal of the Barley Malt*

and Hop Trades - the line of business once more being cleverly chosen.

The fact that John M. Wing could retire at the age of fortythree in 1888 may be indicative of Midwestern life at that time. For the last twenty-nine years of his life he was a traveller and a bibliophile. He collected books - but the way he did it seems to prove that he was too young and too active to enjoy the fruits of his fortune as a wealthy dilettante. He extra-illustrated his books, indulging in the hobby of grangerizing which had won some popularity among booklovers ever since, in 1769, James Granger encouraged the readers of his *Biographical History of England* to add engraved portraits and other illustrative matter to the original contents of the book. A paper read by Daniel M. Tredwell before the Rembrandt Club of Brooklyn, New York, on his experiences in 'the seductive art of privately illustrating books', printed in 1881, seems particularly to have inspired Mr Wing's imagination. He spent an incredible amount of work and patience on this hobby, doing everything, save the rebinding of the volumes, with his own hands, and he developed a remarkable skill in this rather wayward craft. The scope of his literary interests was fairly wide, ranging from Chaucer to Oscar Wilde. He delved into the field of general history as well as of biography, and the history of printing kept him intensively busy too. As a rule, octavo and quarto volumes had to be turned into folios in order to receive the heterogenous material assembled for their illustration, so that the original pages as well as the added prints had to be inlaid in leaves of the larger size. In this way, for instance, a rather homely octavo edition of Voltaire's *Age of Louis XIV* was blown up into a set of sixteen thick folio volumes. New title pages had to be inserted, and here Mr Wing liked to mention his share in the work done, usually adding to his name some whimsical and often enough bitter sounding remarks. Thus, on the title of a magnificent folio, which he had built around a magazine article on Aldus Manutius, he calls himself: 'Erstwhile Printer, Editor, Publisher, who, approaching the end of a life of turmoil, and not having found in all the world, after traversing many climes, anything worth the trouble, has become Philosopher, Paper-splitter and Paster of Literary Patchwork, to employ his

leisure and ease his spleen withal, preferring this princely diversion to contact with fools and jackals'.

John Wing had become a lonely bachelor. He was growing old and seemed destined to end his days in sullenness. But fortunately one of his few friends, the learned lawyer and book collector, Horace Hawes Martin (1855-1925), succeeded in pointing out a human and beneficial object as a worthy end of this obviously still unsatisfied life. John Wing loved books and the printing trade, and Horace Martin persuaded him to enter into an arrangement with the Trustees of the Newberry Library, whereby he left his property to this institution for the establisment of a collection on the history of printing, with his own collection as a nucleus and as a memorial to the donor. The Trustees provided him with a private room in the library where he could keep and use the books he had collected. This he did until his death in 1917.

The provisions in Mr Wing's will relating to his foundation had been carefully considered, and were precise. But, fortunately, they have proved to be flexible enough. They leave ample scope for reasonable interpretation, neither barring future development nor excluding concentration on any special and restricted subject that might be temporarily desirable. Besides giving rules for the keeping of his own collection of books and prints, the maintenance of a Memorial Room and the Custodian's appointment, Mr Wing directed that the income from his bequest should be used for the purchase of books which 'treat of, relate to, illustrate, exemplify, or depict, either wholly or in part, either directly or indirectly', (1) the history and development of the arts of printing, engraving, and book illustration, and (2) bibliography, by which term he wished to be understood the 'science, history, record and description of printed books'. He indicated that his foundation should ultimately include representative and typical specimens of the work of all the typographically or historically important printers and presses of Europe and North America. The typographer, the historian and the bibliographer should be enabled to trace here at first hand from original material every significant development of the arts of printing and book production, and Mr Wing wished that the contents of the books assembled should always, as far as possible,

have a literary, biographical, historical or artistic importance as well as typographical. The last mentioned request has proved to be particularly farsighted and wise.

Guided by these provisions, the Wing Foundation was organized and developed within the Newberry Library. It has grown slowly but steadily in the course of a quarter century, and now its shelves house about 17.000 volumes. It was clear from the beginning that the program outlined in Mr Wing's will could not be realized in a short time or by adopting any simple schedule. Work had to be done one bit at a time, and it had to be done thoroughly. A committee appointed by the Trustees of the Newberry Library formulated some general directions, pointing out that it would be impracticable to attempt the simultaneous development on a large scale of two such vast subjects as Bibliography and the History of Printing. It seemed the wise course to develop only one for the present. Bibliography being well and strongly represented in the leading Chicago libraries, there was every reason for preferring the History of Printing as the main subject. Obviously, it appeared that in Chicago, one of the great printing centers of the world, a good and carefully chosen collection on the history of printing, and the arts connected with it, would render outstanding service directly and indirectly to the printing and publishing trades. There was need for such an institution in this city.

The income of Mr Wing's bequest became available in 1919, and in the following year, Dr Pierce Butler, until then in charge of the Book Selection Department at the Newberry Library, was appointed Curator of the Foundation. His was the task of laying out a working plan and starting its materialization. In a memorandum on the policy to be followed, he expressed the opinion that the John M. Wing Foundation should concern itself with the ‘humanities of typography,’ and that it should be, in its particular field of the printing arts, what the Newberry Library is in the broader realm of general culture. Stress should be laid rather on the artistic than on the mechanical aspects of the craft, thus leaving the mere technology of printing to The John Crerar Library of Chicago, which specializes in the natural and applied sciences. The Wing Foundation should devote itself ‘wholeheartedly to the accumul-

ation of such things as will instruct, correct, and inspire the makers and users of books in the higher aspects of typographic art'.

On these principles and on the solid foundation of critical scholarship Pierce Butler began to build the collection. One of his main interests lay in the fifteenth century, and he began to hunt incunabula, with skill and success. He knew that any haphazard gathering of volumes out of the mass of available early printed books would have no great value. In accord with the purpose of the Wing Foundation he attempted to secure specimens of the work of each one of the fifteenth century presses, and, for the most part, this was done. Every important printer's name is represented in the Wing collection by at least one of his books. In Gutenberg's case one had to be content with some fragments while the mass of smaller presses is shown well enough in proportion to their actual significance. The books thus collected accomplish a manifold object. They provide the student with a comprehensive survey of type design and punch cutting during the first half-century of the printing art. They show the development and the variations of type composition, of page layout, illustration and ornament, and of all the accessories belonging to a book. They are something more. Pierce Butler succeeded in assembling a collection of early printed books, which actually has become what he, in a programmatic article published in 1921, described as an 'approximate equivalent of what a good institutional library must have been in the early years of the sixteenth century'. Cleverly selected as they are, the 1800 volumes of incunabula in the Wing collection represent the main sources of intellectual life at the end of the Middle Ages, and the outline fairly well the social, economic and political background of that period. This subordination to a high point of view could be attained without neglecting the special and professional purposes of the collection, being in perfect accord with the provisions of Mr Wing's will. Once in a while a new acquisition is added to the Wing collection of incunabula, but, generally, it is felt that this section is equal to its task and not particularly in need of further development.

While turning his chief attention to the heroic times of the printing art, Pierce Butler did not fail to build a stable framework

covering the whole of the wide ground allotted to the Wing Foundation. He acquired books of many of the famous presses that have flourished since the sixteenth century, and he provided for a strong array of standard books dealing with printing and its related subjects, chiefly from the viewpoint of history and design. The first large purchase he ventured was a very fortunate one. When in 1920 the library of the well-known printer Theodore L. De Vinne was offered for sale, nearly all of the desirable books were secured for the Wing Foundation, among them many rare items of early professional printing trade literature. Apart from their value, the volumes bearing DeVinne's bookplate may be considered as a worthy memorial to the great, scholarly typographer, and probably could have found nowhere else a more appropriate place. About the same time a complete series of the books printed by William Morris at the Kelmscott Press was acquired.

Pierce Butler left the Newberry Library in 1931, accepting an appointment as professor of library history at the University of Chicago where, in previous years, he had already given lectures on the history of printing and on bibliographical methods. His successor in the Custodian's office at the Wing Foundation was Ernst Frederick Detterer, until this time head of the department of printing in the School of the Art Institute of Chicago. Deeply interested in the history of books and book making, he knew the printing craft thoroughly from its practical side too, and he was a designer of high abilities. At an early time in his career the art of the calligrapher had begun to fascinate him in a particular way. He had taught writing and lettering at the Institute School, and he found a way of continuing this beautiful educational work while being associated with the Newberry Library. Friends of his and interested young people gathered around him in the Wing rooms in order to study under his direction the art of writing in its historical as well in its practical aspects. The Newberry Calligraphy Study Group which in this way came into existence actually developed into something like a school of writing, lettering and graphic design. Probably unique in its kind, it exercised a remarkable influence throughout the American Midwest. In the very heart of the Wing Foundation, in a small room adjacent to the Wing

Memorial Room, Ernst Detterer set up a small printing shop, equipped with an iron hand press, a platenpress and some cases of type. Here, assisted by his pupils and some type-minded members of the Library staff, he did experimental work of various kinds, and occasionally some practical jobbing printing was done for the Newberry's own needs. For the library's bookbinding department Ernst Detterer designed a new type, roman capitals of bold and open shape. It is one of the finest type faces that have been cut for this purpose, and the Newberry is rightfully proud of it. Widely esteemed as an authority on graphic design, Ernst Detterer was appointed director on the National Board of Printing Type Faces, while to his profound knowledge of this special subject the Wing Foundation owes a well selected file of important type specimens, from the seventeenth century up to the present time.

Such happy mutual penetration of scholarship and craftmanship may be considered as a further approach to what the Wing Foundation should be: a place of exchange for all the experiences accumulated in the field of printing design, and a meeting place for people who love books and the book-creating crafts, no matter what avocation or predilection may lead them to that noble subject.

In June 1941 the calligraphic collection of the Chicago scribe and illuminator, C. Lindsay Ricketts, was acquired by the Newberry Library. The income of the Wing Foundation not being sufficient for this extraordinary purchase, recourse was had to a fund bequeathed in 1928 by Edward L. Ryerson for the acquisition of manuscripts and rare printed books. The purchase of the Ricketts Collection provided the library with a set of books on calligraphy and some closely related subjects that, as to value and extension, may safely be ranked among the foremost collections of its kind. It contains one of the oldest manuscripts treating with the proportions and the construction of the roman capital letters, a highly interesting and important book written in Italy about the end of the fifteenth century, and a similar tract teaching the geometrical construction of gothic letters. The collection includes a number of manuscripts that, irrespective of their contents, were acquired as specimens of fine scriptorial work, but the bulk consists of writing-masters' copybooks and treatises on the art of writing and lettering.

Nearly all the famous books belonging to this class of literature may be found here, beginning with Pacioli's *Divina Proportione* (1509), Dürer's *Underweysung* (1525), Tory's *Champ Fleury* (1529), and Neudörffer's *Ein gute Ordnung* (1538). Several of the more important books may be seen in various editions, some of them in complete sets. With the purchase of the Ricketts Collection 53 manuscripts and 675 printed books were added to the Newberry Library, providing a broad and solid foundation for a department of calligraphy which is being continually enlarged and rounded off, encouraged and supported by the strong personal interest which the President of the Library, Mr Alfred E. Hamill, takes in the subject. Copybooks as well as various specimens of outstanding penmanship have been added during the last years. A book of statutes of the city of Venice, executed about 1565 in an immaculate cancelleresca Hand, and a magnificent baroque manuscript, written and profusely illuminated for the education of the Archduke Charles - later King Charles III of Spain and Emperor Charles VI - may be cited among recent acquisitions.

Ernst Detterer died suddenly in 1947, in the midst of intense and prolific work. His death left a gap, hard to fill, in the Newberry staff. The many people who are indebted to his knowledge, wisdom and friendliness, remember him with gratitude and affection, and the ties uniting the Newberry Calligraphy Study Group have proved strong enough to last. The group is now directed by two of his friends, James Hayes and Robert Middleton, both passionate penmen, and the latter, in addition, owner of a private press. As yet, Ernst Detterer's position as Custodian of the Wing Foundation is vacant, and the Newberry head librarian, Dr Stanley Pargellis, takes immediate care of this department. In the summer of 1948 Stanley Morison, invited as a Visiting Fellow, assisted him for about two months, and this year the present writer has had the pleasure of working in the John M. Wing Foundation, enjoying its treasures and trying to give some advice in return for the Newberry's hospitality.

In its present state the Wing collection certainly is one of the foremost libraries in its special field, as useful as it is beautiful and inspiring, and one could be contented with adding the new publish-

ed books concerning the arts and trades of bookmaking, and occasionally acquiring an extraordinarily valuable volume that would fit nto the collections of fine printing. But there would always be a pressing ambition to do something more than library routine work and probably a collection like this one never could be successfully run in a more or less mechanical way. Its growth and development will always depend on the predilections as well as on the knowledge of the responsible persons, even their hobbies will have some bearing, and wholehearted devotion, ready to do a thing for its own sake, will always provide the most efficient motive power. The Wing Foundation can specialize in certain limited subjects without neglecting its duty of keeping the whole of the collection on a fairly high and even level. By such a concentration of means, financial as well as intellectual, the Wing collection of incunabula was developed, and now, as stated before, some of the foundation's surplus energies are being directed into the field of calligraphic arts. One day, when the possible and desirable level of completeness will be attained here too, the attention will be focussed on a new subject, on a topic that might be as large and abundant as the history of publishing, or as intricate and difficult to handle as the development of commercial printing. But perhaps, and this is the present writer's opinion, it would be a good course to develop one of the existing sections into a permanent center around which every item eligible could find its place by some kind of organic subordination.

Now the very basis of printing is obviously incorporated in the arts and crafts of type design and lettering. No matter what changes the technique of printing may undergo in the future, the beauty and the efficiency of the printed word will always depend on the qualities of letter design. Fortunately the Wing collection is already very strong in this central field of the printing arts. The collection of incunabula, backed by ample auxiliary literature, offers an exceptional opportunity for the study of fifteenth century types. The collection of fine printing, including books of nearly all important printers from the sixteenth century to our day, and the files of type specimens cover adequately the later centuries. The collection of writing-masters' copy-books, significant of course for their own sake, provides the very best means of tracing the inter-

relations of handwriting and printing types, which always and everywhere exist. Since printing type design as well as the writing-master's art are derived from antique and medieval handwriting and lettering, the subjects neither of paleography nor epigraphy can be omitted in a collection devoted to serious study of letter-forms. It would be impracticable of course to accumulate medieval manuscripts in the Wing collection - though there are some - but a very instructive file of fragments and single leaves has been started, and the important manuscript collection of the Newberry Library is at the student's beck and call. A good selection of paleographic textbooks and facsimiles is present, and, since research on monumental lettering is still in its beginnings, the idea of collecting photographs and rubbings of remarkable inscriptions has been taken into consideration.

It would be a beautiful and great task to gather systematically and thoroughly everything pertaining to the art and history of letterforms. The craftsmen certainly would appreciate such an undertaking, which, by the way, would conform perfectly to the ideas that Stanley Morison displayed in his admirable lecture on ‘The Art of Printing’. The pure historian, too, would find here a storehouse of information, containing probably much more than he expects. For the history of letterforms reflects and records in a very distinct way every conceivable movement in the history of the human mind, providing graphic records that ought to be read like cardiographic curves. This kind of ‘reading’, it is true, must be learned, and methods have to be developed. But there is little doubt that it will be attempted, and there is every reason to predict success. As yet, the historical interpretation of letter-forms has scarcely ventured beyond the gathering of criteria for dating and locating documents, monuments and books, though obviously scriptorial style and rhythm at any time and in every country are closely related to the spirit of contemporary art. Moreover, there are some rather surprising facts, indicating that true ‘style’ can find in letter-forms its most distinct expression. At this point, aesthetic interpretation of writing passes into psychological analysis, and the Chinese - probably the most experienced people in this respect - seem to have felt ever since that this essentially is the

same thing. In the Western world graphology is a rather young science, classified as a branch of psychological research and therefore, bibliographically as well as in general consent, located far apart from subjects like paleography, calligraphy, lettering, or type design. But historical graphology - if such label is necessary at all - should be considered at least as a possible approach to some crucial problems of style, attitude and behavior in history. It would take the combined efforts of several hitherto segregated branches of knowledge, but the venture would seem particularly enticing just for this reason. Most probably, the application of psychological methods to the problems of letter-forms would open considerable new insight into some fundamental facts of printing design. It would help to consolidate our judgment and provide understanding where we still have to guess. Work is left for the future, and an institution like the John M. Wing Foudation would certainly be able to instigate research in this direction, too.

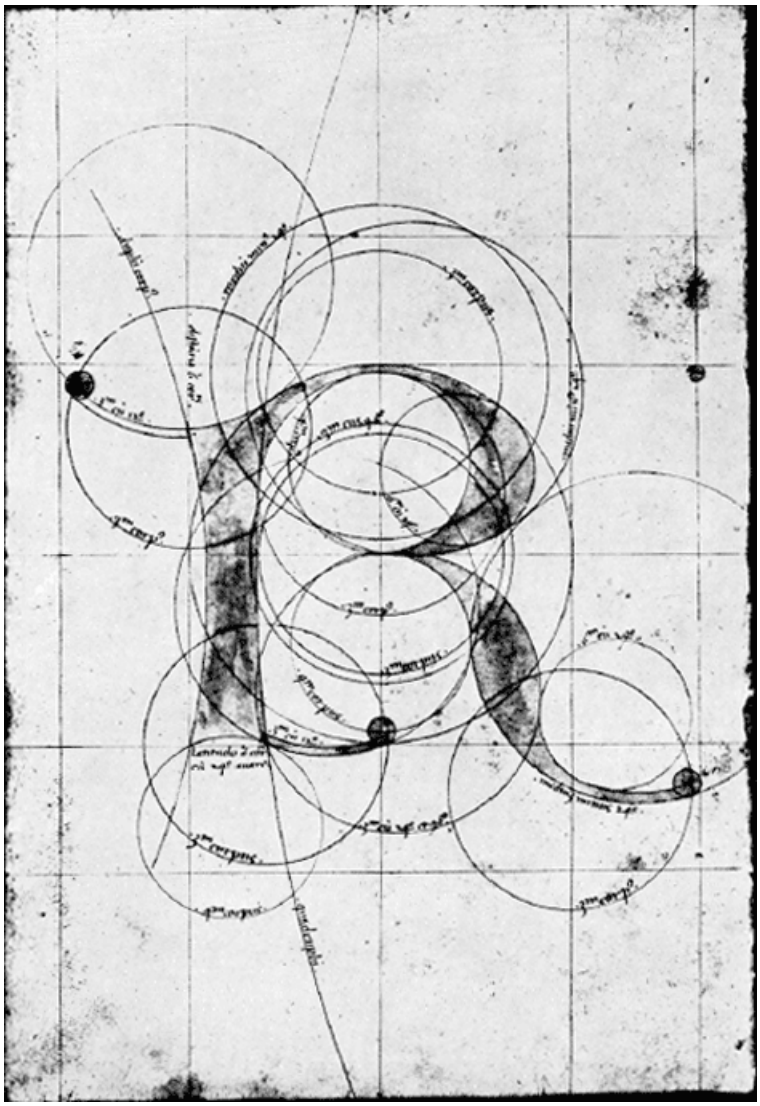

1. Geometrically constructed Gothic letter from an anonymous 15th century manuscript of the alphabet.

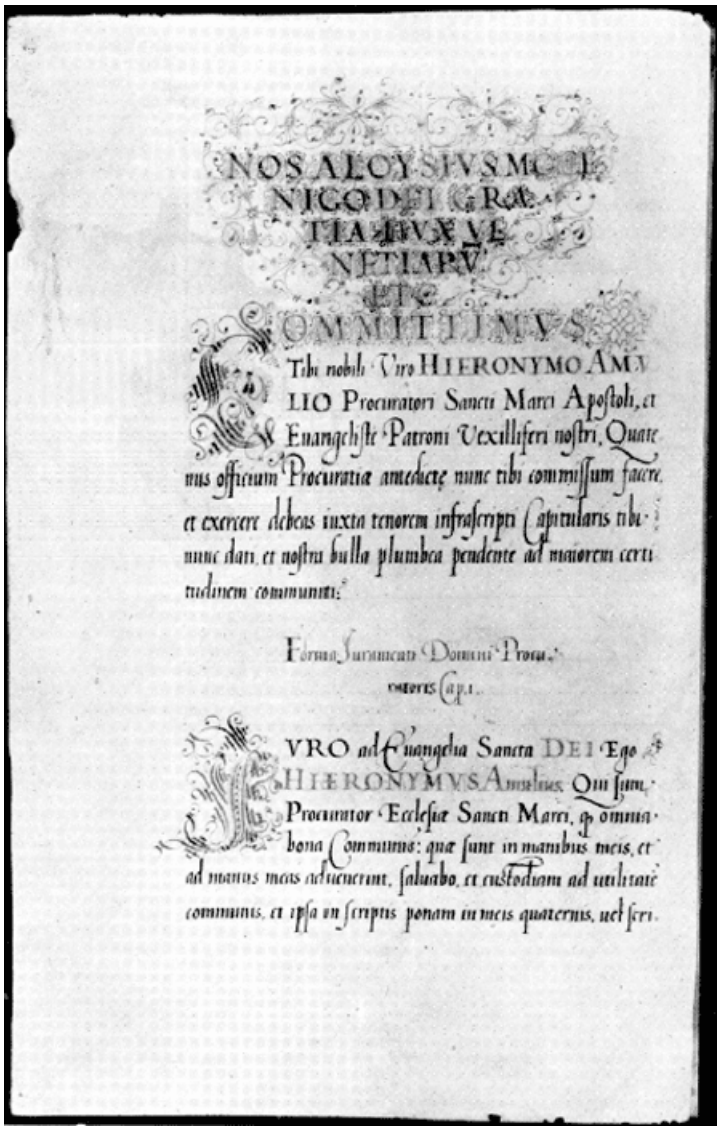

NOS ALOYSIVS MO[illegible]
NIGO DEI GRA[illegible]
TIA DVX VE[illegible]
NETIARV[illegible]
ET C[illegible]
OMMITTIMVS

Tibi nobili Viro HIERONYMO AMV
LIO Procuratori Sancti Marci Apostoli, et
Euangelistæ Patroni Vexilliferi nostri. Quate
nus officium Procuratiæ antedictæ nunc tibi commissum facere
et exercere debeas iuxta tenorem infrascripti Capitularis tibi
nunc dati, et nostra bulla plumbea pendente ad maiorem certi
tudinem communitæ.

Forma Iuramenti Domini Procu-
ratoris Cap. I.

VRO ad Euangelia Sancta DEI Ego
HIERONYMVS Amulius, Qui sum
Procurator Ecclesiæ Sancti Marci, q̃ omnia
bona Communia: quæ sunt in manibus meis, et
ad manus meas deuenerunt, saluabo, et custodiam ad utilitatē
communis, et ipsa in scriptis ponam in meis quaternis, uel scri-

2. Fine Italian chaucery hand in black and red with gold calligraphic initials.
First page of the laws and statutes of Venice, written at the order of Aloysius Mocenigo in about 1570.

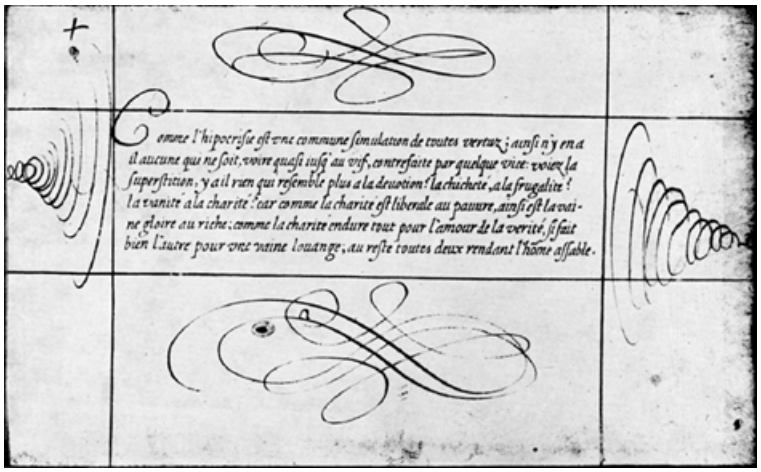
Comme l'hipocrisie est vne commune simulation de toutes vertuz ; ainsi n'y en a
il aucune qui ne soit voire quasi iusq' au vif, contrefaite par quelque vice: voiez la
superstition, y a il rien qui ressemble plus a la deuotion? la chicherie, a la frugalite?
la vanite a la charite? car comme la charite est liberale au pauure, ainsi est la vai-
ne gloire au riche: comme la charite endure tout pour l'amour de la verité, ie fait
bien l'autre pour vne vaine louange, au reste toutes deux rendant l'hõme affable.

3. Leaf from manuscript writing book prepared for and presented to Princess Elisabeth, only daughter of James I, by the famous master Jehan de Beauchesne.

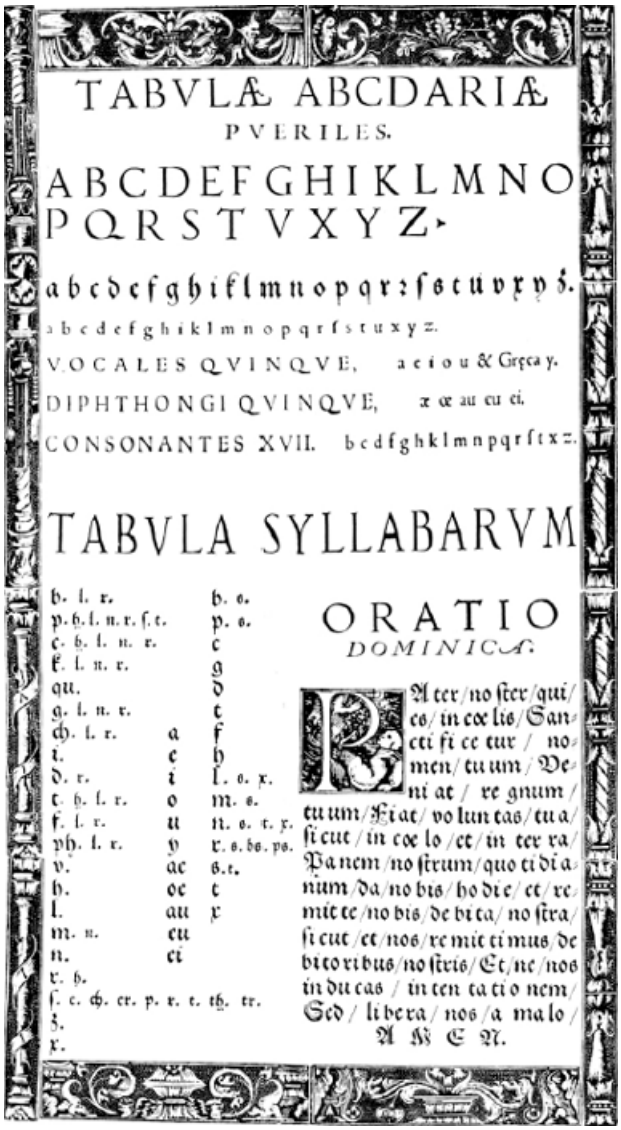

TABVLÆ ABCDARIÆ
PVERILES.

ABCDEFGHIKLMNO
PQRSTVXYZ.

abcdefghiklmnopqrſſtuvxyȝ.

abcdefghiklmnopqrſstuxyz.

VOCALES QVINQVE, a e i o u & Græca y.

DIPHTHONGI QVINQVE, æ œ au eu ei.

CONSONANTES XVII. bcdfghklmnpqrſtxz.

TABVLA SYLLABARVM

b. l. r.		b. o.
p. b. l. n. r. ſ. t.		p. o.
c. b. l. n. r.		c
k. l. n. r.		g
qu.		d
g. l. n. r.		t
ch. l. r.	a	f
t.	e	h
d. r.	i	l. o. x.
c. b. l. r.	o	m. o.
f. l. r.	u	n. o. t. x.
ph. l. r.	y	r. o. bs. ps.
v.	ae	s. t.
h.	oe	t
l.	au	x
m. n.	eu	
n.	ei	
r. b.		
ſ. c. ch. cr. p. r. t. th. tr.		
ȝ.		
x.		

ORATIO
DOMINICA.

RAter noſter qui es in cœlis Sanctificetur nomen tuum Veniat regnum tuum Fiat voluntas tua ſicut in cœlo et in terra Panem noſtrum quotidianum da nobis hodie et remitte nobis debita noſtra ſicut et nos remittimus debitoribus noſtris Et ne nos inducas in tentationem Sed libera nos a malo
AMEN.

4. Type specimen. Leipzig, 1646. Unidentified press.

XL jaar Antwerps maecenaat
door G. Schmook
(Antwerpen)

Het is merkwaardig om vaststellen, maar de geschiedenis moet niet oud zijn om aan de greep van de zoeker te ontsnappen. Wat als vlakbij te wanen is, durft nog de neiging manifesteren in de nevelen te verzwinden. Zo is, te Antwerpen, het 'Bestendig Dotatiefonds voor de Stadsbibliotheek en het Museum Plantin-Moretus' geen halve eeuw oud en de twijfel over waar en onwaar van een beperkt aantal in de toch tastbare feiten doet zich al op.

Laat de lezer het dan goed vinden, dat wij ter gelegenheid van de tentoonstelling 'XL jaar Antwerps Maecenaat', in de Stadsfeestzaal te Antwerpen van 6 tot en met 23 Januari 1949 gehouden, het geheugen even opfrissen, vooral, omdat dergelijk overzicht wellicht nog iets kan bijdragen tot het grote doel van het Dotatiefonds, nu het uit zijn oorlogsslaap verrijst en beroep doet op al wie enig merkwaardig typografisch of handschriftelijk of grafisch goed voor het stedelijk patrimonium wenst te helpen verwerven, opdat het achteraf met trots getoond zou kunnen worden. Met trots en met vreugde.

Want zo was het toch: de oudere schenkers, die, na het debuut van 1905-06, voor de eerste keer het voornaamste van wat zij ooit zelf geschonken hadden, uitgestald zagen, in één enkele show bijeen, duizenden stuks, vermochten hun eigen ogen niet te geloven! Trouwens nog nooit hadden de jachttrofees van Museum Plantin en Stadsbibliotheek in één - en welke feeërieke - ruimte in elkaars nabijheid gelegen! Een som van de tijd lag daar neer in moderne

vitrines of prijkte in nieuwe ramen, keurig naar een nieuw recept geordonneerd door hoofdbouwmeester A. Fivez. En ongetwijfeld stelde dit systematisch overzicht de afzonderlijke tentoonstellingen van 1931 in Stadsbibliotheek en Plantin-Moretus, door de ruimte beperkt, in de schaduw.

Hoe, zo was de opwelling bij de bezoeker, zou de huidige tijd, én de komende!, bij gelijke gelegenheid, nog bij machte zijn in te kopen wat het verleden aangebracht heeft? Nu het kapitaal zich verplaatst of zwaarder wordt aangesproken? Nu, na een nieuwe oorlog, de rangen der enthousiasten en der naïeven zo sterk gedund blijken?

De wereld veranderde sedert het begin van deze eeuw wel erg van uitzicht.

Het 'Dotatiefonds', hoe bescheiden het ook werkt, slaat echter in de stad Antwerpen, met zijn taaie 'Antwerpsche Bibliophielen', niet het malste figuur naast 'L'art contemporain' en de 'Nieuwe Concerten'. Het blijkt in weerwil van alles leefbaar in het wezen, dat een Max Rooses en een Frans Gittens er aan gegeven hebben, toen het in 1905, als het ware uit het toeval, ontstond. Het geviel immers, dat de nog vrij jonge bibliotheekambtenaar Emm. K. de Bom door de familie van Havre betrokken werd bij het inventarieren en catalogiseren van het fameuse boekenbezit van wijlen Ridder Gustave van Havre. Dit met het oog op een veiling van de merkwaardige verzameling, welke ter wille van de kansen te Amsterdam zou doorgaan. Kort van te voren had Senator A. van Neste beproefd de met 'Fred. Verachter', meestal op de titelpagina, gesigneerde en in deze bibliotheek voorkomende volumes, terug in stadsbezit te doen overgaan - zij waren er lang geleden op eer geheimzinnige wijze uit verdwenen -; tevergeefs, er zóu venditie gehouden worden. En zo moest, moraliter, alvast dit eigen goed opnieuw verworven worden.

Hoe? In een tijd toen de Stadsbibliotheek voor haar begroting op haast geen geld mocht rekenen (12.000 fr., waarvan 9000 fr. voor bindwerk en seriewerken), en de keurige van Havre-collectie met haar volumineuse veilingscatalogus in q^{o} een ongemeen grote belangstelling wekte. Stadsbibliothecaris Frans Gittens, door zijn ambtenaar verwittigd, greep naar het middel, de pers van standing,

en vond L. van Keymeulen van de ‘Matin’, auteur van verdienstelijk literair critisch en essayistisch werk, bereid om op 25 November 1905 de trom te roeren. Spontaan gebruikte van Keymeulen de boeman Amerika om zekere rijke ingezetenen te vermurwen. Felix le Roy volgde in de ‘Métropole’ met het uitdrukken van de hoop, dat het privé-initiatief zich grootmoediger zou betonen dan de stad. Op 1 December komt de auteur van de ‘Esquisses flamandes’ terug op zijn artikel. Hij zweeft in hoger sferen en ziet elke begiftiger-bibliofiel, mocht hij te Antwerpen opstaan, een specifiek hoekje in de Stadsbibliotheek toebedeeld worden, in een aparte kapel als het ware. De ‘Métropole’ van 3 December meldt ten slotte, dat een commissie in wording zou zijn om het van Havre-goed te bemachtigen; te behouden voor Antwerpen.

Inderdaad: op 4 December 1905, na één decade slechts, richten Max Rooses, conservator van het Museum Plantin en Frans Gittens, stadsbibliothecaris, zich met een circulaire tot 40 wel gekozen binnen- en buitenburgers. O! zwaar getal! ‘Le Matin’, nog eens, reageert op 6 December en de heer W. von Mallinckrodt komt over de brug. Hij verklaart zich spontaan bereid - zo hij gevolgd wordt - voor een bepaalde som in te staan. Reeds op 8 December 1905 wordt in de Stadsbibliotheek vergaderd door de heren von Mallinckrodt, Havenith, Henry Fester, Böcking en Huffmann, in aanwezigheid van de heren Rooses en Gittens, Buschmann en de Bom, plus ander niet nader genoemd bibliotheekpersoneel. Hadden zich dan bereids accoord verklaard met de eventueel te nemen beslissingen: de heren van den Nest, von Bary, Rautenstrauch, Caroly, Franck en Osterrieth.

Het verslag van de gedenkwaardige vergadering bestaat in zekere vorm nog. Frans Gittens - zo tekent de Bom aan - betoogde eerst, dat pogingen dienden aangewend ‘pour faire accroître le patrimoine intellectuel de la cité’. Daarvoor was, naar Rooses' attest, die zich steunde op de inlichtingen van de Bom, een som nodig van 50-60.000 fr. Von Mallinckrodt stelde voor te trachten de verzameling gewoon en bloc uitter hand te kopen en de eventuële doubletten met stadsbezit opnieuw te gelde te maken. Max Rooses, die van einde November tot die dag ook niet stil had gezeten - zo was zijn aard niet - en vermoedelijk in opdracht van burgemeester Jan

van Rijswijck, nog andere aediles had aangepakt, voor zover hij toen zelf niet deed beslissen, omdat van Rijswijck ziek was, Max Rooses zegde een bijdrage van de stad toe ten belope van 10 à 12.000 fr., waarop de heren donateurs zich garant stelden voor een gelijkaardig bedrag.

Rooses en Gittens beschouwen daarop het Fonds als gesticht.

Op 9 December 1905 treffen wij de heren Rautenstrauch, von Mallinckrodt, Huffmann, Havenith, Böcking en Fester weer samen aan, in gezelschap van Gittens en de Bom, om te vernemen, dat de venditie niet tegen te houden is, doch de nazaten, bij monde van de heer della Faille, willen wel door samenvoeging van de loten eventuële aankopen en bloc vergemakkelijken.

De fatale verkoop heeft dan plaats aan de hand van een superb bibliofilistisch monument. De Stadsbibliotheek bezit het document (B. 22356), voorzien van de aantekeningen van de Bom, die niet enkel de prijzen noteerde, ook de uren van de veiling en een paar incidenten, met, in rood of blauw potlood, de bestemming van de koop (Museum Plantin, Stadsbibliotheek). Wij vernemen alzo, dat innerlijke verdeeldheid onder de chefs van de Antwerpse instellingen het patrimonium van de stad 't een en ander gekost heeft, vermits de antiquariaatshandelaar Schoepen, die een opdracht uitvoerde voor het Stadsarchief, zich staande de veiling tegen de samenvoeging verzet had, op slag gevolgd door andere bieders...

Wat helpt dat treuren en tranen storten over menselijke tekorten? Hoeveel te Antwerpen thuishorend goed ging in een halve eeuw de grenzen al niet over? Waarheen ging in het jongste verleden, de mooie dela Montagne-verzameling, rijk aan incunabelen en zestiend-eeuwse drukken? Welk erbarmelijk lot trof, tot grote ergernis van wijlen Prosper Verheyden, de schitterende verzameling Denis?

Er bestaat een brief van 20 December 1905 aan het Gemeentebestuur, waarin medegedeeld wordt, dat op de 1426 items 304 loten verworven werden, wel geteld 168 voor het Museum Plantin en 136 voor de Stadsbibliotheek, samen voor een bedrag van fr. 19.211,79. Vijf incunabelen van 43; 12 zestiendeeuwers van 88 kwamen Antwerpen toe, plus een aanzienlijke (niet de volledige!) partij ‘Antwerpsche Tydinghen’ en een collectie van de ‘Antwerpsche Gazette’.

In de notulen van de stichtingsvergadering van het Dotatiefonds (23 December 1905) wordt de aankoop als min of meer voordelig gekenschetst. Antwerpen lachte groen, doch als naar oudergewoonte, beet het door en het installeerde von Mallinckrodt als Voorzitter en baron Cogels als Vice, de heren conservator Rooses en bibliothecaris Gittens als onafzetbare leden. Voorstellen kwamen los: een kast zou worden gemaakt om de nieuwe aanwinsten en latere te groeperen; leden van het Dotatiefonds zouden gratis toegang hebben tot het Museum; een ex-libris zou de aanwinsten sieren (ontworpen door Edward Pellens in 1907); in een koperen plaat zouden de namen van de begiftigers vereeuwigd worden (vervangen door koperen naamborden aangebracht boven de nissen in de Nottebohmzaal van de Stadsbibliotheek; de naam van de Voorzitter prijkt boven de ingang). Over de statuten werd gepalaberd en dus over de financiële basis: per aandeel van 500 fr. zou één stem toegekend worden, met een maximum van drie stemmen. Het Uitvoerend Comité zou negen leden tellen, waarvan om beurten een derde uittredend doch herkiesbaar zou zijn. Over het werkplan geraakte men ook heen, nadat Max Rooses had beklemtoond, dat niet enkel de geleerdheid, de 'intellectualité' zou gediend worden, ook zeldzaamheden zouden aangeschaft worden. Wij begrijpen de stelling: tegenover estheticisme en eruditie wenste Rooses ook te behouden àl wat tot de oude cultuur behoorde in haar naïeve vormen, en zo is het eerste programma als volgt te omschrijven: aankoop van oude en moderne werken, oude aardrijkskundige kaarten, stadsplannen, prenten, tekeningen en schetsen van Antwerpse meesters, pamfletten en spotprenten.

Aldus begint het leven van het Dotatiefonds, waarbij wij willen onthouden, dat, wat thans het bezit van het zelfstandig 'Prentencabinet' kenmerkt, van meet af in de aanschaffingspolitiek was begrepen, edoch in functie van het Museum Plantin-Moretus, de moeder-instelling.

Nog voor het nieuwe jaar inzet, heeft Max Rooses de tekst voor een omzendbrief klaar (30-12-05). Daarop steunt de wervingsactie, die alweer nieuwe namen oplevert: von der Becke, Beuckeleers-Donche. De begiftigers zijn weldra 68 in getal: 15 donateurs à 1000 fr., 53 à 500 fr. Met een kapitaal van 41.500 fr., waarvan het

kroos voor aankopen aangewend zal kunnen worden. L. van Keymeulen schrijft op 16 Januari 1906: ‘il y a lieu de faire beau et grand’. En op 't einde van het jaar, na nog eens een artikel, als tir de préparation, van de getrouwe publicist (15-12-1906), treffen wij het naïeve getuigenis van Gittens aan, hoe de ambtenaren zich bij hun bedelijver in hun schik voelen als cultuurgezanten; als 100% tijdsfiguren ageren en streven zij. Aan Rooses vraagt Gittens nml. per brief: ‘zouden wij morgen nog niet een paar keeren uitrijden’? Met paard en koets...

Een schitterend zinnetje: er komen ongetwijfeld hoge hoeden bij te pas als de vrienden er op uit gaan om hun eerste jaarverslag door toevoeging van nieuwe namen zo indrukwekkend mogelijk te maken! Zij hadden dan ook volgens van Keymeulen een voorname rol te vervullen. De journalist had toch het voorbeeld van het ‘British Museum’ opgeroepen en meer nog, hij stelde Antwerpen, in de opkomst van de 19e eeuw, gelijk aan de metropool van de zestiende. Weer staat ze in de aandacht van de wereld, luidt het betoog, maar in een eeuw als ‘luxe et raffinement’ té snelle vorderingen maken, blijven letteren en wetenschappen gemakkelijk achter.

In functie van zulke tekst gaan Gittens en Rooses uit rijden om munitie aan te halen.

De tijden veranderen. De officialiteit heeft haar taak ondertussen beter begrepen, al is een maximumprestatie nog lang niet bereikt. De aard van de instelling wijzigt zich trouwens.

Zonder al te veel details op te halen in onderhavig kort bestek, zij, ter illustratie toch gewezen op de periodes, die het bestaan van het Dotatiefonds kenmerken. Vertrokken met een goede verstandhouding tussen Stadsbibliotheek en Plantin-Moretus, wijzigt het overlijden van Frans Gittens in 1911 de samenwerking nauwelijks. De oorlog 1914-1918 slaat echter diepe wonden door het automatisch en ook betreurd uitvallen van het Duitse element. Ondertussen overlijdt ook Rooses. Pas met de komst van Maurits Sabbe, die het roer van Plantin Museum opneemt, nadat én Stadsbibliotheek én Plantin Museum door de oorlog onthoofd werden, herleeft het Fonds, grotendeels ten voordele van het Museum, omdat Sabbe bijna uitsluitend het vertrouwen van het Comité geniet.

De vernieuwing is merkbaar; niet enkel doordat het Fonds van 1924 tot 1939 keurig gedrukte jaarverslagen uitgeeft, maar ook omdat zijn maatschappelijke vorm gewijzigd werd. Op 12 Maart 1924 werd acte verleden, waarbij afgezien werd van het principe van de enkele kapitaalstorting en het aanwenden van intresten om een cotisatie-grondslag in te voeren, die door de kleinere som verleidelijker werkt en jaarlijks een aanzienlijker bedrag waarborgt.

Langzaam maar zeker wordt de invloed merkbaar van A.J.J. Delen, ten voordele ditmaal van het naar zelfstandigheid strevende Prentencabinet. Het evenwicht wordt hersteld door het aantreden van Baekelmans (1934), die, wijzend op de beginperiode duur modern wetenschappelijk werk kan doen aankopen om de achterstand van de Stadsbibliotheek te herstellen. Hij legt dáarop de nadruk, omdat de Stadsbibliotheek door de waakzaamheid en de monopolisering-Sabbe haast geen oude drukken meer bemachtigen kon. Het betreurde overlijden van Maurits Sabbe en een nieuwe oorlog storen opnieuw de werkzaamheden. Even wordt het Fonds uit zijn slaap opgewekt, door H.F. Bouchery na 1944, maar naar Gent geroepen, verdwijnt ook Sabbe's opvolger. En Baekelmans ging met ingang 1945 op rust. Dus werd het wachten tot 1948, vooraleer definitief een periode van reorganisatie kon ingeluid worden, al werd ondertussen wel een en ander aangekocht. Van 1948 af werd, met behoud van de maatschappelijke vorm, een bijdrage-schaal met minima van 100, 500 en 1000 fr. ingevoerd, naar het voorbeeld van de ‘Société pour l'encouragement des beaux-arts’.

Niet enkel de verhoudingen van de instellingen onderling, zoals daarnet aangehaald, geven aanleiding tot commentaar, met datgene wat de gedragingen van enkelingen kan kenmerken, ook om de doelstelling van het Fonds wordt gediscussieerd. Er rees twijfel, op 25 Maart 1912, toen men te beslissen had over al of niet aankopen van Eekhouds handschriften ‘Les Loïstes’ en ‘La nouvelle Carthage’. Men liet ze, bewust, ontsnappen, alhoewel vroeger brieven van Conscience waren aangekocht en later toch ook geredelijk geld beschikbaar zou gesteld worden van ‘Artibus Patriae’ voor Rubens' ‘Seneca’ en de Stadsbibliotheek de omvangrijke correspondentie-nalatenschap van Frans de Cort verwerven mocht. Het zijn evenwel incidenten, die geen gevolgen

hebben van ingrijpende aard. Ook dan niet als in de jongste jaren tendenzen zich aftekenen, waarover toch bij de aanvang reeds gestatueerd werd: zal voorrang gegeven worden aan het grote, spectaculaire stuk boven het eventueel waardevolle, doch zeldzame kleine opuscuul? Maar leden van het Comité en de leiders van de betrokken instellingen achten zich veel te gelukkig af en toe een bijzondere koop af te sluiten, één stuk, of enkele tientallen ineens, dan dat zij verdeeld zouden staan bij de beslissing.

Merkwaardige aanwinsten werden geboekt, buiten de van Havre-veilingen om - er waren er twee - ter gelegenheid van de vendities Abbeloos (Leuven 1906), van de Corput (Brussel 1907) Fonteyn (Leuven 1907), Muller (Amsterdam 1908, 1909, 1910, 1912); de Sadeler (Brussel 1909), van de Corput (Amsterdam 1911), Theunissen (Gent 1912), Cogels (Antwerpen 1912-1913), Flor. van Duyse (Gent 1913), Hoffschmidt (Brussel 1913), Ipers (Antwerpen 1913). Daaraan zijn toe te voegen aanwinsten voortkomend van de verkopingen E. van Heurck, de erflatingen F. de Cort-Dautzenberg.

Het is gevaarlijk, in een artikel als het huidige, te willen samenvatten wat de Antwerpse instellingen verworven hebben, vermits de tentoonstelling van 1949, na schifting, een paar duizend titels zag uitgestald, waaraan toe te voegen zijn de honderden stuks, die privatim door Comitéleden geschonken werden (de verzameling tekeningen en etsen R. Fester, de giften van der Linden, Beuckeleers). Overigens, zulke opsomming is vervelend. Waarom niet eer het schema van de tentoonstelling ophalen, zoals het, wat de boeken betreft, in samenwerking met Mej. lic. phil. class. Irène Vertessen opgesteld werd. Daaruit blijkt dat in de loop van de jaren verworven werden oude en moderne handschriften en brieven, incunabelen en postincunabelen (Antwerpse en andere), periodieken (‘Antwerpsche Tydinghen’), almanakken, beschrijving van stad en land, geschiedeniswerk over stad, land en buitenland, oude en moderne literatuur van de verschillende landen, werk over recht, over religie en godsdienststrijd, werk over handel en economie, geneeskunde en anatomie, over kunsthistorie, werk behorend tot de filologie, de taalkunde en lexicografie, het gezangboek. Schuilen hierin een collectie Luyken-editie's, zeldzame van der Noots, of een set van

de reproductie van het Breviarium Grimani, een Sanderus, verschillende Orteliussen, een curiosum als ‘Seynen ter zee’ (1782), Vorsterman- en van Liesvelt-bijbels, Leeu's, Jac. van der Sanden's ‘Konsttooneel’ in hs., een inventaris van de Jesuiten-Sodaliteyt ‘met alle embelissementen’. Het is een te lange lijst, die ter wille van de wetenschappelijke exactheid nog maar langer zou moeten worden, want zeldzaamheden als van Remmerswaels ‘der sondaren Troest’ (1492) en werk van Vredeman de Vriese, waarvan het Museum Plantin-Moretus het ‘Caryatidum’ toegewezen kreeg en de Stadsbibliotheek de ‘Architectura’, eisen een nauwkeurig onderzoek, en, wat heeft de lezer zonder afbeeldingen aan de opsomming van calligrafische curiosa? Want doet de aanwerving van een uit de circulatie geraakt Limburgs ‘geistorieerd’ Getijdenboek in handschrift, waarvan de band met een onbekende Johannes-stempel is versierd, de kenners niet likkebaarden? Kon Prof. Verdeyen zijn oren, en daarna zijn ogen wel geloven, toen bleek, dat het Dotatiefonds voor de Stadsbibliotheek verworven had een onbekend Hexaglosson te Antwerpen gedrukt in 1580?

Natuurlijk het signaleren van een rarissime Iepers drukje ‘Troost des krancken menschen’, vooral nu, sedert 1914, haast alle Iepersedrukjes zijn verdwenen, blijft de moeite waard, maar voor de zoeker heeft het geen belang of het ‘Dotatiefonds’ het boekje verwierf dan wel de bibliotheek-zelf. Dat alles geldt eveneens voor moderner werk als Briquets ‘Dictionnaire des filigranes’, de ‘Catalogue des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale’, de ‘OEuvres complètes’ van Stendhal, ‘The development of the Italian Schools of painting’ van R. van Marie, enz. En wat te zeggen van een collectie Proclamaties of Vlugschriften uit de Patriotten- en Napoleonistische periodes? Van een Collard Mansion-exemplaar, een Eckert van Homberch-druk (± 1500) niet in België aanwezig, een Hillen van Hoogstraeten (1522), alle aanwinsten van de Stadsbibliotheek, alsmede tal van Plantin- en Verdussendrukken.

De lezer zal wel willen (en kunnen) toegeven, dat het ‘Fonds’ ten slotte de erkentelijkheid van alle boekenvrienden heeft verworven, ook dan als het niet ‘The Bee Hive of the roman church’ (1623), een unicum naar het heet en naast zoveel andere, had aangekocht. In deze opsomming moet nochtans ook uitkomen, dat de

aankoop (in 1926, in samenwerking met 'Artibus Patriae') van 263 stuks prenten uit de verzameling Cl. van Cauwenberghe als logisch gevolg heeft gehad een poging om tot de vorming van een Prentencabinet te komen, dat in de Tentoonstelling van 1949 de opdracht kreeg de wanden van de negen geschapen salons te versieren. De heer F. van den Wijngaert bepaalde de keuze van het materiaal. Naast de grote tekeningen van Leys, triomfeerde er het innige landschap van Rubens (Luythaegen), van Dyck en Jordaensetsen geraakten uit de Antwerpse kartons, alsmede schetsboeken van Leys en Schaeffels, een rijke gamma van plaatsnijders van de vruchtbare 17e eeuw kon opgesteld worden. (Wiericx, Huys, de Jode), tot de volksprent toe.

Afsluiten wordt geboden. Met opzet werden daartoe de namen achtergehouden van de mecenen, die door een functie in het Uitvoerend Comité het leven van het Dotatiefonds gewaarborgd hebben en door hun overredingskracht en voorbeeld de beurzen van milde Antwerpenaren hebben kunnen doen opengaan, ook voor bedragen, die buiten jaarlijkse cotisaties vielen.

Fungeerden als voorzitters:

W. von Mallinckrodt (1905-1914);
A. Delbeke (1919-1921);
E. Van der Linden (1921-1930);
H. Fester (1931-1936);
R. Fester (ad int. 1937-1944; 1945-).

Deelden in het beleid:

W. von Mallinckrodt (1905-1914);
P. Cogels (Vice: 1905-1911);
M. Huffmann (Lid: 1920-1923; Penningmeester: 1905-1911);
G. Caroly (1905-1934);
A. Delbeke (1905-1911; Vice: 1912-1919; Voorz. 1920-1921);
L. Franck (1905-1919; Vice: 1920-1925; Vice met H. Fester: 1926-1937);
E. van der Linden (1905-1920; Voorz. 1921-1930);
Huybrechts (1912-1914);
P. Creutz (Penningmeester: 1920-1927; Lid: 1927-);
Graaf Moretus Plantin (1921-1927; Penningmeester: 1928-);
H. Fester (1923-1925; Vice met L. Franck: 1926-1930; Voorz. 1931-1936);
Th. Kreglinger (1923-1932);
M. Speth (1923-);
R. Werner (1923-);

R. Fester (1930; Voorz. a.i. 1937-1944; Voorz.: 1945-);
C. Jussiant (1932; Vice: 1945-);
J.A. Stellfeld (1932-1940);
J. Beuckeleers (1945-);
L. Verswijver (1945-);
V. Thiriaux (1945-);
F. Stuyck (1948-);
F. Vercheval (1949-).

Van 1924 af fungeerde E. van den Bosch als commissaris voor de Vereniging. Hij bleef dit tot zijn dood: 1949. In welker functie hij werd opgevolgd door de heer V. Thiriaux.

Allen samen houden ons ten goede, dat wij, als een hulde aan elk afzonderlijk ten slotte hier het sonnet afdrukken, dat Maurits Sabbe in 1916 Henri Fester toewijdde, in een geest, zoals Plantin het voor zichzelf bedoelde. Wij geven het weer, omdat het schier onbekend is gebleven, doch ook, omdat in de naam Fester een continuïteit tot op deze dag geborgen zit, die haar anker heeft liggen in de jaren 1905-1906, en omdat Maurits Sabbe's naam in dit tijdschrift zeer zeker niet misstaat.

Gedenkpenning voor
den heer Henri Fester
bij de hulde hem gebracht
op XVII Mei MCMXVI

Behalve 't lied der cijfers en der goudflorijnen
Bekoorde vroeger niets zoozeer des koopmans oor
Als 't zoet geluid van vedel, luit en clavecijnen
En 't stemmirakel van een *a* capella-koor.

Hij liet het kaartboek, dat zijn vloot den weg moest wijzen,
Met etsen sieren, fijn van naald en wijs van zin,
En op 't kantoor, om ook naar 't droomenland te reizen,
Lag naast het Grootboek steeds een prachtdruk van Plantin.

Gij liet u, Wijze, door dit wijze voorbeeld leiden,
En bracht weerom, in onze richtinglooze tijden,
De ware levenskunst die vreugd en wijding geeft.

Gij liet de schoonheid haren mantel breed ontplooien
En hielpt er mede ons leven tooien en voltooien,
Want niemand leeft geheel, die niet voor kunst ook leeft.

Namens de vrienden van het ‘Dotatiefonds ten voordeele van de Stedelijke Bibliotheek en het Museum Plantin-Moretus’

Lijst van gepubliceerde verslagen

I. Quarto-verslagen (1906-1924)

Fonds de Dotation permanent pour la *bibliothèque communale*(1) et le musée Plantin-Moretus (In de omzendbrief voor ledenwerving draagt het organisme de naam: Fonds de Dotation permanent en faveur de la Bibliothèque communale et du Musée Plantin-Moretus); rapport aux donateurs sur le 1er exercice; Anvers, le 1er février 1907.

Bestendig Dotatiefonds voor de *hoofdboekerij* en het Museum Plantin-Moretus; verslag aan de begiftigers over het 2e jaar; Antwerpen, 15 Januari 1908. **(Ook Franse tekst met opschrift als voor 1906).**

Bestendig Dotatiefonds ten voordeele der *Stedelijke hoofdboekerij* en van het Museum Plantin-Moretus; verslag aan de begiftigers over het 3e Dienstjaar (1908); Antwerpen, 20 Februari 1909. - Fonds de dotation permanent pour la *bibliothèque principale* et le musée Plantin-Moretus; rapport aux donateurs sur le 3me exercice (1908).

[Verslag over 4e Dienstjaar, 8 Januari 1910, **in het Nederlands en het Frans afzonderlijk verschenen**, met opschriften als voor het 3e Dienstjaar].

[Verslag over 5e Dienstjaar, 10 Januari 1911: idem].

Bestendig Dotatiefonds van de *Stadsbibliotheek* en het Museum Plantin-Moretus; verslag aan de begiftigers over het 6e Dienstjaar (1911); Antwerpen, 25 Maart 1912. - Fonds de dotation permanent pour la *Bibliothèque communale* et le Musée Plantin-Moretus; rapport aux donateurs sur le 6e exercice (1911). - **Afzonderlijk verschenen in het Nederlands en het Frans; houdt lijst van begiftigers in.**

[Verslag over 7e Dienstjaar; 31 Maart 1913; **afzonderlijk in 2 talen**, met opschriften als voor het 6e Dienstjaar; **eveneens met lijst van begiftigers.**

Bestendig Dotatiefonds van de *Stedelijke hoofdbibliotheek* en van het Museum Plantin-Moretus; verslag aan de begiftigers van het 8e Dienstjaar (1913); Antwerpen, 31 Januari 1914. - **Geen Franse tekst bekend; houdt weer ledenlijst in**.

Verslag aan de Begiftigers over het 9e Bestuursjaar (1914), **(In machineschrift, bovenaan gedateerd: 16-1-15).** - Rapport aux donateurs sur le 9me exercice (1914). (Idem).

Bestendig dotatiefonds *ten voordeele* van de *Stadsbibliotheek* en van het Museum Plantin-Moretus; verslag aan de begiftigers over het dienstjaar 1920; Antwerpen 14 Maart 1921. - Fonds de dotation permanent *en faveur* de la *Bibliothèque communale* et du Musée Plantin-Moretus. Rapport aux donateurs sur l'exercice 1920. - **Afzonderlijk verschenen in het Nederlands en het Frans.**

(1) Ter wille van de geschiedenis mochten wij er genoegen in scheppen hier, door *cursiefdruk*, de aandacht te vestigen op de onstandvastigheid in de bibliotheekterminologie.

Fonds de dotation permanent *pour* la bibliothèque communale et le Musée Plantin-Moretus; rapport aux donateurs sur l'exercice 1921; (Financieel verslag). Anvers, le 24 mars 1922. - **Geen Nederlandse tekst bekend.**
Bestendig dotatiefonds *voor* de Stadsbibliotheek en het Museum Plantin-Moretus; verslag aan de begiftigers over het dienstjaar 1922; Financieel verslag: Antwerpen, 20 Maart 1923. - [Franse tekst gelijk aan tekst voor dienstjaar 1921]. - **Afzonderlijk verschenen; beide houden lijst van begiftigers in met tweetalig opschrift.**
Bestendig dotatiefonds *ten voordeele* van de *Hoofdboekerij* en van het Museum Plantin-Moretus; verslag aan de leden over het dienstjaar 1923; Financieel verslag: Antwerpen, 20 Maart 1924. - Fonds de dotation permanent en faveur de la Bibliothèque Principale et du Musée Plantin-Moretus; rapport aux membres sur l'exercice 1923. - **Afzonderlijk verschenen.**
Bestendig dotatiefonds voor de hoofdboekerij en het museum Plantin-Moretus (Vennootschap zonder winstgevend doel); verslag aan de inteekenaars over het dienstjaar 1924; Antwerpen, 2 Maart 1925. - Fonds de dotation permanent pour la bibliothèque principale et le musée Plantin-Moretus (Association sans but lucratif); rapport aux souscripteurs sur l'exercice 1924. - **Afzonderlijk verschenen.**

II. Brochure-vorm (1925-1939)

Fonds de Dotation Permanent *en faveur* de la Bibliothèque principale et du Musée Plantin-Moretus - Bestendig Dotatiefonds ten voordeele van de *Hoofd-Bibliotheek* en van het Museum Plantin-Moretus: Rapport aux souscripteurs sur l'exercice 1925. - Verslag aan de inschrijvers over het dienstjaar 1925. - Financieel verslag 2 Februari 1926. - **Teksten op verso en rectozijden, nevens elkaar; op kaft Franse titel bovenaan. Houdt lijsten in van 'vroegere begiftigers', 'begiftigers' en 'leden'**. Gedr. bij J.E. Buschmann.
Fonds de dotation permanent *au profit* de la Bibliothèque principale et du Musée Plantin-Moretus. - [Nederlandse tekst als voor dienstjaar 1925]; Rapport aux souscripteurs de l'année sociale 1926. - Verslag aan de inschrijvers over het dienstjaar 1926. - Financieel verslag 11 Februari 1927. - **Schikking als voor dienstjaar 1925. Houdt lijsten in van 'leden en begiftigers'** ('membres et donateurs').
Fonds de dotation permanent; rapport 1928. - Verslag 1928 van het Bestendig Dotatiefonds, gedagtekend door Commissaris E. van den Bosch op 31 Jan. 1928. **Schikking als voor dienstjaar 1925.** [Zeer keurig uitgegeven].
Bestendig dotatiefonds ten voordeele van de *Stedelijke Hoofdboekerij* en van het Museum Plantin-Moretus; verslag 1928. - Fonds de dotation permanent en faveur de la bibliothèque principale et du Musée Plantin-Moretus; Rapport 1928. - Door comm. gedagt. op 21 Febr. 1929. **Keerdruk**, **houdt voor elke taal lijsten in van leden en begiftigers.** [Gedr. bij V. Resseler?]
[Verslag over 1929; gedateerd op 29 Januari 1930 beantwoordt wat titels en schikking en inhoud betreft aan voorgaand verslag].

Bestendig dotatiefonds ten voordeele van de stedelijke hoofdboekerij en van het Museum Plantin-Moretus; verslag 1930; gedat. door commissaris op 18 Febr. 1931. **Houdt lijsten in van leden en begiftigers.** - [Fr. tekst gelijk aan tekst voor dienstjaar 1928, zelfde schikking en inhoud als Ned. verslag]. **Afzonderlijk uitgegeven.**
[Verslag over 1931, gedateerd door commissaris op 21 Januari 1932, beantwoordt aan opvatting van verslag over 1930]. **Houdt lijst van leden en begiftigers in voor 1932;** het verslag bevat een beknopte historiek van het Dotatiefonds. **Geen Fr. tekst bekend.**
[Verslag over 1932, gedateerd door commissaris op 9 Januari 1933, beantwoordt naar titel en opvatting van verslag over 1930. **Houdt lijsten in van leden en begiftigers.** Fr. titel gelijk aan verslag 1928; inhoud en schikking gelijk aan Ned. verslag. **Afzonderlijk uitgegeven.**
[Verslag over 1933, gedateerd door commissaris op 24 Januari 1934, beantwoordt aan verslag over 1932], zowat Ned. als Fr. teksten - **afzonderlijk uitgegeven** - betreft. Gedr. bij V. Resseler.
[Verslag over 1934, gedateerd door commissaris op 24 Januari 1935, beantwoordt aan opvatting van het verslag over 1933], doch **keerdruk**; gedr. bij Resseler.
[Verslag over 1935, gedateerd door commissaris op 18 Februari 1936, beantwoordt aan opvatting van het verslag over 1934], **keerdruk**; gedrukt bij Resseler.
[Verslag over 1936, gedateerd door commissaris op 2 Februari 1937, beantwoordt aan opvatting van het verslag over 1935], **keerdruk**; gedr. bij Resseler.
Bestendig Dotatiefonds ten voordeele van de *Stadsbibliotheek* en van het Museum Plantin-Moretus; verslag 1937-1939; financieel verslag door commissaris gedateerd op 5 Mei 1940; [Fr. titel beantwoordt aan vroegere opvatting]. **Keerdruk.** [Houdt ledenlijsten over 1938 en 1939 in en voor elke taal een reproductie van het portret van Henri Fester, in 1926 geëtst door Walter Vaes]; form. kl. q^{o}; gedr. bij Resseler.
[Verslag over 1949 met terugblik op de periode 1945-1949], ter perse, **keerdruk.**

Les beaux livres parisiens de Gilles Corrozet
par S.M. Bouchereaux
(Paris)

> Gilles Corrozet est nomme
> Celluy qui a faict ces huyt mettres
> Entre les clercz non renomme
> Car il nest point fonde es lettres

Cette étrange et prolixe signature, précédant un huitain médiocre glissé à la fin du *Floralier Recueil et Épithome des histoyres*, *Dictz et sentences Du grand Valère... extraict...* par Robert de Valle, faisait pour la première fois connaître au public un nom que quatre siècles n'ont pas recouvert d'oubli. En cette année 1525, Gilles Corrozet devait avoir quinze ans. Était-il apprenti du libraire Pierre Le Brodeur chez qui parut le *Floralier?* A ses heures de loisir, servait-il, comme l'a supposé un peu gratuitement peut-être Paul Lacroix, de guide aux étrangers fort nombreux, des Espagnols surtout, qui visitaient alors la capitale? Hypothèses plausibles; certitude impossible.

Mais s'il n'avait alors ni lettres, ni renommée, il allait bien vite les acquérir. Sans fréquenter l'Université, sans maîtres selon toute apparence, latin, espagnol, italien lui deviennent bientôt familiers. Il parle avec élégance sa langue maternelle, se révèle un versificateur habile, un poète plein de charme qui donnera sa mesure dans le délicieux *Conte du Rossignol*, un moraliste averti, et ‘s'il ne fut pas un grand humaniste, il eut la curiosité et la ferveur de l'humaniste’. Longue serait la liste des pièces de toutes dimensions dont il est

l'auteur. Quelquefois il les signe de son nom, plus souvent de sa devise: *Plus que moins*, ou de son pseudonyme: 'l'Indigent de sapience', parfois d'un simple acrostiche.

Les connaissances historiques ne lui font pas non plus défaut, et les Parisiens ne peuvent avoir l'ingratitude de ne pas saluer en lui le premier historien véritable de leur cité, le premier aussi dont les ouvrages sur Paris aient été imprimés. Si l'on peut, en effet, passer sous silence les nombreuses pièces de circonstance où il célébrait les entrées royales, les naissances ou les funérailles des princes, le *Triumphe des Francoys* ou le *Retour de la Paix*, et même son *Thrésor des Histoires de France* et ses autres ouvrages à prétentions historiques, on ne saurait faire de même à l'égard de ses *Antiquitez de Paris*. Il avait le goût de l'histoire et un certain sens de la critique historique, bien qu'il n'en ait guère appliqué les méthodes. Son ouvrage vaut surtout par la richesse des renseignements sur les évènements contemporains et sur la topographie de la ville.

Il est difficile de dissocier en Gilles Corrozet l'oeuvre de l'historien et du poète de l'activité du libraire. Imprimeur, il ne semble pas qu'il le fût jamais; ses propres ouvrages ne furent pas toujours publiés chez lui, et souvent, selon un procédé habituel à son époque, ses éditions furent partagées avec quelque autre grand libraire. Particulièrement intéressante se révèle l'association qui se constitua entre Corrozet et Denis Janot et Etienne Groulleau. Plusieurs des plus beaux livres du XVIe siècle, illustrés de vignettes où se manifeste un art achevé, en sont sortis. Retrouver ces formes pures, admirer cet équilibre inégalé, prendre conscience de la perfection qu'atteignit le livre en sa jeunesse, voilà qui mérite bien de s'arrêter un moment à quelques-uns des livres parisiens de Gilles Corrozet. 'Parisiens', car Corrozet, en tant qu'auteur, fut très tôt imprimé à Lyon, et sans doute le goût des beaux bois gravés lui vint-il après qu'il eût composé des quatrains pour les admirables vignettes des *Simulachres de la mort* d'Holbein, que publièrent à Lyon, en 1538, les frères Trechsel.

En 1539, il apporte sa contribution à la littérature des *blasons*, florissante depuis que Marot a rimé le *Beau Tétin*. Conjointement avec Denys Janot, il publie les *Blasons domestiques contenantz la decoration d'une maison honneste et du mesnage estant en icelle.* Inspiré

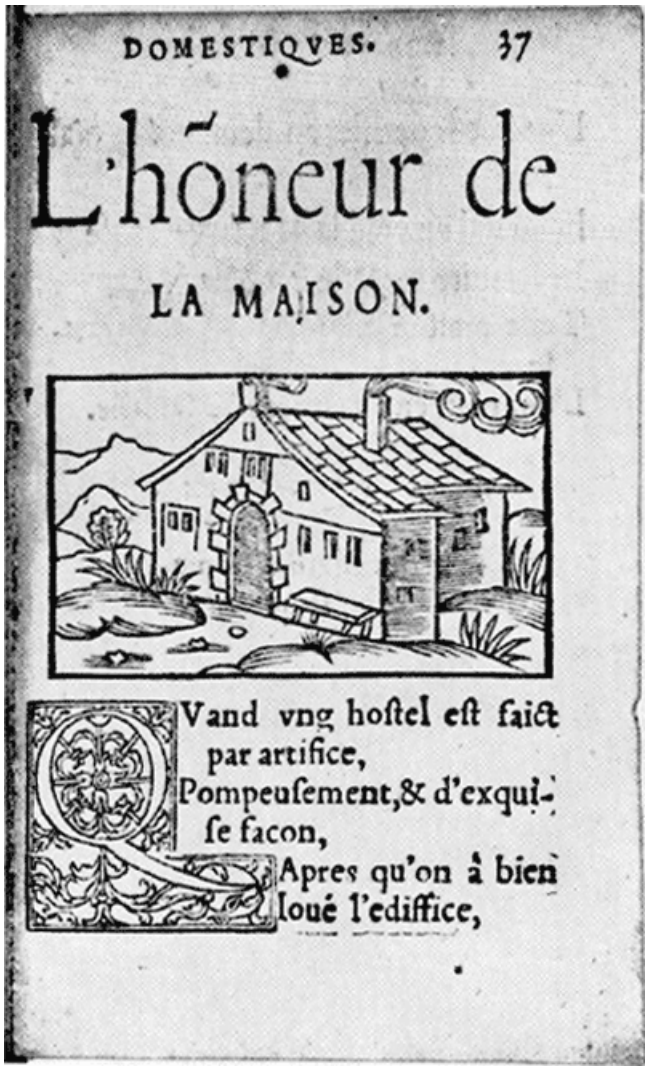
DOMESTIQVES. 37

L'hõneur de

LA MAISON.

QVand vng hoſtel eſt faict par artifice,
Pompeuſement,& d'exquiſe facon,
Apres qu'on à bien loué l'ediffice,

Fig. 1. - Blasons domestiques: La maison (fol. 37 r°).

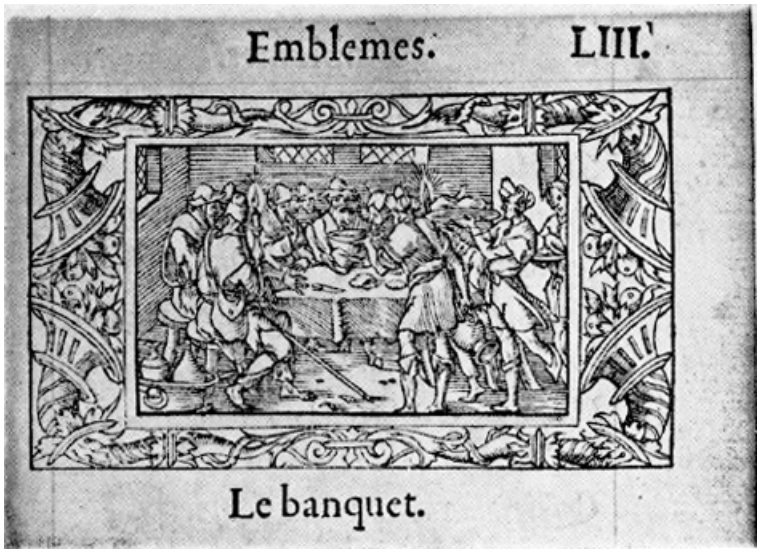
Emblemes. LIII.

Le banquet.

Fig. 2. - Tableau de Cebes: Le banquet (fol. G5 r°).

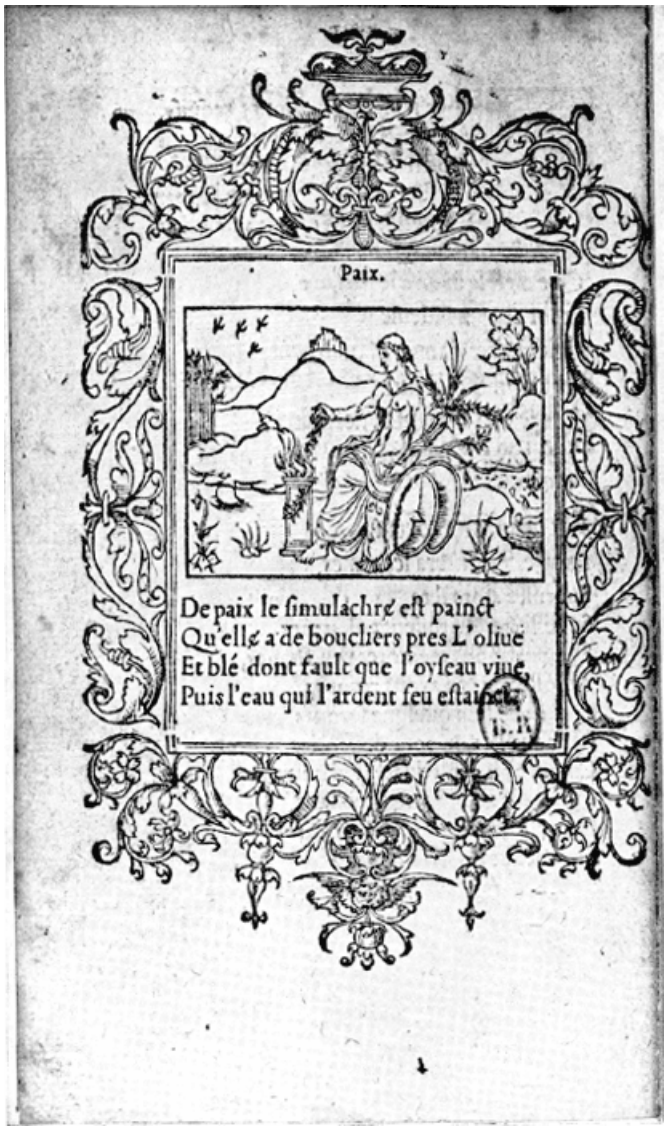
Paix.
De paix le ſimulachre eſt painct
Qu'elle a de boucliers pres L'oliue
Et blé dont fault que l'oyſeau viue
Puis l'eau qui l'ardent feu eſtaincte

Fig. 3. - Hecatomgraphie: Paix (fol. H VIII v^{o}).

Republicque.
Comme en la nef chaſcun ſ' applicque
Faire l'office ou il eſt mis,
Tout ainſi en la republicque
Par degré pluſieurs ſont commis.
B.R

Fig. 4. - Hecatomgraphie: République (fol. K5 v°).

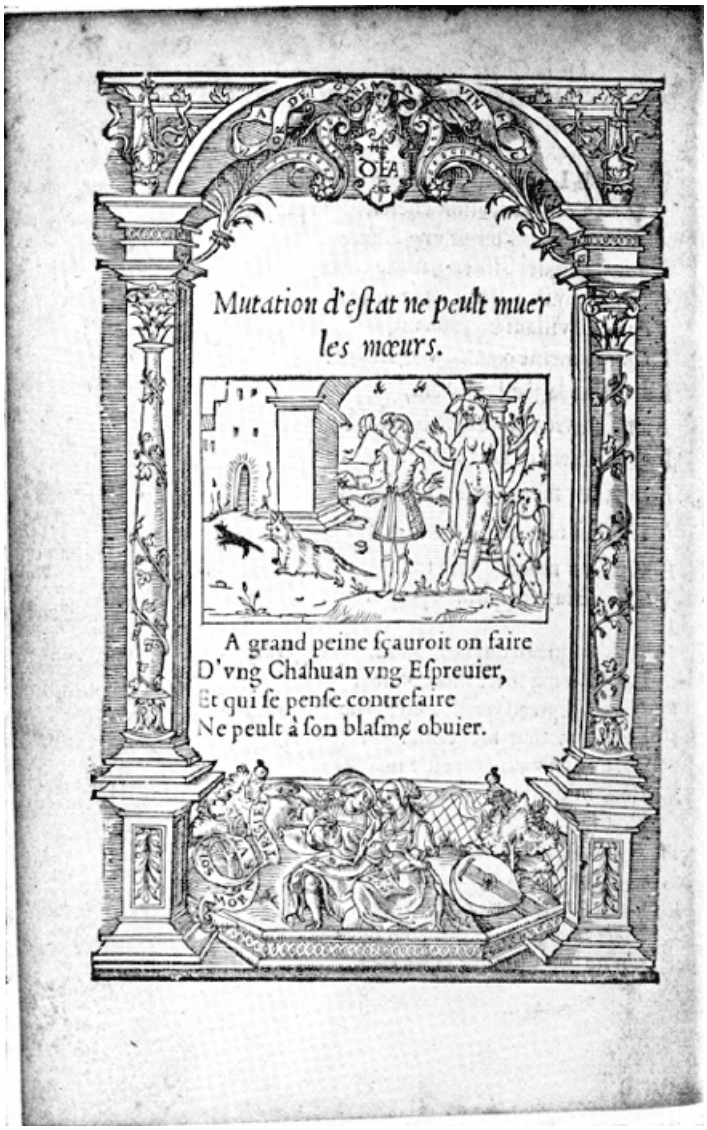
Mutation d'eſtat ne peult muer
les mœurs.
A grand peine ſçauroit on faire
D'vng Chahuan vng Eſpreuier,
Et qui ſe penſe contrefaire
Ne peult à ſon blaſme obuier.

Fig. 5. - Fables d'Ésope: Mutation d'estat ne peut muer les moeurs (fol. G VI v^{o}).

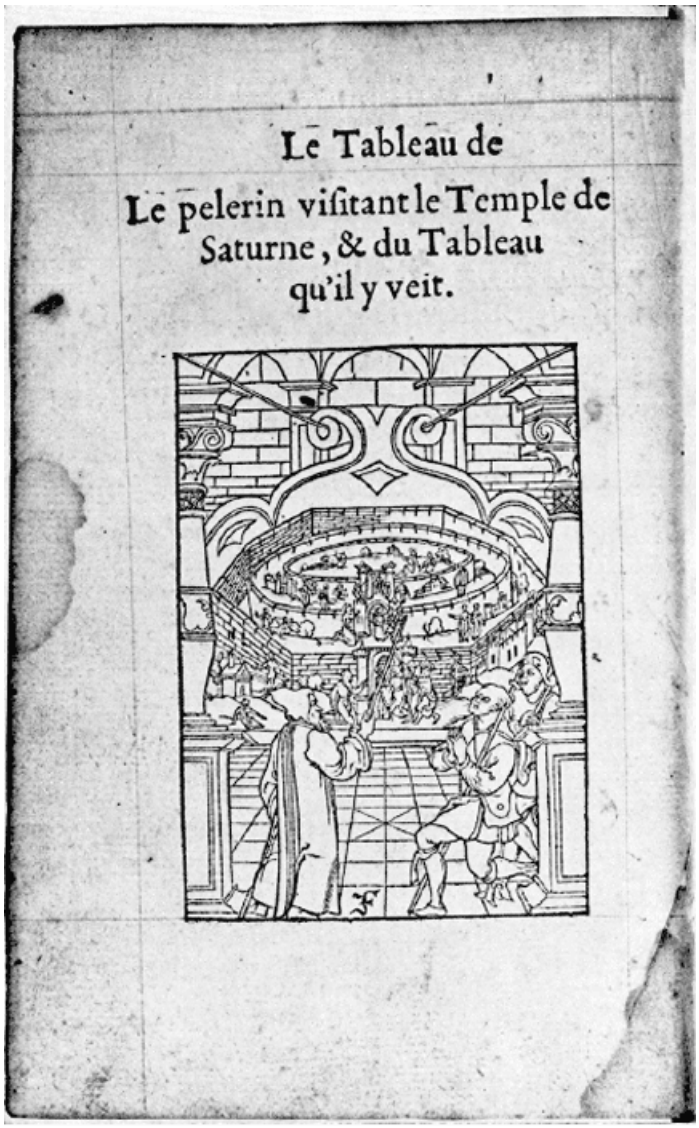

Fig. 6. - Tableau de Cebes: Le pèlerin visitant le Temple de Saturne (fol. A III v^{o}).

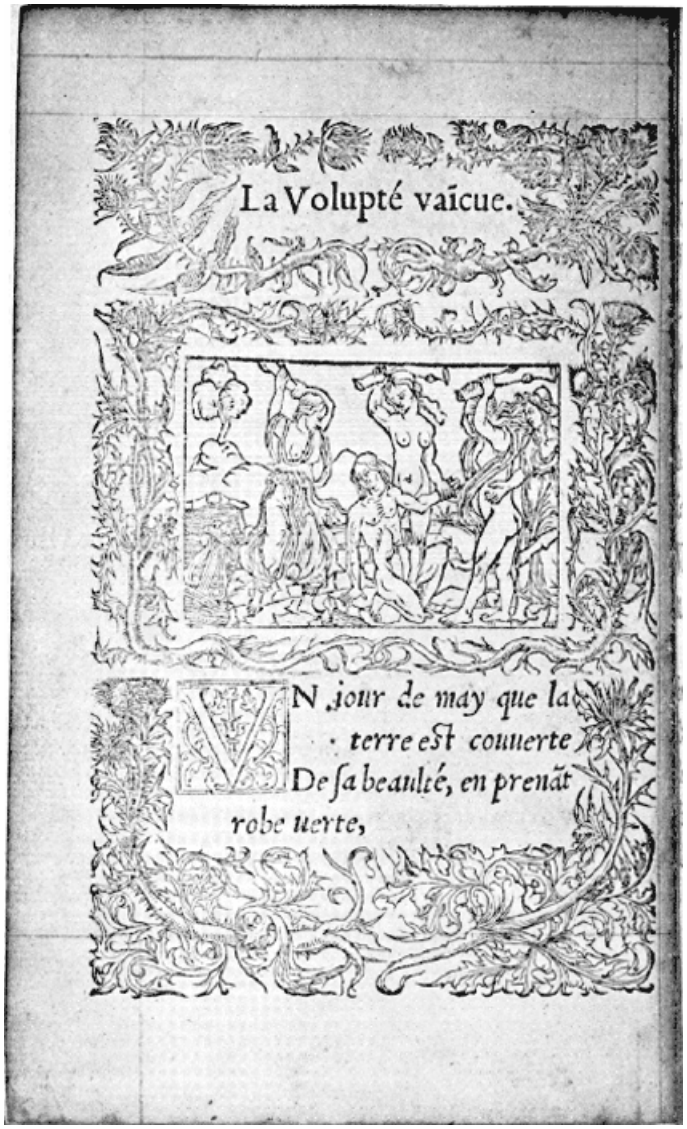

Fig. 7. - Tableau de Cebes: La Volupté vaincue (fol. E 8 v°).

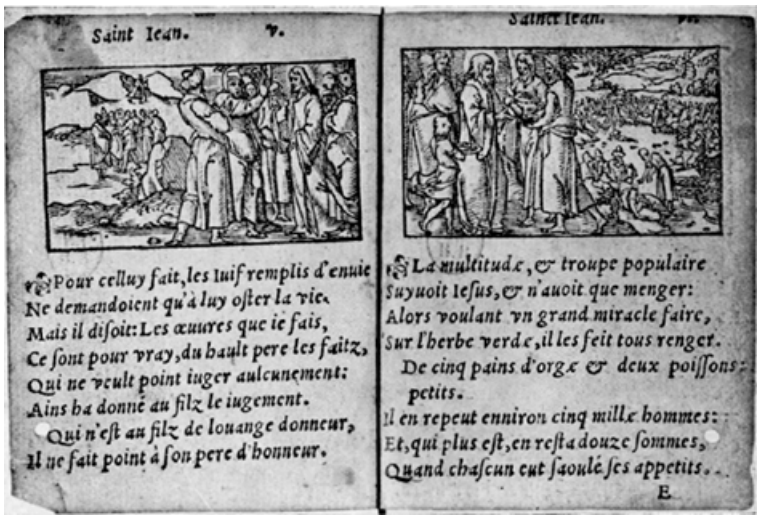
Saint Iean. v.
Pour celluy fait, les Iuif remplis d'enuie
Ne demandoient qu'à luy oſter la vie.
Mais il diſoit: Les œuures que ie fais,
Ce ſont pour vray, du hault pere les faitz,
Qui ne veult point iuger aulcunement:
Ains ha donné au filz le iugement.
Qui n'eſt au filz de louange donneur,
Il ne fait point à ſon pere d'honneur.
La multitude, & troupe populaire
Suyuoit Ieſus, & n'auoit que menger:
Alors voulant vn grand miracle faire,
Sur l'herbe verde, il les feit tous renger.
De cinq pains d'orge & deux poiſſons petits.
Il en repeut enniron cinq mille hommes:
Et, qui plus eſt, en reſta douze ſommes,
Quand chaſcun eut ſaoulé ſes appetits.
E

Fig. 8. - Tapisserie: Jesus enseignant et la Multiplication des pains (fol D 8 v° et E r^{o}).

Ieſus crucifié.
Ieſus en croix pria à Dieu ſon pere,
De pardonner à tous ſes ennemys:
Et à Sainct Ieau recommanda ſa mere,
A vn larron ha paradis promis.
Puis vers ſon pere à ſe plaindre s'eſt mis,
Et à la fin ſon eſprit recommande:
Qui delaiſſa le corps, à mort ſubmis,
Apres auoir ſouffert douleur tant grande.
Ieſus mort en la croix.
Ayant à Dieu ſon ſainct eſprit rendu,
Vn cheualier de ceux qui eſtoient là:
D'vn fer luy a le droict coſté fendu,
Dont ſang meſlé auecq' de l'eau coula.
Le ciel fut noir, & la terre trembla,
Et ſi veit on d'autres merueilleux ſignes:
Puis tout chaſcun en la cité alla,
Les vns marris, & frapants leurs poi-
ctrines.

Fig. 9. - Tapisserie: La Crucifixion (fol. M II v^{o} et M III r^{o}).

de l'*Aediloquium* de Geoffroy Tory, ce recueil sera des plus estimés parmi la foule de ceux qui sollicitaient l'attention des lecteurs. Bien que dans son prologue il déclare: ‘ie n'ay l'usage et commodité d'aulcunes de ces choses blasonnées’, Gilles Corrozet n'en était plus à son coup d'essai: quelque dix ans plus tôt, il avait donné son gracieux *Blason du moys de may*, et dans ses *Antiquités* avait intercalé un *Blason des Armes de la ville de Paris.* Cette fois, il va léguer à la postérité des renseignements précieux sur une *maison* du XVIe siècle; entendez par maison le logis du maître et celui du fermier, la cour, les communs, le jardin. L'illustration avec ses petites vignettes (32 × 52), un peu naïves, mais gravées avec précision et finesse, ajoute à la valeur documentaire de l'ouvrage, et de belles initiales en rehaussent le charme (Fig. 1).

Le bon Gilles promène ses lecteurs de la *cave* ‘ténébreuse’ où dorment, dans les futailles rebondies que montre la figure, les ‘vins savoureux’ qu'il énumère en connaisseur, au *grenier*; de la *chambre*, à la *cuysine* qui ‘esiout et fait tant aise le corps humain’: à ce grand feu qui brûle dans la cheminée que ne cuira-t-on pas? c'est à faire rêver un goinfre! Puis il s'attarde au *banc*, à la *table* et au *dressoir*, à la *verge à nectoier* et à l'*étui de chambre*, c'est-à-dire au nécessaire de toilette. Son jardin est ravissant, ses fleurs sont les plus belles du parterre et les feuillages y forment

> maintz berceaulx umbrageux
> Soubz qui on ioue a diuers ieux...

Mais le joyau de ces petites pièces, c'est le *Blason du lict*, à qui José-Maria de Heredia n'a pas dédaigné d'emprunter un sonnet portant le même titre. Chez Corrozet, un coutil très blanc enveloppe la plume fine de ce lit douillet, ses draps sont parfumés, sa ‘riche couverture’ défend bien contre le froid. C'est un

> Lict d'honneur plein de toute ioye
> Beau lict encourtiné de soye,

large, confortable, beau meuble savamment travaillé ‘D'images et marqueterie’.

‘Nos ancêtres l'entouraient d'une sorte de vénération, comme s'il eût gardé quelque chose de la sainteté du mariage et du respect de

la mort.' Avec quelle délicate retenue, le poète s'adresse à ce 'Lict beneist de la main du prêtre':

> O lict pudique, O chaste lict
> Ou la femme et le mary cher
> Sont iointz de Dieu en une chair.
> Lict d'amour sainct, lict honnorable,
> Lict somnolent, lict venerable,
> Gardez votre pudicité
> Et euitez lasciuité,...

Les *Blasons* sont suivis de quelques autres pièces, illustrées elles aussi. Dans la première, intitulée *Contre les blasonneurs de membres*, la vignette jure avec le texte: c'est l'image d'un artiste peignant un nu, entouré de ses modèles féminins dans la même absence de costume. Ici, Corrozet s'en prend, sans le nommer, à Clément Marot et surtout à ses imitateurs qui louent sans vergogne ce que dans le corps humain on est convenu de passer sous silence. Sa vertueuse indignation ne leur ménage pas le blâme, en des termes qui ne sont pas sans grandeur. Prise de position qui marque bien la place qu'occupait maintenant notre auteur dans la société littéraire de son époque: comme nous voilà déjà loin du: 'Entre les clercz peu renomme...' Après Pierre Grognet qui, dans ses *Motz dorez*, avait écrit:

> Gilles Corrozet promptement
> Compose bien parfaictement,

après Michel d'Amboise avec qui il faisait échange de politesses, c'est un nom plus illustre qu'il faut citer, celui de Clément Marot. Corrozet se jette dans la mêlée à propos des *Blasons*, et, dans la dispute célèbre entre Marot et Sagon, on le verra le défenseur, hélas! de Sagon contre Marot! Sa renommée sera assez grande pour qu'en 1543, à un Puy d'amour organisé à Rouen, le prix du tournoi littéraire fût un de ses ouvrages: l'*Hécatomgraphie.*

C'est une joie des yeux, pour le profane comme pour l'amateur, que d'ouvrir l'*Hécatomgraphie.* C'est aussi une joie de l'esprit. Un beau frontispice en forme de portique, à la base ornée des chardons de Denis Janot, porte la date de 1540. Bien qu'une année seulement l'en sépare, le petit livre des *Blasons* paraît, au moins dans ses figu-

res, archaïque à côté de celui-ci. L'économie en est très simple: le verso de chaque feuillet porte l'illustration, le recto du feuillet suivant le texte correspondant. Le texte n'est autre qu'une série d'*emblèmes.* Chacun sait la vogue que connurent ces petites pièces. Féru d'antiquité, le siècle de la Renaissance voulait traduire au profit de tous la sagesse des Grecs. Les contemporains de François I avaient vu éclore à foison quatrains, sixains ou huitains moraux. On faisait peindre ces sentences 'aux murs de sa "librairie", on les faisait frapper au plat de ses reliures, graver au chaton de sa bague'. Alciat avait donné ses *Emblèmes.* La Perrière son *Theatre des bons engins*, Gilles Corrozet, à son tour, s'adonne à ce jeu littéraire. Cent 'hystoires', naturellement: c'était le chiffre sacro-saint. Dans ce genre, point n'était besoin d'idées neuves, il n'y avait qu'à puiser dans le fonds commun, emprunter à Horace, à Avianus, à Esope, à Babrios, à Homère même qui, déjà, dans l'Iliade, présente des mythes moraux: ainsi l'allégorie des Deux Tonneaux de Zeus qu'Achille cite à Priam. Mais la forme qu'ajuste Corrozet à ces fables qui enchantèrent l'enfance de notre vieux monde, leur donne une nouvelle saveur. Un vers harmonieux, une langue souple et légère, une morale pleine de bons sens et de sens pratique, une honnêteté de sentiments et d'expression rares pour l'époque sont tout à l'honneur du poète et de l'homme. Il faudra le redire à propos de son *Esope*, mais déjà ici il s'annonce comme un ancêtre de notre La Fontaine. Parfois, dans l'*Hécatomgraphie*, le ton s'élève, telle page fait songer à Villon, telle autre s'inspire directement de l'Évangile.

Si l'intention morale et moralisatrice des *emblèmes* est certaine, les libraires de Paris et de Lyon voyaient davantage en eux le commentaire qui donnerait la vie à ces admirables suites de vignettes qu'ils faisaient graver à grands frais par les meilleurs artistes du temps. Le débit en était assuré, les artisans en faisant grande consommation. Corrozet le dit explicitement dans son épître 'Aux bons espritz et amateurs des lettres':

> Aussy pourront ymagers & tailleurs,
> Painctres, brodeurs, orfeures, esmailleurs
> Prendre en ce liure aulcune fantasie
> Comme ils feroient d'une tapisserie.

Ces modèles étaient sans doute assez maltraités; détruits par l'usage, on s'explique qu'un aussi petit nombre nous en soit parvenu.

Cent vignettes donc illustrent l'*Hécatomgraphie.* La plupart exécutées au trait, d'une facture souple et élégante, sont entourées d'un simple filet et mesurent 31 × 58; les autres, à double filet (32 × 59), ‘sont ombrées et d'un style en général plus lourd’.

Les unes et les autres, surmontées d'un titre qui énonce le sujet, suivies d'un quatrain qui le développe, sont enchâssées dans des cadres à rinceaux de feuillages, déjà employés pour le *Théatre des bons engins* et qu'on retrouvera dans le *Boccace* de 1542. Ces cadres offrent quatre types, irrégulièrement alternés, tous d'un dessin délicat et d'un goût très sûr: ces masques de feuillages ne sont-ils pas un motif de décoration particulièrement réussi? (Fig. 2.) Le sujet de chacune des vignettes est composé avec beaucoup d'esprit et de science. ‘Les personnages présentent cet allongement, cette grâce nerveuse, ces attitudes quelque peu apprêtées qui caractérisent alors le style français’. Les influences étrangères sont éliminées ou plutôt assimilées, et l'on voudrait connaître les auteurs de ces petits chefs-d'oeuvre. Les uns ont parlé de Geoffroy Tory, sans songer qu'il était mort depuis tantôt dix ans quand parut l'*Hécatomgraphie*, les autres de Jean Cousin à qui il fut de mode de tout attribuer sans souci de la chronologie. Les artistes de l'atelier de Denys Janot sont demeurés anonymes; sans doute furent-ils des élèves de Tory dont ils possèdent la verve savante et la grâce délicate.

Quelle finesse dans cette gravure intitulée ‘Triumphe d'humilité’! que de grâce dans le geste de l'agneau posant sa patte sur la tête du lion dont la physionomie ne respire que douceur! Une vie, un mouvement intenses animent la figure du ‘Brocardeur’ tandis que la majesté empreint celle de la ‘Paix’. (Fig. 3.) Ce serait le lieu de mettre l'accent sur la correspondance remarquable entre le texte et l'illustration, remarque qui ne s'applique pas à ce seul ouvrage. Le poète ne dissimule pas avoir eu la vignette sous les yeux, quand il écrit:

> Tu voy lecteur ce malheureux souldard
> Dont sort ung feu qui le consume et ard

ou encore:

> De paix le simulachre est painct
> Qu'elle a de boucliers pres l'olive
> Et blé dont fault que l'oyseau viue,
> Puis l'eau qui l'ardent feu estainct.

Il serait aisé de multiplier les exemples. Cependant la concordance n'est pas aussi évidente partout. Certains emblèmes ont pu être écrits avant la gravure des bois et ceux-ci dessinés sur les vers. Et l'on ne peut dissimuler ici que les libraires d'alors avaient souvent recours à un autre procédé: pour illustrer tel ou tel ouvrage, ils puisaient dans leur fonds de bois gravés sans souci d'une appropriation unique ni même exacte. C'est ainsi qu'on voit les mêmes vignettes reparaître dans des ouvrages assez différents. Ceux de l'*Hécatomgraphie*, nouveaux ou non, n'échapperont pas à ce sort. Un grand nombre d'entre eux ornera le *Jardin d'Honneur*, un tout petit volume qu'Etienne Groulleau imprimera à plusieurs reprises à partir de 1548. Quatre vignettes au plus lui sont propres; les autres sont tirées du *Théatre des bons engins*, de la *Métamorphose* d'Ovide, des *Fables d'Esope* et de la *Tapisserie de l'Eglise chrétienne.* Le texte est pareillement formé de pièces de divers auteurs; Corrozet à lui seul en a fourni vingt-neuf tirées de son *Hécatomgraphie.*

De la composition d'emblèmes moraux à l'imitation des anciens, à la traduction en vers français des *Fables d'Esope*, il n'y avait qu'un pas à franchir. Ces apologues qu'avaient redits nos trouvères avant Marie de France, le petit Gilles les avait entendu maintes fois conter durant les longues veillées d'hiver de son enfance. Aujourd'hui qu'il est ‘fondé ès lettres’, il va puiser directement dans un recueil latin du vieux fabuliste, un Aesopus contemporain qui contient des fables de Babrios, d'Horace, de Phèdre. Il choisit cent sujets et, d'un tour alerte, se met à conter l'histoire ‘du Coq et de la pierre précieuse’, ‘du Loup et de l'Agneau’, ‘du Rat et de la Grenouille’... De petits chefs-d'oeuvre éclosent sous sa plume: ils auront grand succès et mériteront à leur auteur d'être appelé ‘l'ingénieux prédécesseur de La Fontaine’. Corrozet aura des imitateurs, mais il est vraiment avant le Bonhomme le seul fabuliste français digne de ce nom. Celui-ci d'ailleurs lui empruntera non

seulement idées ou expressions, mais souvent même ses ‘figures pour décrire le lieu où il place l'action’. Et il n'est pas jusqu'à la dédicace de La Fontaine à Monseigneur le Dauphin qui ne rappelle celle de Corrozet ‘A treshault & trespuissant prince monseigneur Henry, Daulphin de Viennois...’. Cette pièce qui ouvre le recueil est écrite tout entière en vers de dix syllabes; au contraire, dans ses fables, Gilles Corrozet va varier avec une extrême souplesse les mètres et les rythmes. Son vers n'a que cinq syllabes et sa plume se fait d'une concision élégante et légère pour raconter la fable du *Vieillard appelant la Mort*, alors que celle de la *Grenouille et du Boeuf* abonde en détails délicieux: la scène ‘lez ung etang’, les efforts de la grenouille qui se dresse et saute pour mieux s'enfler, la sage leçon du fils qui fait ‘ressortir la sottise de la mère’; ‘la coupe des vers, brisée et pénible vers la fin, peint à merveille les efforts’ de la grenouille.

Quant au volume, sa présentation extérieure est la même que celle de l'*Hécatomgraphie.* Même page de titre, mais les encadrements plus riches, plus ciselés, sont peut-être plus beaux encore. Ils affectent la forme de portiques aux colonnes ornées de guirlandes ou d'amours. Les bases présentent tour à tour le vase de chardons de Denys Janot, comme au titre; la scène du jugement de Pâris, si finement traduite; un couple d'amoureux, bien dans la note de l'époque; un jeune homme auprès d'une fontaine et une jeune femme qui se dérobe derrière des feuillages. Les vignettes sont exécutées au trait avec une verve ravissante, l'emploi des teintes plates pour les petits animaux en rehausse la vigueur. (Fig. 4) La morale de chaque fable accompagne la vignette sous forme d'un court résumé qui en donne l'essence et d'un quatrain qui le développe. Ainsi pour la fable ‘du Regnard et de la Cigoigne’ Corrozet déclare: ‘A trompeur, trompeur & demy’, et il ajoute:

> Qui faict la tromperie
> Tromperie luy vient,
> Et en fin il conuient
> Qu'on s'en moque & s'en rie.

Une naïveté charmante, une remarquable fraîcheur d'âme, un robuste bon sens circulent à travers ces pages où la morale se fait

aimable et familière. Une spirituelle bonhomie s'y allie à une simplicité à laquelle cependant l'expérience ne fait pas défaut.

Gracieux dans une belle italique aux ligatures élégantes, plein de finesse et d'attrait dans ses vignettes d'un burin délicat, le *Tableau de Cébès* sort des presses de Denys Janot en l'été 1543. Déjà Geoffroy Tory avait donné une traduction du philosophe grec en 1529. Ce sont des vers nouveaux, et non des plus mauvais, que Gilles Corrozet nous présente aujourd'hui. Son prologue s'adresse ‘Aux Viateurs et Pèlerins de ce monde’, à qui il veut apprendre à vivre sagement, à la suite de Cébès qui

> ... feit sur sa vieillesse
> Ce traicté cy en forme d'ung tableau
> A cette fin qu'on le trouvast plus beau.

Tableau en effet, et plus encore pour nous qui prenons surtout plaisir aux images qui l'illustrent. Voici d'abord: ‘Le Pèlerin visitant le Temple de Saturne’ (Fig. 5), curieuse vignette (78 × 54) à peine ombrée, marquée d'un monogramme gothique I.F. qui l'a fait attribuer à Jean Ferlato, à tort sans doute, car cette signature doit désigner un des artistes de l'atelier de Denys Janot. Puis, à chaque rubrique nouvelle, onze fois de suite, une page tout entière ornée d'une vignette et de son cadre. Ces cadres présentent quatre types successivement répétés; ils sont formés de trois pièces: un encadrement à cartouche, l'entourage de la vignette, une base avec montants, et présentent des ornements différents: le premier a son cartouche soutenu de génies ailés, la vignette est entourée de cornes d'abondance, et la base comporte un masque d'où partent des rinceaux soutenant des vases; le second est formé, avec une disposition analogue, de rinceaux de chardons, la fleur de Denys Janot; le troisième offre un enlacement de filigranes pleins, à la manière des de Tournes, et le quatrième de filigranes azurés. C'est le cadre à chardons qu'on retrouve au départ de la *Volupté vaincue* (Fig. 6) qui suit le *Tableau.* Quant aux *Emblèmes* venant à la fin, leurs seize vignettes sont seulement entourées. Ces vignettes, toutes également fines et gracieuses, présentent une assez grande variété de types et de styles, tantôt dépourvues d'ombres, tantôt mêlant aux ombres les teintes plates. On y trouve la célèbre figure du *Banquet*, tant de fois reproduite (Fig. 7).

Et pour ce qui regarde la pensée du poète, la *Volupté vaincue* n'est-elle pas une expression nouvelle du platonisme que professe l'auteur du *Conte du Rossignol?* Par ailleurs, il y décrit la nature avec beaucoup de fraîcheur et de grâce; la forme agréable n'exclut pas pourtant une certaine hardiesse dans la peinture de la volupté. Enfin les *Emblèmes* enseignent une fois encore une morale de bon sens.

La *Tapisserie de l'Église chrétienne* suffirait à elle seule à faire la réputation d'un éditeur. Elle se présente sous la forme d'un tout petit volume; l'exemplaire de la Bibliothèque nationale ne mesure que 85 × 67: il faut avouer qu'il est en assez mauvaise condition, très usagé, honteusement rogné par le relieur qui l'a habillé de maroquin rouge aux armes de France, mais a de son couteau emporté le bas des pages, si bien qu'on n'y peut lire ni la date, ni le dernier vers des deux premières pages. Et cependant on n'a pas plus tôt ouvert ces feuillets jaunis qu'on oublie leur état fâcheux, pris tout entier d'admiration pour les exquises vignettes qui les ornent à chaque page.

Le titre indique le contenu de cet ouvrage, l'un des plus beaux et des plus rares du XVIe siècle: *La Tapisserie de l'Église chrétienne et catholique*, *en laquelle sont depainctes la Natiuité*, *Vie*, *Passion*, *Mort et Resurrection de nostre Sauueur et Redempteur Iesus Christ. Avec un huictain soubz chacune hystoire pour l'intelligence d'icelle. - a Paris*, *de l'imprimerie d'Estienne Groulleau*, *demourant en la rue Neuue nostre Dame*, *à l'enseigne saint Ian Baptiste.* La date a disparu. Didot estime qu'elle doit être antérieure à l'année 1547, puisque dans les *Figures de l'Apocalypse* qui portent cette date, il est fait mention de la *Tapisserie.* On y lit en effet: ‘Voyant (Seigneurs) qu'auez receu par cy devant de l'imprimerie de feu Denys Ianot... plusieurs liures, tant diuins qu'humains, enrichiz de diuerses et bien belles paintures, mesmes ces dernieres annees la Tapisserie de l'Église...’. L'exemplaire du duc de La Vallière, qui passa à la vente Rahir, porte la date: 1549; c'est une édition postérieure à celle de la Bibliothèque nationale, qui est sans doute de 1544.

Les trois premières pages du petit volume sont occupées par un discours de Gilles Corrozet ‘A tous Chrestiens, fidelles catholiques’, signé de sa devise ordinaire: ‘Plus que moins.’ Il comporte qua-

rante-sept vers de dix syllabes d'une valeur discutable. Le bon Corrozet y annonce son intention de ‘faire description Des faits divins...

> I'ai briefvement en sommaire escriture
> De petits vers auecques la painture,
> Mis au regard des bons et vertueux
> Ce liure cy utile et fructueux...
> Non presumant exposer les passages
> Et lieux obscurs, car ie les laise aux sages
> Docteurs lettrez de la theologie...’

Averti de la modeste ambition de l'auteur, on peut aborder le corps de l'ouvrage. Il présente successivement 188 vignettes[(1)] gravées sur bois mesurant 57 × 33. Chacune est surmontée d'une référence au chapitre de l'Évangile et suivie d'une stance de huit vers de dix syllabes. Les quatre premières figures représentent les Évangélistes, avec les Animaux symboliques: S. Mathieu relit son ouvrage, S. Luc compose, S. Marc écrit, tout plein de son sujet, et S. Jean reçoit l'inspiration divine. Les attitudes sont justes, expressives, et le dessin manifeste une grande science des proportions et des mouvements. Les stances qui accompagnent chaque bois s'appliquent à faire ressortir le caractère de chacun des Évangélistes, elles en sont le commentaire exact. La correspondance est parfaite entre la figure de S. Jean et ces vers, les meilleurs de l'ensemble, par ailleurs assez faible:

> Et tout ainsi que la haulte Aygle vise
> Vers le soleil, pour veoir sa grand clarté,
> Ainsi sainct Iehan en ses escriptz deuise
> De l'aeternel, et de la Trinité.

Le poète eut-il les figures sous les yeux, ou l'artiste les vers? Il n'est guère douteux que ce soit Corrozet qui se soit appliqué à décrire ces ravissantes figures que Didot tenait tant à attribuer à Jean Cousin. Il nommait la *Tapisserie* la *Petite Bible de Jean Cousin.* Quoi qu'il en soit, chaque petit tableau est admirablement composé, avec un équilibre des valeurs, un art du paysage, une science de la

(1) L'exemplaire de la Bibliothèque nationale est incomplet du fol. A7 et ne contient que 186 fig.

perspective et des lointains parfaits. Les personnages, longs, très vivants, portent des costumes assez divers, tantôt drapés, tantôt d'époque (paysans et paysannes); parfois ils sont nue tête, parfois coiffés d'un turban ou d'un bonnet pointu. Quant à la gravure, d'une finesse de burin remarquable, elle décèle cependant plusieurs mains; les ombres sont obtenues au moyen de tailles rapprochées, mais celles-ci le sont plus ou moins, elles sont droites ou courbes, parfois même croisées, et d'une ténuité variable selon les planches. Un petit nombre de vignettes sont compartimentées.

Ainsi se déroule en tableaux successifs toute la vie du Sauveur. L'auteur emprunte à chaque évangéliste le texte le plus typique et le paraphrase: à S. Jean, le 'Au commencement était le Verbe...', à S. Luc les scènes de l'enfance. C'est une synopse. Et si les vers ne sont pas fameux, ni comme rime ni comme rythme, le ton est souvent élevé en raison de la proximité du texte sacré.

Le même bois orne les deux multiplications des pains. On resterait d'ailleurs des heures entières à en admirer les détails: au premier plan Jésus, quelques apôtres, le jeune garçon; puis, dans la plaine que borne au loin un horizon de collines, au-delà desquelles on devine le lac à une petite barque dont la voile se profile sur le ciel, les autres apôtres font asseoir sur l'herbe la multitude des Juifs, coiffés de bonnets pointus, tandis que les corbeilles toutes remplies sont prêtes à être distribuées. (Fig. 8).

D'autres bois sont répétés également: Jean-Baptiste prêchant sur les bords du Jourdain, belle figure expressive et énergique où l'artiste déploie une grande science du corps humain. Les Juifs complotant pour faire mourir Jésus illustrent le ch. V de S. Jean et le ch. XIII de S. Luc, le premier mieux venu à l'impression que le second. On y voit sur trois plans trois groupes de personnages: dans le premier, les Juifs discoureurs entourent le Maître; dans le second, les petits personnages s'agitent, on devine leur volubilité à leurs gesticulations; au troisième plan, un tout petit personnage qui semble être un voyageur appuyé sur un long bâton (Fig. 9).

Ailleurs, le même bois illustre des sujets différents: Notre-Seigneur envoie ses disciples prêcher deux à deux (S. Luc, X); en S. Matthieu, XVII, il dit: Si ton frère a péché contre toi... Le bois va évidemment mieux pour les premières paroles: deux disciples

auprès du Christ sont prêts à partir, on en devine un troisième derrière lui; et sur toutes les routes, on voit deux à deux les semeurs de la bonne parole qui cheminent, tandis qu'au loin se profile Jérusalem. Même bois encore pour Jésus chassant les marchands du temple, en S. Jean et en S. Matthieu; pour Jésus pleurant sur Jérusalem en S. Luc et en S. Matthieu, très beau d'ailleurs quoiqu'inexact: quel est ce large fleuve qui baigne la ville, et au bord duquel le groupe s'est arrêté pour contempler au loin la magnifique silhouette de la cité sainte, derrière laquelle on devine comme une gloire l'illumination du soleil couchant?

Un feuillet blanc sépare le récit de la vie de celui de la Passion qu'annonce un nouveau titre. Corrozet se tient ici très près du texte évangélique:

> Puis s'esloignant d'eux le jet d'une pierre
> Oste-le nous. Qu'il soit crucifié.
> .....
> Son sang sur nous, soit juste, ou soit injuste.

Les bois, tous différents, sont extrêmement animés, avec des physionomies très expressives, surtout celle du Christ. La scène de Jésus devant Caïphe tranche sur l'ensemble: les personnages y sont gros et lourds, d'aspect et de costumes moyennageux, alors que le lavement des pieds présente une composition aérée, harmonieuse, très à l'antique.

La crucifixion appelle une étude particulière. Deux bois représentent Jésus en croix, tous deux d'inspiration différente (Fig. 10).

Sur le premier, au centre, la croix très haute, à la Mantegna. Le Christ a les bras largement étendus, presque à angle droit, le pied droit sur le gauche, le corps très droit (si l'on se réfère à la figure précédente, où le bourreau cloue la main gauche de Jésus sur la croix posée à terre, les trous étaient préparés d'avance). De part et d'autre, les deux larrons. Autour de la croix de Jésus, la foule des soldats, à cheval ou à pied; l'un d'eux présente l'éponge au bout du roseau. Plus loin, vers la droite, la foule qui menace et ricane; le bras tendu, ces hommes doivent dire: ‘Toi qui détruis le temple de Dieu...’ Un peu plus loin encore, sur la route qui s'allonge jusqu'à

Jérusalem dont les coupoles et les tours se dessinent sur un ciel chargé, deux tout petits personnages s'entretiennent. Au centre et à gauche, le fond est formé par un paysage de montagnes, tandis qu'au premier plan, à gauche Marie se pâme de douleur entre les bras de Jean et des saintes femmes, et à droite les soldats jouent aux dés.

Tout cela minuscule et si juste de mouvement, de proportions, d'attitudes, et si plein de vie.

Le second bois, en regard, est comme une simplification et une modification du premier. La disposition des croix est la même, mais celle du Christ est moins haute, peut-être pour permettre au soldat, dont le cheval est superbe de mouvement, de percer le côté du Sauveur. Là, le Christ est mort, le corps toujours droit, la tête inclinée vers la droite, mais l'angle des bras beaucoup moins prononcé, à peu près normal, et le pied gauche est passé sur le pied droit! Moins de personnages, ensemble beaucoup plus clair. Il s'en dégage une impression de solitude, la scène est vidée: Dieu est mort.

Viennent ensuite les scènes de la Résurrection annoncées par un nouveau titre. Les bois sont dans l'ensemble d'une facture plus simple et certains d'une gravure moins fine. La série en est close par une grande figure en pleine page (80 × 56), la Pentecôte, beaucoup plus encombrée et présentant simultanément la descente du Saint-Esprit sur les apôtres à l'intérieur du Cénacle, et les apôtres, la tête surmontée d'une langue de feu, descendant vers la foule.

Un dernier bois, le 188e, illustre, au milieu de la page, une Contemplation sur la Passion, pièce de vers qui s'étend sur les cinq pages suivantes pour s'y terminer par la signature: ‘Plus que moins’. Corrozet y fait parler Jésus-Christ qui rappelle ses bienfaits et ses souffances. La vignette (53 × 33) offre une crucifixion différente des précédentes. Aucune émotion ne s'en dégage: on ne voit ni souffrance chez le Christ, ni douleur chez Marie et chez Jean, ni haine chez les deux soldats. Le paysage est vague, incertain, mais la gravure demeure d'une grande finesse. Ainsi se terminent avec un huitain ‘Au lecteur Françoys’ et la marque d'Étienne Groulleau, l'imprimeur du volume, ces pages qu'on aurait le désir, après les avoir feuilletées, de rouvrir maintes fois encore.

Pareille floraison de beauté fut offerte aux amateurs, comme une gerbe mûre au temps de la moisson, en moins de cinq années. Admirable vigueur d'une époque que fécondait une telle sève! Corrozet avait de peu dépassé la trentaine, et la célébrité lui était venue, sinon celle qui s'attache aux grands hommes, du moins celle qui, dans son cercle, distingue un honnête homme. Sa carrière n'était point achevée. Un quart de siècle encore, il allait versifier, compiler, traduire, apporter sa contribution au mouvement littéraire et à l'histoire de son époque, avant que de s'en aller dormir son dernier sommeil sous les paisibles arceaux du cloître des Carmes de la Place Maubert. Vingt-cinq ans encore, il tiendra boutique de libraire en la grand'salle du Palais, du côté de la chapelle Messieurs, et en la rue de la Vieille Draperie, près l'église Sainte-Croix; il publiera Marot et Du Bellay, ornera de ses marques les oeuvres de Ronsard ou celles de Pierre Belon aux figures d'animaux presque aussi belles que celles du *Roy Modus.* Après sa mort, en 1568, ses ouvrages continueront d'être imprimés à Paris, à Lyon, à Rouen, à Anvers même, et il n'est point de recueil de poètes du XVIe siècle où son nom ne figure avec honneur.

- BONNAFFÉ (Edmond). - *Le Meuble en France au XVI*e *siècle.* - Paris, Libr. de l'Art; Londres, C. Wood, 1887. In-4o.
  En tête de l'ouvrage 2 sonnets de J.-M. de Heredia à l'auteur:
  Le Huchier de Nazareth.
  Le lit.

- BRUN (Robert). - *Les Beaux livres d'autrefois. Le XVI*e *siècle...* - Paris, H. Babou, 1931. In-4o.
  - *Le Livre illustré en France au XVI*e *siècle...* - Paris, Alcan, 1930. In-8o.
- GUY (Henry). - *Histoire de la poésie française au XVI*e *siècle.* - Paris, H. Champion, 1910-1926. In-8o.
- FIRMIN-DIDOT (Ambroise). - *Essai typographique et bibliographique sur l'histoire de la gravure sur bois...* - Paris, impr. de A. Firmin-Didot, 1863. In-8o.

  - *Études sur Jean Cousin...* - Paris, impr. de A. Firmin-Didot, 1872. In-8o.
- HEREDIA (José-Maria de). - *Les Trophées.* - Paris, A. Lemerre, 1893. In-8o.
- HERVIEUX (Léopold). - *Les Fabulistes latins...* - Paris, Firmin-Didot, 1893-1899. In-8o.
- IBROVAC (Miodrag). - *José-Maria de Heredia. Les sources des Trophées.* - Paris, Les Presses françaises, 1923. In-8o.
- LEFRANC (Abel). - *La Vie quotidienne au temps de la Renaissance...* - Paris, Hachette, 1938. In-8o.
- LEVEQUE (Eugène). - *Les fables ésopiques de Babrios traduites en totalité pour la première fois comparées aux fables d'Horace et de Phèdre, de Corrozet et de La Fontaine*, *avec une étude sur leurs origines et leur iconographie.* - Paris, Belin fr., 1890. In-8o.
- LONGCHAMPS (F.C.). - *Manuel du bibliophile français*, *1470-1920.* - Paris et Lausanne, Librairie des bibliophiles, 1927. In-8o.
- OULMONT (Charles). - *Hécatomgraphie de Gilles Corrozet*,*... (1540)*, *chez Denys Janot. Préface et notes critiques...* - Paris, H. Champion, 1905. In-16.
- QUEUX DE SAINT-HILAIRE (Auguste, Mis. de). - *Les Fables du très ancien Esope*, *mises en rithme françoise par Gilles Corrozet.* - Paris, Librairie des bibliophiles, 1882. In-16.
- WALCKENER (C.A.). - *OEuvres de La Fontaine...* - Paris, Lefèvre, 1822. In-8o.

Frederik Corcellis, knecht van Laurens Jansz Coster of de gevolgen van een drukfout

door H. de la Fontaine Verwey *(Amsterdam)*

Als eens de geschiedenis van de nationale roem - een vergeten hoofdstuk van de cultuurgeschiedenis - geschreven zal worden, behoort men de strijd over de uitvinding van de boekdrukkunst daarbij niet te vergeten. Er zijn weinig uitvindingen, die zo hevig de nationale en locale hartstochten opgewekt hebben. Wie de invloed van nationale en nationalistische sentimenten op de behandeling van wetenschappelijke onderwerpen onderzoeken wil, vindt in de onafzienbare reeks werken in de loop van vier eeuwen aan het ontstaan van de boekdrukkunst gewijd, materiaal te over. Een bloemlezing uit de fabels, ongerijmdheden, kromme en lichtvaardige bewijsvoeringen die op dit gebied opgediend zijn, zou voor de menselijke rede weinig vleiend zijn. Op zo'n bloemlezing kan een vervolg geschreven worden, dat nòg beschamender en onverkwikkelijker is: de geschiedenis van de vervalsingen in documenten en ook in boeken aangebracht in verband met de strijd om de uitvinding[1].

Met beide elementen: met nationale en locale wedijver over het begin van het drukken, èn met vervalsingen heeft het relaas te

(1) Het voortreffelijke boek van Otto Kurz, *Fakes* (London 1948) bevat hoofdstukken over vervalsingen van handschriften en van boekbanden, maar niet van gedrukte boeken.

maken, dat hier volgen gaat. De feiten zijn merendeels bekend, maar in zijn geheel is, voorzover ik weet, deze wonderlijke geschiedenis nog nooit behandeld. Dat zulks in dit tijdschrift geschiedt, vindt zijn gerede aanleiding in het feit, dat er verschillende Zuid- en Noord-Nederlandse namen en reputaties bij betrokken zijn.

I Richard Atkyns, berooid edelman

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw werd er in Engeland een uitgave gevonden van de *Expositio sancti Hieronimi in symbolum apostolorum* (een geschrift van Tyrannius Rufinus, lang op naam van Hieronymus gesteld) met het volgende colophon: impressa Oxonie et finita anno domini M.cccc.lxviii xvii die decembris. Deze vondst verwekte enige beroering. Immers, totdusver had men aangenomen, dat er in Engeland voor 't eerst gedrukt was te Westminster in 1476 door William Caxton. Dit boek kwam nu bewijzen, dat er acht jaren eerder al een drukkerij in Oxford bestond. Het eerst werd hierop de aandacht gevestigd door een zekere Richard Atkyns, die in 1664 een boek liet verschijnen onder de titel *The original and growth of printing: collected out of history*, *and the records of this kingdome. Wherein is also demonstrated*, *that printing appertaineth to the prerogative royal; and is a flower of the crown of England.* Wie was deze schrijver en wat betoogde hij?

Richard Atkyns stamde uit een adellijk en vermogend geslacht uit Gloucestershire[(2)]. Geboren in 1615 had hij in Oxford een zorgvuldige opvoeding genomen, maar was verder noch als student in de rechten noch als hoveling geslaagd. Daarna had hij iets met het drukken van boeken te maken gehad, maar kreeg quaestie met de op dit gebied oppermachtige ‘Company of stationers’. Slechts de leden van dit gilde mochten in Engeland drukken. De rol, die Atkyns in de burgeroorlog aan de zijde van de koningsgezinden gespeeld had, kostte hem veel geld. Daarna ging hij zich aan het bestier van zijn landgoed wijden. Een groot financier was hij echter

(2) Cf. de biographie van Atkyns door C.H. Coote in *Dictionary of national biography* II (1865), p. 228-232.

niet en daar zijn vrouw bepaald verkwistende neigingen vertoonde, geraakte het echtpaar diep in de schulden. 't Boekje, dat Atkyns de wereld in zond, stond in nauw verband met een plan om zijn geslonken fortuin te herstellen. 't Was er hem om te doen het bewijs te leveren, dat het drukken in Engeland een koninklijk praerogatief was en niet een privilege van de 'Company of stationers'. Werd deze stelling aanvaard, dan hoopte Atkyns van koning Karel II een patent te krijgen voor het drukken van de Engelse rechtsboeken en daarvan verwachtte hij gouden bergen.

Waarop berustte zijn bewijsvoering? In de eerste plaats natuurlijk op het feit, dat er blijkens de datum van de *Expositio* voor 't eerst in Engeland te Oxford in 1468 gedrukt was. Maar dat was niet voldoende. Atkyns had inzage gekregen van een authentiek stuk uit het archief van de aartsbisschoppen van Canterbury in Lambeth House. Hieruit bleek, dat Thomas Bourchier, aartsbisschop van Canterbury, die gehoord had van de uitvinding van de boekdrukkunst door Gutenberg in Haarlem (sic), koning Hendrik VI overreedde om te trachten de kunst in Engeland in te voeren. Dit was niet eenvoudig, want het was bekend, dat de Haarlemmers hun geheim streng bewaarden. De koning zond een van zijn ambtenaren, Robert Turner, die voor deze gelegenheid zijn baard afgeschoren had, naar Holland en gaf hem de koopman Caxton mee, die geregeld voor zaken in ons land kwam en wiens bezoek dus geen argwaan kon verwekken. Langs allerlei omwegen kwamen zij Haarlem binnen en trachtten nu heimelijk in aanraking te komen met de knechts van de drukker. Er werd zwaar met steekpenningen gewerkt en tenslotte vonden de heren een van de knechts, Frederik Corcellis genaamd, bereid om met hen mee te gaan. In het diepste geheim werd Corcellis de stad uit gevoerd en naar Engeland overgebracht. Daar bleef hij onder strenge bewaking en aangezien een grote stad te gevaarlijk geacht werd, beval de koning, dat hij in Oxford een drukkerij moest inrichten.

Dit is in 't kort de inhoud van het archiefstuk, dat Atkyns in zijn boek in uittreksel meedeelde. De berooide edelman heeft zijn doel echter niet bereikt en het begeerde patent niet verkregen. 't Ging nu verder met hem berg-af: enkele jaren later werd hij wegens schuld gegijzeld en in 1677 stierf hij arm en vergeten.

De feiten, die Atkyns aan het licht gebracht had, werden niet vergeten. Vol trots nam de historicus Anthony Wood in zijn in 1674 verschenen geschiedenis van Oxford het betoog van Atkyns over[3]. 't Duurde meer dan zeventig jaar voor er iemand roet in het eten kwam gooien. Natuurlijk was dat een man van Cambridge: de hoogleraar en bibliothecaris Conyers Middleton schreef een geleerde behandeling, waarin hij betoogde, dat de pretenties van Oxford op een drukfout berustten. De drukker van de *Expositio* had, volgens Middleton, in zijn jaartal een X vergeten, zodat men in werkelijkheid met een druk van 1478 te doen had[4]. De knuppel was nu in het hoenderhok geworpen, voor- en tegenstanders begonnen stelling te nemen en het wachten was slechts op een nieuwe vondst, die de strijd zou kunnen beslissen.

II De drukken van Frederik Corcellis

Sedert Atkyns zijn boekje schreef, was de belangstelling voor incunabelen sterk toegenomen. Een merkwaardig hoofdstuk in de geschiedenis van de bibliophilie werd geopend, toen in het begin van achttiende eeuw de hoge Engelse adel plotseling en met hartstocht incunabelen ging verzamelen. 't Waren illustere namen, die zich in edele wedijver op deze nieuwe sport wierpen: Robert Harley, eerste graaf van Oxford, Charles Spencer, derde graaf van Sunderland, en Thomas achtste graaf van Pembroke beroemden zich op het bezit van kostbare bibliotheken. Agenten van deze magnaten doorkruisten geheel Europa op zoek naar incunabelen en de prijzen op de veilingen vlogen omhoog. Zoals alle rages kwam ook deze na een korte tijd weer tot bedaren om in het begin van de negentiende eeuw te herleven. Slechts in een familie, de Spencers, bleek de passie erfelijk. De phalanx van de lords werd opgevolgd door een groep vermogende intellectuelen, zoals Thomas Rawlinson, Richard Mead, Hans Sloane en Joseph Ames (schrijver van

(3) *Historia et antiquitates universitatis Oxoniensis.* Oxoniae 1674.
(4) *A dissertation concerning the origin of printing in England. Shewing that it was first introduced by our countryman W. Caxton, at Westminster, and not, as is commonly believed, by a foreign printer at Oxford.* Cambridge 1735.

de *Typographical antiquities*), die met evenveel hartstocht de jacht op incunabelen voortzetten[5].

In dit milieu, waarin het probleem Oxford-Corcellis een question brûlante was, ontstond een geweldige sensatie, toen de Londense boekhandelaar Thomas Osborne in Juni 1756 een prijscatalogus aan zijn klanten rondzond. Osborne was niet de eerste de beste; hij was de man, die de prachtige verzameling van Robert Harley van diens erfgenamen gekocht had en gedurende twintig jaren deed hij door een reeks van catalogi gedeelten van deze kostbare bibliotheek van de hand. De sensatie, die de catalogus van 1756 veroorzaakte, stak in no. 1345, onder welk nummer voor 15 gouden guineas aangeboden werd: *Plinii secundi epistolarum liber primus.* Oxonii apud F. Corcellis 1469. In een noot werd er de aandacht op gevestigd, dat dit het tweede boek was door Corcellis gedrukt (de *Expositio* van 1468 was immers het eerste) en tevens de eerste druk, die zijn naam droeg; verder werd er in geheimzinnige termen gezinspeeld op het feit, dat er ook drukken van deze pers uit het jaar 1470 aan het licht gekomen waren: een ongenoemde verzamelaar zou in het bezit zijn van twee door Corcellis gedrukte werken van Gerard Listrius met dit jaartal.

Men begrijpt, dat de bibliophielen naar Osborne's winkel draafden om te trachten dit kapitale stuk te bemachtigen, waardoor met één slag de juistheid van Atkyns' beweringen en van Oxfords pretenties bewezen en de geleerde hypothesen van Conyers Middleton omvergeworpen werden. Wie schetst echter hun teleurstelling, toen Osborne hun bedremmeld moest bekennen, dat de witte raaf niet in zijn winkel was. 't Boek was hem met een uitvoerige beschrijving aangeboden door iemand uit Amsterdam, die beloofd had het te zullen zenden, maar dit nagelaten had. De ontgoochelde liefhebbers trokken hoofdschuddend af en sommigen van hen (Ames heeft de scène beschreven) mompelden een woord, dat toen juist in de mode gekomen was: humbug![6]

Dat het mysterieuze boek zich te Amsterdam bevond, was niet

(5) Cf. Seymour de Ricci, *English collectors of books and mss.* (Cambridge 1930), p. 33 vgl.
(6) *Typographical antiquities.* Ed. by W. Herbert III (London 1790), p. 1393.

wonderlijk, want ons land was in die dagen (het is te weinig bekend) een van de centra van de internationale boekenmarkt. De veilingen in Amsterdam en Den Haag trokken vele buitenlandse liefhebbers en handelaren, van wie zich enkele blijvend hier te lande gevestigd hadden. Dit blijkt o.a. uit enige brieven gevonden in de nalatenschap van Jacob Bryant, bibliothecaris van de hertog van Marlborough, die onlangs door Munby uitgegeven zijn en, zoals blijken zal, direct verband houden met ons onderwerp[7].

Enkele maanden na het loos alarm verwekt door Osborne's catalogus ontving Charles Spencer, derde hertog van Marlborough (die van zijn vader, de derde graaf van Sunderland, mèt diens bibliotheek ook de liefde voor boeken geërfd had) een brief van een te Amsterdam woonachtig Engelsman, George Smith genaamd, die voor hem als agent optrad, zoals hij dat ook voor de enkele jaren tevoren overleden Richard Mead gedaan had. In deze brief, gedateerd 15 October, vestigde Smith de aandacht van zijn hoge lastgever o.a. op een hoogst merkwaardig boek, dat over enkele weken in Amsterdam publiek geveild zou worden en, blijkens het impressum, door niemand minder dan Laurens Jansz. Coster in het jaar 1450 gedrukt was. Terstond droeg de hertog zijn bibliothecaris Jacob Bryant op een onderzoek in te stellen. Deze wendde zich tot een zekere Mr Pote, geestelijke in Rotterdam, die op zijn beurt de hulp van de in Amsterdam wonende David Thompson inriep. Het advies van Thompson luidde ongunstig: volgens hem was er een vervalsing in het spel. De hertog ging dan ook niet verder op de zaak in. Smith liet zich echter niet uit het veld slaan. Nog geen maand later, op 10 November van hetzelfde jaar, schreef hij weer een brief aan Marlborough, waarin hij aanbood de Plinius gedrukt door Frederik Corcellis in 1469. Dit was dus hetzelfde boek, waarvan de aankondiging de oploop in Osborne's boekwinkel veroorzaakt had. Ook ditmaal ging de koop niet door.

De Hollandse veilingen bleven bibliographische mirakelen opleveren. In een Amsterdamse auctie in 1757 gehouden door Jan Hartig werden verschillende boeken aangeboden, die tussen 1460 en 1470

(7) *Jacob Bryant and the Sunderland library.* The Library 5th series II (1947), p. 192-198.

gedrukt heetten te zijn. Ds. Hendrik Gockinga vertelde later, dat hij op deze veiling de liefhebbers voor deze boeken gewaarschuwd had[8]. Dit nam niet weg, dat de vermaarde drukker en boekenliefhebber Johannes Enschedé bij deze gelegenheid een exemplaar kocht van Plautus, *Curculio*, gedrukt door Frederik Corcellis in 1472. Thuis gekomen ontdekte hij, dat het impressum met grote vaardigheid met de pen aangebracht was en hij waarschuwde nu onmiddellijk degene, die twee andere drukken van Corcellis aangekocht had: de tevergeefs aan Marlborough aangeboden Plinius en de boekjes van Listrius, waarop in de catalogus van Osborne gezinspeeld was[9]. Zelfs de Rotterdamse pensionaris en bibliophiel Gerard Meerman, (die later beweerde al spoedig begrepen te hebben, dat de Plinius en de Listrius vervalsingen waren), liep er in. Op de veiling van de boeken van Gerard van Loon in 1737 in Den Haag gehouden, kocht hij het *Liber Helwici de exemplis et de similitudinibus* met het impressum: in monasterio Sublacensi 1464. Ook hier bleken plaats en jaar met de pen aangebracht te zijn. De verontwaardigde Meerman gaf het boek staande de veiling terug en weigerde het te betalen[10].

Al deze mirakuleuze boeken kwamen blijkbaar uit dezelfde bron. 't Was duidelijk, dat er een gewiekst vervalser aan het werk was. Wie was dat?

III George Smith, reizend geleerde en falsaris

De Engelse bibliograaf Munby, die onlangs de brieven van George Smith aan Marlborough uitgaf, noemt het een bedenkelijk teken, dat het juist Smith was, die twee malen achtereen aan de hertog een boek aanbood, dat kennelijk vervalst was. Misschien echter, voegt hij er aan toe, was Smith het onschuldig slachtoffer van een

(8) *Uitvinding der boekdrukkunst* getrokken uit het werk van G. Meerman met voorr. en aanteek. van Hendrik Gockinga (Amsterdam, Pieter van Damme 1767), p. 76 n. 1.

(9) G.W. van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem en haare geschiedenissen* I (Haarlem 1765), p. 238.

(10) *Origines typographicae* II (Hagae Comitis 1765), p. 17, 18.

bedrieger. 't Valt echter niet moeilijk te bewijzen, dat Smith zelf de falsaris was.

Tot de teleurgestelde bibliophielen, die bij Osborne te hoop gelopen waren, behoorde ook de zojuist genoemde Gerard Meerman, die toevallig in Engeland vertoefde of er misschien juist heen gereisd was om het unieke boek te bemachtigen. De autoritaire Hollandse regent liet zich niet gemakkelijk afschepen en ging niet weg voordat Osborne om zijn goede trouw te bewijzen hem de brief getoond had van de man uit Amsterdam, die niemand anders bleek te zijn dan George Smith. In zijn vaderland teruggekeerd moest Meerman meer van de zaak weten. Dat Listrius een tijdgenoot van Erasmus en niet van Costers knecht was, was hij ondertussen ook te weten gekomen. Bij navraag in Amsterdam bleek, dat George Smith les gaf in wiskunde en Engels en tevens bekend was om zijn vaardigheid in het namaken van oud en nieuw schrift(11).

Inderdaad vinden wij in deze jaren in Amsterdam een Engelsman George Smith, wonend in de Wijde Heisteeg tussen Singel en Herengracht, die zich lector in de wiskunde noemt(12). Daarbij moet men niet aan een universitaire functie denken, die Smith nooit bezeten heeft. Blijkbaar gaf hij privaatlessen en handelde daarnevens in boeken. Waarschijnlijk deed hij het voorkomen of de incunabelen, die hij aan particulieren aanbood of op veilingen bracht, uit zijn eigen collectie kwamen. Daarvan had hij een catalogus samengesteld, die indertijd in het bezit was van Johannes Enschedé en de weidse titel droeg: *Bibliotheca Smithiana sive catalogus librorum rarissimorum ab artis typographiae inventoribus aliisque ejusdem artis principibus ante annum 1500 excusorum*(13).

(11) Meerman l.c. II, p. 17.

(12) Smith was gehuwd met Maria Mozina Schade of Schadee. Het echtpaar liet kinderen dopen in de Nieuwe Kerk en de Engelse Episcopale kerk te Amsterdam in 1754, 1755 en 1757 (vriendelijke mededeling van mej. Dr I.H. van Eeghen).

(13) In de auctie-catalogus Enschedé (1867) wordt het onder no 144 beschreven als ‘ms. autogr. de G. Smith, lecteur en mathématique à Amsterdam, 74 pp. 40.’ 't Is niet onmogelijk, dat deze gehele catalogus op bedriegerij berust, want de titel is vrijwel gelijk aan die van de beroemde incunabelen-verzameling van Joseph Smith, Engels consul in Venetië, cf. de Ricci l.c. p. 54, 55.

't Is bepaald jammer voor de bibliographie, dat deze catalogus verloren gegaan schijnt te zijn!

Evenmin heb ik terug kunnen vinden een ander manuscript van Smith voor een onuitgegeven boek, dat indertijd in de verzameling van Jac. Koning berustte. De titel luidt: *De reizende geleerde: aanwijzende hoe men bibliotheken*, *muntkabinetten*, *antiquiteiten en beeldzalen*, *naturalien en konstkamers met nut en voordeel kan bezichtigen.* De schrijver noemt zich 'capitein en commissaris in dienst van de Kroon van Engeland'[(14)]. Deze verhandeling van de falsaris kan amusante lectuur geweest zijn. Het handschrift draagt het jaartal 1764, hetzelfde jaar, waarin Pieter van Damme, zoals wij zien zullen, Smith openlijk als falsaris aan de kaak stelde. Is de grond hem daarna misschien te heet onder de voeten geworden en heeft hij ons land verlaten? In Amsterdam is althans geen spoor meer van hem te vinden.

Smith moge vaardig geweest zijn in het imiteren van oud schrift, hij beging de fout, die de meeste vervalsers maken: hij overdreef. Niet tevreden met het op geraffineerde wijze aanbrengen van een colophon (meestal in een incompleet boek), ging hij op de schutbladen van de door hem 'bewerkte' boeken aantekeningen aanbrengen, die de echtheid ondersteunen moesten. Daarbij liep hij te hard van stapel en liet hij op al te duidelijke wijze van zijn onkunde, ook van onze taal, blijken. Tot vermaak van de lezer mogen hier enkele van die wonderlijke inscripties volgen.

Het gebedenboek gedrukt door Laurens Jansz Coster, dat Smith tevergeefs aan Marlborough aanbood, berust thans in de Universiteits-Bibliotheek van Cambridge. In werkelijkheid is het een incompleet exemplaar van het *Ghetidenboec* van Jacob Jacobsz van der Meer, Delft 1480 (Proctor 8864, CA 832), dat behalve het met de pen aangebrachte impressum een ex libris van een Haarlems klooster bevat en een aantekening in een wonderlijk brabbeltaaltje, die hierop neerkomt:

'Dit boek kocht ik van mijn neef Laurens Jansz Coster voor 200 stuivers, drie weken nadat de Spanjaarden in Haarlem vele

(14) *Naam-lijst van eenige zeldzaame boeken en manuscripten* (Amsterdam 1796-1813), p. 53.

huizen geplunderd hadden, waarbij alle goederen van mijn neef vernield werden, zijn boeken in stukken gescheurd en daarna verbrand, de sleutels van de kerk gestolen en de kerk geplunderd; en dit alles geschiedde in het jaar 1450, drie dagen in April. Gerard Thomas Pietersz.'[15].

De Plautus, die Frederik Corcellis op 4 December 1472 gedrukt zou hebben en waarmee Enschedé bedrogen werd, was behalve met de colophon opgesierd met de letters F, C en H dooreengestrengeld, waaronder de woorden 'Fredricus Corcellus haerlem' en verder een aantekening van Wynkyn de Worde, waarin deze vertelt, dat Frederik Corcellis, de eerste boekdrukker in Engeland, in 1465 aldaar aankwam, dat hij verscheidene boeken met 'black letter' drukte en dat dit zijn eerste boek met Romeinse letter was. 't Was in werkelijkheid een druk van Joh. Soter in Keulen van 1523, waaraan het eerste blad ontbrak[16].

't Bontst heeft Smith het gemaakt met de beide in een band gebonden boekjes van Listrius (op hun verdere lotgevallen komen we nog terug), waarin op een witte pagina na de tekst de volgende roman in het koeterwaals te lezen staat boven een ondertekening van Jan Corcellis, broeder van Frederik:

'Dit boek heb ik uit Engeland van mijn broeder ontvangen ter gedachtenis, omdat het 't derde boek is, dat mijn broeder Frederik Corcellis in dat land gedrukt heeft. Mijn broeder zegt, dat hij niet uit Engeland komen mag, en dat, wanneer hij er dorst uit te komen, Laurens Jansz Coster hem om het leven zou brengen, omdat hij hem had verlaten.'[17]

Laten wij de schim van George Smith zijn geknoei niet te zwaar aanrekenen, omdat hij ons althans enige vrolijke ogenblikken bezorgd heeft!

(15) Cf. J.C.F. Oates, *The* '*Costerian*' *liber precum.* The Library 5th series II (1948), p. 65. Met de ondertekenaar wordt bedoeld Gerrit Thomasz, rentmeester in Haarlem, zoon van Thomas Pietersz getrouwd met Lucia, dochter van Laurens Jansz.

(16) Auctie-cat. Enschedé (1867) no. 2278. De inscriptie bij van Oosten de Bruyn l.c. p. 339, 340.

(17) De 'echte' tekst bij van Oosten de Bruyn l.c. p. 339 en bij Dibdin, *Bibliotheca Spenceriana* III (London 1814), p. 411.

Trouwens, Smith was niet de enige vervalser in die dagen. Reeds eerder was de Londense drukker Samuel Palmer, een beschermeling van Lord Pembroke, gaan voortborduren op het Corcellis-motief. In een incunabel zonder plaats en jaar 'ontdekte' hij een oude aantekening, waaruit blijken moest, dat het boek te St Albans gedrukt was door een drukker, die het vak van Frederik Corcellis geleerd en van hem de letters van Laurens Jansz Coster (d.w.z. de type van het *Speculum humanae salvationis*) gekregen had. Maar dit verhaal ging de Engelsen te ver: dat Corcellis de kunst van zijn meester verraden had, kon er nog mee door, maar dat hij diens letters gestolen had, was onmogelijk! Palmer werd voor een bedrieger uitgekreten(18).

IV Pieter van Damme, voornaam antiquaar

De man, die de door Smith vervalste Plinius en de boekjes van Listrius gekocht had en door Johannes Enschedé gewaarschuwd werd, was de antiquaar Pieter van Damme. Deze geboren Gentenaar, die zich in 1756 in Amsterdam als boekhandelaar gevestigd had, was een merkwaardig man, een van die figuren, zoals er in het antiquariaat en de kunsthandel een enkele maal een voorkomt: geheel autodidact, begaafd met een stalen geheugen en een aangeboren talent om wat zeldzaam en kostbaar is op te merken en daarbij een knap koopman. In onze dagen was de heer Ant. Mensing een dergelijk figuur. De internationale rol, die ons land in de tweede helft van de achttiende eeuw in de handel in oude boeken en manuscripten vervuld heeft, is stellig voor een groot deel aan van Damme te danken. Zijn bedrijf bestond hierin (Mensing volgde dezelfde tactiek), dat hij op grote schaal in binnen- en buitenland bibliotheken kocht en uit de beste stukken veilingen samenstelde. Bij deze veilingen bleef van Damme zelf op de achtergrond en zijn naam

(18) Cf. Gockinga l.c. p. 77. Over andere knoeierijen van deze Palmer, die valse colophons met Gutenbergs naam *drukte*, zie men Coltee-Ducarel bij Meerman l.c. II, p. 15, 16. Palmers boek, *The general history of printing*, waarin de theorieën van Atkyns overgenomen werden, verscheen in 1732, zijn sterfjaar, voltooid door George Psalmanazar, de bekende bedrieger, die zich voor een Formozaan uitgaf.

werd niet genoemd. Vermoedelijk stond dit in verband met een Amsterdamse keur van 1685, die aan boekhandelaren verbood hun eigen boeken te veilen anders dan in geval van liquidatie e.d. In de veilingscatalogus werden dan enkele namen genoemd van vroegere eigenaars van de boeken[19].

De beste breister laat echter wel eens een steek vallen. Met de door Smith vervalste boeken liep van Damme er in. Aanvankelijk was hij opgetogen geweest over zijn aankoop en had hoop, dat hij de boeken aan Oxford, waar men ze 't meest op prijs moest stellen, verkopen kon. Zelfs vertelde hij aan Enschedé, dat de Oxfordse senaat terstond in pleno bijeengekomen was, toen het bericht van de aanbieding van van Damme de universiteit bereikt had. Bij dit verhaal moge enige opsnijderij in 't spel geweest zijn, in ieder geval moet de antiquaar uit de wolken gevallen zijn, toen Enschedé hem de rampspoedige tijding bracht, dat de Plautus door Corcellis gedrukt een vervalsing bleek te zijn. Van Damme ging nu zijn schatten nader bekijken, constateerde de vervalsingen en kwam er achter, dat een van de boekjes van Listrius door Pafraet in Deventer gedrukt was. Hij was des te verontwaardiger, omdat, nu hij de boeken reeds aangeboden had, zijn goede naam bij de zaak betrokken was. Boze tongen beweerden, dat de antiquaar in het complot betrokken was en dat Smith en van Damme onder één deken lagen. Van Damme hield niet op, voordat hij van Smith (had deze misschien ondertussen het land verlaten?) een brief in handen had, waarin deze bekende de vervalsingen alleen gepleegd te hebben en van Damme om vergiffenis vroeg.

De antiquaar zon op een middel om zijn onschuld publiekelijk te bewijzen en hij vond het volgende. In die dagen was hij bezig zijn eerste grote auctie voor te bereiden, die in Maart 1764 door de Haagse veilinghouders Varon en Gaillard gehouden werd. Deze

(19) Zie verder over van Damme: J.H. Kernkamp, *Inventaris der familiepapieren Meerman*, *van Westreenen*, *Dierkens en van Damme.* 's-Gravenhage 1948. De biographie door J.W. Enschedé in het Nieuw biographisch woordenboek II (1912) k. 364-365 bevat verschillende onjuistheden o.a. dat van Damme een rijk huwelijk sloot en daarom zijn boeken van de hand deed. De correspondentie van van Damme kwam in 't bezit van zijn vriend van Westreenen en berust thans in het Museum Meermanno-Westrenianum.

veiling, een van de belangrijkste, die ooit in ons land gehouden is, had plaats onder de naam van enige sinds lang overleden verzamelaars[20]. In de anonieme voorrede vestigde van Damme er de aandacht op, dat de boeken en handschriften naar beste weten beschreven waren en dat hun echtheid gegarandeerd werd met uitzondering van de nummers 1816-1818, die uitdrukkelijk als vervalsingen aangewezen werden. Onder deze nummers werden aangeboden: Seneca, *De quatuor virtutibus.* Moguntiae per J. Faust 1463, en de ons nu welbekende Plinius en de Listrii. In een noot onder deze nummers geplaatst werd de koper gewaarschuwd, dat in deze boeken het jaartal, de plaats en de naam van de drukker valselijk met de hand waren aangebracht door een Engelsman G... S... genaamd, die beweerd had deze voor veel geld in Engeland gekocht te hebben. De tegenwoordige eigenaar had de boeken geheel op eigen risico gekocht en was bereid aan iedereen brieven van de vervalser te tonen, waar deze zijn kwade practijken openlijk bekende; aan deze boeken was in de veilingscatalogus een plaats gegeven, opdat ieder oordelen kon of de eigenaar terecht of ten onrechte door een bekend geleerde beschuldigd was, dat hij zelf de hand in 't spel gehad had.

Het dossier, dat van Damme over deze affaire bijeengebracht had, bestond uit: zeven brieven van Smith aan van Damme; een vervalste brief van de verzamelaar Lord Pembroke (vermoedelijk had Smith van Damme wijsgemaakt, dat de boeken uit diens beroemde bibliotheek kwamen); een brief van Petrus Burmannus Secundus (was hij de geleerde, die van Damme beschuldigd had?) en een verklaring van Meerman (waarschijnlijk over de vervalsing van het *Liber Helwici*, die aan Smith toegeschreven werd). Dit dossier bevond zich later in de typographische bibliotheek van Dr Abr. de Vries, maar schijnt thans verloren te zijn[22].[21]

(20) *Catalogus van eene bibliotheek... nagelaten door van Westphalen*, *Meyerus*, *Chiflets*, *Butkens*, *le Roy*, enz. 's-Gravenhage 1764. 3 dln. De handschriften uit de abdij van Egmond waren afkomstig van de Alkmaarse verzamelaar Mr. Adriaen Westphalen (1626-1695).

(22) *Catalogus der fraaie godgeleerde*, *letterkundige en typographische bibliotheek nagelaten door Abr. de Vries* (Amsterdam 1864), no. 181.

(21) Meerman l.c. II, p. 17.

De drie gebrandmerkte boeken werden tezamen geveild en brachten 28 gulden op, een uiterst lage prijs dus. De Plinius en de Listrii kwamen in het bezit van de Engelse verzamelaar Dr Anthony Askew[23]. Na zijn dood kwamen zij opnieuw in veiling en belandden na enkele omzwervingen in de beroemde Bibliotheca Spenceriana, de verzameling van Lord Spencer, een achterkleinzoon van de derde graaf van Sunderland[24]. Zijn bibliothecaris, de bekende Dibdin, heeft de boeken uitvoerig beschreven en ook over de vervalsingen uitgeweid[25]. Helaas speelt zijn bekende slordigheid hem daarbij parten. Zo breekt hij de staf over van Damme's oneerlijkheid en haalt als bewijs daarvoor aan, dat van Damme, na het bedrog ontdekt te hebben, vóór de veiling dit in 't geheim aan zijn vriend Pafraet uit Deventer verteld had! Erger is, dat, volgens Dibdin, Askew de boeken op de veiling-van Damme voor 15 guineas gekocht had, wederom een bewijs van de kwade trouw van de antiquaar. Uit het voorgaande weten we, dat dit pertinent onjuist is: 15 guineas was de prijs, waarvoor de Plinius in Osborne's catalogus geprijsd stond. De Bibliotheca Spenceriana werd, zoals bekend, in 1892 in haar geheel aangekocht door de weduwe van de bierbrouwer John Rylands, die deze ter nagedachtenis van haar echtgenoot aan de stad Manchester schonk. Daar genieten thans de boeken, waar zo veel over te doen geweest is, een welverdiende rust. Door de goede zorgen van mej. Kronenberg zijn ze thans weer op hun echte naam in de burgerlijke stand ingeboekt, als Deventer drukken van Theodorus de Borne, Jac. de Breda en Albert Pafraet[26].

Mede door de onjuiste uitlatingen van Dibdin zijn de beschuldigingen aan het adres van van Damme nog niet verstomd. Ledeboer noemt zijn naam in verband met de vervalsingen[27] en J.W. Enschedé concludeert, dat over de vraag of hij een falsificator of een oprecht persoon genoemd moet worden zich nog geen communis

(23) Zie over hem S. de Ricci, l.c., p. 52, 53, 55.
(24) Op de veiling-Askew in 1775 werd de Plinius gekocht door ‘a captain Smith’ (zou dit George Smith geweest zijn, die zich immers kapitein noemde?) en de Listrii door de muntmeester Stanesby Alchorne, wiens bibliotheek in 1813 in 't bezit van Lord Spencer kwam, cf. de Ricci, l.c., p. 74.
(25) *Bibliotheca Spenceriana* (London 1814) II, p. 274; III, p. 411-414.
(26) Nijhoff-Kronenberg no's 3404, 3410 en 3747.
(27) *Alfabetische naamlijst van boekdrukkers* enz. (Utrecht 1876), p. 43.

opinio gevormd heeft en dat men wacht op een uitspraak van de historische kritiek. Ik hoop, dat de lezer het met mij eens zal zijn, indien ik op grond van het voorgaande met een gerust hart vrijspraak voor van Damme durf te vragen. Hij is er in gelopen en is daar openlijk voor uitgekomen. Waar zulke geoefende boekenkenners als Enschedé en Meerman het slachtoffer van Smith's practijken werden, kan men het de autodidact van Damme, toen nog een nieuweling in 't vak, niet kwalijk nemen, dat hij zich liet misleiden. De vriend van François Hemsterhuis en Cornelis Ploos van Amstel(28), de weldoener van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, die hij tot universeel erfgenaam benoemde, verdient een billijker beoordeling. Wij bibliografen behoren hem in ieder geval dankbaar te zijn voor de vele kostbare handschriften en boeken, die hij gered heeft, en voor de nauwkeurige, wetenschappelijke wijze, waarop hij deze in zijn catalogi beschreven heeft(29).

V Het einde van een legende

't Is merkwaardig, dat na de ontgoocheling, die op de ontdekking van de bedriegerijen van Smith gevolgd was, de strijdlust van de geleerden over het geval Oxford-Corcellis nog niet bekoeld was. Dit treft te meer, omdat er op de aanval, die Conyers Middleton in 1735 tegen het betoog van Atkyns ondernomen had, een tweede gevolgd was. De bibliothecaris van Lambeth House, Anthony Coltee-Ducarel had een uitvoerig onderzoek in de archieven ingesteld en kwam tot de conclusie, dat het stuk, dat Atkyns in uittreksel meegedeeld had en waar het bestaan van Corcellis mee stond of viel, daar niet te vinden was. Verder somde hij een reeks van pertinente argumenten op om te bewijzen, dat het door Atkyns opgediende verhaal een plompe vervalsing moest zijn. Vóór de verschijning van Atkyns' boekje was er nooit sprake geweest, dat er in Oxford

(28) Cf. L. Brummel, *François Hemsterhuis* ('s-Gravenhage 1925), p. 6, 18, 51, 59, 71, 72, 75, 77.

(29) Grote lof wordt aan van Damme toegezwaaid door W. de Vreese, die zijn catalogi noemt een ‘model van nauwkeurigheid, geleerdheid en kunde’. (*Een eigenhandig hs. van Vondel ontdekt*, Verslagen en mededeelingen v.d. Kon. Vlaamse Academie 1911, p. 113.)

't eerst gedrukt zou zijn, en evenmin van een drukker Frederik Corcellis. Ten tijde van Atkyns leefde er in Londen een rijk koopman Nicolas Corcellis, wiens vader uit Vlaanderen gekomen was[30]. Na zijn dood in 1674 werd er voor hem een grafmonument opgericht, waarop vermeld staat, dat een Corcellis de eerste drukker in Engeland was, maar vóór Atkyns' geschrijf had de familie Corcellis deze pretentie nooit geuit.

Coltee-Ducarel had zijn betoog gegoten in de vorm van een brief aan Meerman, die deze af liet drukken in het tweede deel van zijn pompeuze *Origines typographicae* en daarop een zeer uitvoerige weerlegging van zijn eigen hand deed volgen. Meerman was dus een overtuigd Corcelliaan. Zijn betoog zal ik de lezer besparen. Al te duidelijk blijkt er uit, dat Meerman ervaren was in juridische spitsvondigheden, maar gespeend van ieder historisch inzicht. 't Enige wat voor ons van belang is, is te weten, waarom de gewichtige Meerman zich zo hevig over deze quaestie opwond. De reden ligt voor de hand. Meerman was volbloed Costeriaan en de zaak Corcellis-Oxford hing onverbrekelijk samen met de zaak Coster-Haarlem, waarvoor de Rotterdamse pensionaris met het volle gewicht van zijn deftigheid in het strijdperk getreden was. Dit bracht hem er zelfs toe om de Achilleshiel van het stelsel van Atkyns als een argument voor Haarlem te gebruiken. Immers, koning Hendrik IV, die Corcellis naar Engeland had laten komen, is in 1461 afgezet, zodat de komst van de drukker vóór dat jaar gesteld moet worden. Dan wordt het vrij onbegrijpelijk, waarom het eerste product van zijn pers eerst in 1468 verschijnt. Maar deze verschuiving van Corcellis' vertrek uit Haarlem kwam uitstekend te pas in de kraam van de Costerianen, die immers het tijdstip van de uitvinding zo vroeg mogelijk moesten zetten om Gutenberg voor te zijn. De Costeromanie, die in die dagen in ons land begon te heersen, maakt het ook psychologisch begrijpelijk, dat men zich door Smith liet bedriegen.

(30) Nicolas was, volgens een door Ducarel geciteerde genealogie, de zoon van Zeagan (sic) Corcellis, uit Russelin (?) in Vlaanderen, en Joyce, dochter van N. van Acker, uit Antwerpen. Hij huwde in 1664 Susan, dochter van de koopman Peter Balde, uit Leiden. De naam Corcellis (verbastering van Courcelles?) komt heden ten dage nog in Engeland voor.

Gelukkig behoeft al dat zwaarwichtig geredeneer van Meerman en zijn medestanders[31] ons niet meer bezig te houden, omdat er thans andere middelen zijn om vragen als die naar de datering van het eerste Oxfordse boek op te lossen. We hebben immers een incunabel-wetenschap. Het typenonderzoek heeft ons geleerd, dat het typographisch materiaal, waarmee de *Expositio* van '1468' gedrukt is, voor 't eerst gebruikt is door Gerard ten Raem in Keulen in 1477-78. De drukker is dan ook waarschijnlijk een Keulenaar geweest, die in Oxford werkte. Signaturen, zoals in het Oxfordse boek gebruikt worden, komen 't eerst voor in Keulen in 1472. Ook sluit het geheel aan bij de boeken, die in 1481 en volgende jaren in Oxford gedrukt werden. Kortom, alle deskundigen zijn het er thans over eens, dat Conyers Middleton gelijk had: de *Expositio* is in 1478 gedrukt en de drukker heeft in zijn jaartal een X vergeten[32]. De al te lange geschiedenis van de drukfout is afgelopen en daarmee is aan deze bibliographische tragicomedie een eind gekomen.

Toch blijft er nog wel iets te vragen over, een paar kleinigheden. In de eerste plaats: was de berooide edelman Atkyns een bedrieger, heeft hij het verhaal over het stuk in Lambeth House uit zijn duim gezogen, of: was hij zelf slachtoffer van een mystificatie? Dat zal wel nooit uitgemaakt kunnen worden. En dan: hoe kwam Atkyns of wie hem inspireerde, er toe om de fabuleuze drukker Corcellis te dopen? Had de Vlaamse familie, die sinds een generatie in Engeland woonde, iets met Atkyns' plannen te maken? Was Atkyns hun misschien geld schuldig en trachtte hij hen gunstig te stemmen door aan hun naam een zekere luister te verbinden? Of werd de naam Corcellis eenvoudig gekozen, omdat de klank enige gelijkenis toonde met Cornelis, de naam van Costers knecht in het verhaal van Junius?

(31) De laatste verdediger van Corcellis was S.W. Singer in zijn boekje *Some account of the book printed at Oxford in 1468.* London 1812. Men zegt, dat deze auteur later bekeerd werd en het boekje terugnam.

(32) Cf. Falconer Madan, *The early Oxford press*, '*1468*'-*1640* (Oxford 1895), p. 245-255; E. Gordon Duff, *The English provincial printers*, *stationers and bookbinders to 1557* (Cambridge 1912), p. 2-8; B. Kruitwagen, *Spaansch-Portugeesche en Engelsche incunabelen.* Het Boek VIII (1919), p. 309, 310. De bron van Kruitwagens mededeling, dat er inderdaad tussen 1460 en 1470 een Frederik Corcellis uit Nederland naar Engeland gekomen is, heb ik niet kunnen vinden.

De geschriften van Joannes Nemius

door Dr M.A. Nauwelaerts
(Putte-Mechelen)

Een eigenaardig man, Joannes Nemius. Eigenlijk heette hij Jan Goverts. Was geboren te 's-Hertogenbosch. Vandaar zijn humanisten-naam: Nemius = Van den Bossche. Studeerde aan de Keulse universiteit. Werd priester. Was leraar aan verschillende Latijnse scholen. Gaf schoolboeken uit. Schreef Latijnse cantilenen. Dichtte graag over het zware leven van de schoolmeester: '...Schola ditat nulla docentem', luidde het in zijn van zijn poëzieën. Zei de school vaarwel, maar keerde er weer naar terug. Steeds vol humor en schalkse lach en ironie. Vertaalde de legende van 'Uilenspiegel' in het Latijn. Publiceerde op het einde van zijn leraarsloopbaan een geleerd en degelijk werkje over Latijnse orthographie.

Verschillende historici, biografen en bibliografen hebben zich - dikwijls ten koste van de waarheid - met deze priester-dichter en docent bezig gehouden(1). Het beste en het meest zekere van

(1) Valerius ANDREAS, *Bibliotheca Belgica*, 1e uitg., Leuven, 1623, blz. 517-518; 2e uitg., Leuven, 1643, blz. 544-545; Fr. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae*, Antwerpen, 1628, blz. 456; J.F. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, II, Brussel, 1739, blz. 701; M.G. DELVENNE, *Biographie du Royaume des Pays-Bas*, II, Luik, 1829, blz. 175; J.A. COPPENS, *Nieuwe Beschrijving van het Bisdom van 's Hertogenbosch*, II, 's-Hertogenbosch, 1841, blz. 335; A.J. VAN DER AA, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, folio-uitgave, IX (letter N), Haarlem, 1872, blz. 38; L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch*, IV, St. Michiels Gestel, 1873, blz. 410; P. BERGMANS in *Biographie Nationale... de Belgique*, XV (1899), col. 585-588; J. FRUYTIER, in *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, VIII (1930), col. 1208-1210. - PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas...*, folio-uitgave, II, Leuven, 1765, blz. 235, beloofde over Nemius verder te zullen handelen, maar het is niet geschied.

zijn leven en zijn werk komen we te weten uit zijn boeken en uit zijn opdracht-brieven en door zijn luchtige babbeltjes in zijn Latijnse verzen.

Enige vaststaande feiten en data. Jan Goverts werd in Juli 1537 als Johannes Godefridi Buscoducensis ingeschreven in de artistenfaculteit van de universiteit te Keulen; behoefde slechts gedeeltelijk het inschrijvingsgeld te betalen: *quia pauper in parte;* werd er in 1541 licentiaat in de vrije kunsten(2).

In de opdracht van zijn *Apologia Scholae principalis*(3) spreekt hij van zijn leraarsambt ‘apud Colonienses, Menapios, Eburones, gentem Magicam, denique apud natale Nemus’; dus te Keulen, Antwerpen (?) of ergens in Brabant (?), te Luik of in het Luikse, te Nijmegen - waar hij was in 1550 -, te 's-Hertogenbosch, in October 1552. Dan was hij van plan het baantje van schoolmeester op te geven en als beneficiaat van de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch te blijven. Hij laat zich echter overhalen om rector te worden van de grote school, *Schola principalis*, te Amsterdam, waar hij blijft van 1556 tot 1559(4). In 1562 wordt hij vermeld onder de priesters-beneficiaten van de Bossche Sint Janskerk(5). In de zeventiger jaren is hij wederom verbonden aan de kapittelschool van 's-Hertogenbosch, waarvan hij in 1572 de *Leges scholae* zou hebben geredigeerd, in welk jaar hij ook zijn *Orthographia* uitgeeft. De datum van zijn overlijden is evenmin bekend als het jaar van zijn geboorte.

Wij laten hierna volgen een overzicht van zijn bewaarde versjes en brieven, en van hun vindplaatsen, alsmede van de nog bekende geschriften(6).

(2) H. KEUSSEN, *Die Matrikel der Universität Köln*, II, Bonn, 1919, nr 593, 46.
(3) Van dit boekje schreef C.P. BURGER Jr., in *Het Boek*, 9 (1920), blz. 33: ‘... ook is, voor zoover ik weet, geen exemplaar aan het licht gekomen van zijne Apologia Scholae principalis in Urbe Amstelodamo, bij J. van Turnhout te 's-Hertogenbosch gedrukt’. Toch moet toen het werkje reeds aanwezig zijn geweest in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
(4) J. TER GOUW, *Geschiedenis van Amsterdam*, VI, Amsterdam, 1889, blz. 434-435.
(5) *Analecta Gijsberti Coeverincx. Pars I*, bewerkt door G. VAN DEN ELSEN en W. HOEVENAARS, ['s-Hertogenbosch, 1907], blz. 26.
(6) Voor de niet teruggevonden werken zij hierbij verwezen naar FOPPENS en *Biographie Nationale... de Belgique* (= BNB), *t.a.p.*

I. Gedichten van J. Nemius

1. Hexastichon constans Hexametro & Iambico trimetro.
   Incipit: *Vt philomuse puer...* (6 regels).
   S. Pelegromius, *Synonymorum Sylva*, 's-Hertogenbosch, 1546, bl. 4. Eveneens in latere herdrukken van hetzelfde werk.
2. Ad puerum elementarium.
   Incipit: *Vt studiose puer...* (13 regels).
   J. Murmellius, *De compositis verborum... Opuscula* (uitgegeven door J. Nemius), 's-Hertogenbosch, 1555, bl. 2 r.-v.
3. Epitaphium Iambicis trimetris Georgio Macropedio scriptum ab Ioanne Nemio.

   Incipit: *Quis ô benigne lector...* (25 regels).
   Christophorus Vladeraccus, *Apotheosis D. Georgii Macropedii*, Antwerpen, 1565, bl. 12 v.

II. Gedichten opgedragen aan J. Nemius

1. Joannes Cuppifex (Cuyper).
   Hexastichon Ioannis Cuppificis ad philomusos, de Ioanne Nemio.
   Incipit: *Ingenium Nasonis habet...* (6 regels).
   J. Murmellius, *De compositione verborum... Opuscula* (uitgegeven door J. Nemius), 's-Hertogenbosch, 1555, bl. 1.
2. Christianus Schindelius (van Schijndel).
   a) Incipit: *Vno labore ut multa...* (5 regels).
   J. Nemius, *Syntaxis D. Erasmi*, 's-Hertogenbosch, 1556, bl. 1.
   b) Octastichon Christiani Schindelij in Stultitiae humanae Triumphum.

   Incipit: *Est ulula*, *atque ululas pariet...* (8 regels).
   J. Nemius, *Triumphus humanae stultitiae*, Utrecht, 1558, bl. 1 v.
   c) Hexastichon D. Christiani Schindelii ad nouum scribam.
   Incipit: *Nec liber hic nugas...* (6 regels).
   J. Nemius, *Orthographiae ratio*, Antwerpen, 1572, bl. 1 v.

3. Petrus Apherdianus (van Afferden).
   a) Carmen Petri Apherdiani in Portum Nepotum.
   Incipit: *Nobilis hic Portus describitur...* (8 regels).
   J. Nemius, *Portus nepotum*, 's-Hertogenbosch, 1557, bl. 1.
   b) Decastichon Petri Apherdiani in Triumphum humanae Stultitiae.
   Incipit: *Nequitia exultat mundus...* (10 regels).
   Gevolgd door: Distichon eiusdem.
   Hactenus es uisus Germanos Tyle per omnes, Nunc etiam Latium doctus adire potes.
   J. Nemius, *Triumphus humanae stultitiae*, Utrecht, 1558, bl. 1.

4. Christophus Vladeraccus (van Vladeracken).
   Christophori Vladeracci in Orthographiam Ioannis Nemij, Epigramma Protrepticon. Liber loquitur.
   Incipit: *Tu quemcunque iuuat facili...* (14 regels).
   Gevolgd door: Eiusdem Distichon.

Quicquid habent veteres, quicquid docuere recentes, Vt rectè scribas; continet iste liber.
J. Nemius, *Orthographiae ratio*, Antwerpen, 1572, bl. 2.

III. Opdracht-brieven van J. Nemius

1. Nemius aan Joannes Aegidius te Arnhem.
   Nijmegen, 1 September 1550.
   J. Nemius, *Syntaxis D. Erasmi*, 's-Hertogenbosch, 1556, bl. 2 r.-v.
2. Nemius aan de Familie Buys (Busaeorum familiae) te Nijmegen.
   Nijmegen, 20 September 1552.
   J. Nemius, *Epitome ex opere D. Erasmi Roterod. de conscribendis epistolis*, Antwerpen, 1556, bl. 2 r.-3 v.
3. Nemius aan Simon Pelegromius (Pelgrom) te 's-Hertogenbosch.
   's-Hertogenbosch, 1 Januari 1554.
   J. Murmellius, *De compositis verborum... Opuscula* (uitgegeven door J. Nemius), 's-Hertogenbosch, 1555, bl. 1 v.
4. Nemius en Lambertus Longolius aan Joannes Cuppifex (Cuyper). (1554).
   Ibidem, bl. 1 v.-2 r.
5. Nemius aan Henricus Haematander (Bloeymans) te 's-Hertogenbosch.
   Amsterdam, 1 November 1556.
   J. Nemius, *Apologia scholae principalis*, 's-Hertogenbosch, 1556, bl. 2.
6. Nemius aan Adrianus Martini te Sneek.
   Amsterdam, 12 Augustus 1557.
   J. Nemius, *Portus nepotum*, 's-Hertogenbosch, 1557, bl. 2 r.-v.
7. Nemius aan Simon Pelegromius te 's-Hertogenbosch.
   (Amsterdam), 1 December 1558.
   J. Nemius, *Triumphus humanae stultitiae*, Utrecht, 1558, bl. 2 r.-v.
8. Nemius aan Gerardus Matthisius te Keulen.
   's-Hertogenbosch, 23 Februari 1572.
   J. Nemius, *Orthographiae ratio*, Antwerpen, 1572, bl. 3 v.-5 v.

IV. Gedrukte werken

1. De imperio et servitute Ludimagistri, carmina, additis scholiis. Noviomagi, 1551, 4°.
   Foppens. BNB.
2. Epitome ex opere Erasmi Roterodami de conscribendis epistolis. Antverpiae, 1552. 8°.
   Foppens. BNB.

2*a*. Epitome ex / opere D. Erasmi Roterod. de Conscribendis Epi- / stolis: cui quod ad scribendi artem pertinet, accessit/ex Ecclesiaste, Copia rerum, castioribus Collo- / quijs, & alijs Erasmi scriptis. Item ex / Rhetorum libris, quos ipse in Ope / re de Componendis Episto- / lis subinde consulen- / dos esse, admo- /

nuit. / Concinnatore Ioanne Nemio, Scholae Apostolicae, / apud Nouimagium Archididascalo. / [Houtsnede in ovaal: zaaiende landman; errond de tekst: Spes alit agricolas.] / Antverpiae, / Excudebat Ioannes Latius. Anno / Domini. M.D.LVI. / Cum Gratia & Priuilegio. / kl. 8°, 40 bll.
Gent, U.B.

2*b*. Epitome... Antverpiae, Excudebat Ioannes Latius. 1465 (lees: 1565). kl. 8°, 40 bll.
Gent, U.B.

3. Parens et Noverca. Antverpiae, apud Silvium, 1553, 8°.
Foppens. BNB.

4. De composi= / tis verborvm, deqve verbis com- / munibus & deponentalibus opuscula duo ab Ioanne Murmellio in puerorũ / vsum olim conscripta. Iam verò exonerata ineptorum aliquot versicu- / lorum tricis, & exornata versibus conuenientioribus, vt qui nunc / morale quid, nunc etiam quiddam prouerbiale sapiant. / Idq□ opera Nemij Gelrobrabanti. / ... / [Houtsnede: twee herders met kudde in een landschap; tekst: Pasce tvvm pastor pecvs, vt pascaris ab illo.] / ... / Sylvaedvcis / Sub intersignio Missalis, excudebat Ioannes Schoefferus. Anno / 1555. / Cum Gratia & Priuilegio Caes. Maiesta-/tis ad Tres annos. / 8°, 80 blzn. (Op blz. 66, r. 15: De verbis Cõmunibus & Deponẽtibus opusculũ posterius.)
Luik, U.B.

5. Apologia / scholae principalis in vr- / be Amstelredama, aduersus literarum osorem / autoritate multorum circummunita, per / Ioannem Nemivm / Archididascalum. / paLLas MerCVrIo nVnC gaVdet ConIVge ConIVnX, / fertqVe Vtero sano pIgnora grata IoVI. / [Houtsnede, in ovaal: Abraham offert Isaac; errond de tekst: In Domino confido. Psal. 10.] / Sylvaedvcis, / Sub intersignio currus igneï Heliae, apud Ioannem / à Turnhout, typographum à Caes. Maiest. ad- / missum. Anno redemptionis nostrae / 1556. / 8°, 12 bll. (Titel in zwart en rood.)
's-Gravenhage, K.B.

6. Syntaxis / D. Erasmi / Roterodami olim apvd / Novos Gelriae Magos adno- / tatiunculis aspersa, Iamq□ nouis accessionibus/in Hollandicae pubis vsum adaucta, metri=/ cisq□ numeris absoluta: sic tamen vt in=/ geminata modum non excedat, sed / absolutissimi libelli nomencla=/ turam facilè tueatur. / Avtore Ioanne Nemio / scholae Principalis apud Am=/ stelredamos Archidi=/ dascalo. / ... / Sylvaedvcis, / Sub intersignio currus ignei Heliae apud / Ioannem à Turnhout, typographũ / à Caesarea Maiestate admissum. / Anno 1556. / kl. 8°, 56 bll.
's-Hertogenbosch, Bibl. van het Provinciaal Genootschap.

6*a*. Annotationes in Syntaxin Erasmi. Antverpiae, Plantinus, 8°.
Foppens. BNB.

7. Portvs / nepotvm carmine / elegiaco Cantilenae schola- / sticae loco conscriptus, quo male viuentes / ad meliorẽ frugem inuitantur, autore / Ioanne Nemio, / apud Amstelredamos Archididascalo./ ... / [Houtsnede, zoals op nr 5.]/Syluaeducis /

Sub curru igneo Heliae, apud Ioannem à Turnhout, / typographum à Caes. Maiest. admissum. / Anno 1557. / 8°, 6 bll.
's-Gravenhage, K.B.

8. Trivmphvs / hvmanae / stvltitiae, vel Tylvs / Saxo, nunc primùm Latinitate dona- / tus ab Ioanne Nemio. / ... / Vltraiecti. / Harmannus Borculous excudebat. / Anno. 1558. / kl. 8°, 82 blzn.
   Amsterdam, U.B.; Brussel, K.B.; Gent, U.B.

8*a*. Vlvlarvm specvlvm, / alias Trivm=/ phvs hvmanae stvlti- / tiae, vel Tylvs Saxo, / nunc primùm Latini- / tate donatus, / ab / Ioanne Nemio. / [Houtsnede: uil in ovaal; er om heen in rechthoek geplaatst de tekst: Vt sapiens / fias cvm vlv / lis vlvlare / memento.] / Cum Gratia & Priuilegio ad de- / cennium. / Anno M.D.LXIII. / (Utrecht, Borculous). kl. 8°, 76 blzn. bedrukt + 2 onbedrukt.
   Amsterdam, U.B.; Brussel, K.B.; Gent, U.B.

8*b*. Ululârum speculum. / Aliâs / Triumphus / Humanae stultitiae, vel Tylus Saxo, / nunc primùm Latinitate donatus, / Ab / Ioanne Nemio. / Ut Sapiens fias, cum Ululis Ululare memento. / [Houtsnede: man met snoeimes een struikgewas snoeiend; errond de tekst: Para te ad peiora, spera melioro (sic!)] / Zutphaniae, / Typis Christophori Lomeieri, / Anno M D C, XLI. / kl. 8°, 70 blzn.
   Amsterdam, U.B.

9. Leges Scholae Silvae-ducensis. Silvaeducis, 1572, 8°.
   Foppens. BNB.

10. Orthographiae / Ratio, / Non levibus coniectvris, sed / grauissimorũ scriptorum auctoritate constãs: / Cui vt affinis accessit / Copiosissimus Index, complectens Graecorum ac Lati- / norum vocabulorum rectam pronuntiationem: / Opera Ioannis Nemii, apud Sylvuamducis / Gymnasiarchae. / [Drukkersmerk] / Antverpiae, / Ex officina Christophori Plantini / Prototypographi Regij. / M.D.LXXII. / kl. 8°, 112 blzn.
    Amsterdam, U.B.; Antwerpen, Museum Plantin-Moretus; Gent, U.B.; 's-Gravenhage, K.B.; 's-Hertogenbosch, Bibl. van het Provinciaal Genootschap; Leiden, U.B.; München, S.B.; Parijs, Bibliothèque Nationale en Bibliothèque Mazarine.

11. Scholia in supplicium Cassiani, per Prudentium. z.p., z.j.
    Foppens.

Een brief van Adriaan Saravia over Lipsius en 'het huis der liefde'

door Henri van Crombruggen
(Boom)

Het origineel van de brief, die wij hierbij publiceren, wordt bewaard in de bibliotheek van het Brits Museum te Londen, MS. Add. 28.571, ff. 214-218. De brief werd door Adriaan Saravia, op 20 Oktober 1608, gericht tot de Aartsbisschop van Canterbury, Richard Bancroft. Saravia (1530-1613) - protestants emigrant uit Vlaanderen, die het in Engeland tot hoge kerkelijke waardigheden bracht(1) - was op dat ogenblik praebendarius bij de Kathedraal te Canterbury. Van Mei 1584 tot bij zijn expulsie in November 1587 had hij, als professor in de theologie, te Leiden vertoefd, en er dus gelegenheid te over gehad om Lipsius van nabij te leren kennen. Toen hij, in Oktober 1587, verdacht werd van deelname aan het complot om Leiden onder het gezag van Leicester te brengen, zond hij aan Lipsius een brief, waarin hij hem van zijn onschuld trachtte te overtuigen(2). Kort na zijn verbanning schreef hij, uit Londen, opnieuw(3), - en wel om Lipsius naar Engeland te noden, waar zijn geschriften hoog werden geschat, en er geen gevaar bestond dat hij vroeg of laat, net als Saravia zelf,

(1) Over Saravia: VAN SCHELVEN, in *Nw. Ndl. Biogr. Wdb.*, IX, 934-939; C.F. RUSSELL, *A History of King Edward VI School*, *Southampton* (privé-uitgave, Cambridge University Press, 1940), pp. 34-49.
(2) BURMAN, *Sylloge*, I, p. 363; brief van 31 Oktober 1587.
(3) *ibid.*, p. 364; 26 Januari 1588. De verbanning was op 13 Januari uitgesproken.

het slachtoffer van een valse beschuldiging zou worden. Lipsius' antwoord[4] is zo typisch voor zijn relaties met Saravia, zijn zelfkennis en levenshouding, en als commentaar bij onderhavige brief, dat wij er hier de tekst van laten volgen:

> Hadriano Saraviae.
> Certe mihi iucundum fuit litteras tuas, et in iis te, regustare ex intervallo. Tamdiu cur siluisti? Scire debes me tui et fuisse, et esse, ex quo semel te novi, peramantem. Collegae fuimus, iuncti sermonibus saepe et consiliis: et ut illa nunc non sint (Deo visum aliter) manebimus tamen iuncti animo, optima illa parte nostri. Dissident quidem a te, qui mihi assident? nihil ad rem. Amare, et iudicare, ego possum: nec probo sane omnia, quae fero. Natura mitis et lenis sum, ut nosti: non facile me oppono, praesertim sine spe ulla profectus. Me et mea, quantum possum, compono et curo: publica fateor me nunquam tangere, nisi invitum. Perpetuum hoc mihi iudicium est, nec facile ulla Suada aut Sophia eripient mihi hunc errorem. Stoicos illos, quos saepe miror, scio hac in parte esse alios: qui in rem eunt, et, ut poëta ait, civilibus undis se mersant. sed mihi ingenium meum dictat aliud, et imprimis valetudo: quorum neutrum suadet mihi trahere hoc iugum. Itaque privatim amicus esse didici, et fidus amicus: iuvare patriam aut rempublicam, animo et voto possum, vix consilio aut facto. Quod me in ea loca invitas, vellem: sed valetudo nunc quidem arcet. Videbo quid haec aestas feret: animus quidem iamdiu avet videre pulcherrimam et maximam insularum. Vale. X. Kal. April. M.D.LXXXVIII.

- De Secte ‘Het Huis der Liefde’ was gesticht door Hendrik Niclaes (1502-± 1580)[5]; zij had een hiërarchie die sterk op de Roomse leek, doch streefde vooral naar een innerlijke vereniging met God, zonder dogma's of sacramenten. Niclaes noemde zichzelf de derde profeet, ‘den vergodeden mensch’, die tot zending had, de volmaakte Liefde aan het mensdom te openbaren; zijn volgelingen moesten zich van de wereld afkeren, en in mystische Godsbespiegeling leven - bespiegeling van God-in-henzelf. Niclaes' boeken, waarvan er sommige door Plantin waren gedrukt[6], werden in 1570 en 1582 door het Concilie van Trente verboden,

(4) LIPSIUS, *Epistolae*, Cent. II Misc. 20; 23 Maart 1588.

(5) Algemene gegevens over Niclaes (‘H.N.’) in *Nw. Ndl. Biogr. Wdb.*, V, 367-370 (L. KNAPPERT); *Dict. of Nat. Biography*, XL, 427-431 (Mej. C. FELL SMITH). - David Jorisz († 1566), die in de brief wordt vermeld, was een voorloper van Niclaes; over hem *N.N.B.W.*, VII, 684-687.

(6) Bvb. *Den Spegel der Gherechticheit*, *dorch den Geist der Lieffden unde den vergodeden Mensch H.N. uth de Hemmelische Warheit betüget* (± 1560). - ‘Charitas extorsit per H.N.’ is het eindmotto van ieder boek van Niclaes.

en later, in 1590, door een pauselijke bul veroordeeld. - Niclaes had veel aanhangers op het continent, en zijn secte bleef bestaan tot rond 1700; in Engeland was zij nooit zeer verspreid, al had Niclaes zelf (omstreeks 1550 of 1560) het eiland bezocht.

De tekst van Saravia's brief, zoals hij hier wordt afgedrukt, is een nauwkeurige copie van het origineel; alleen werden hier en daar aanhalingstekens gebruikt, en werd de interpunctie, ter verduidelijking, op enkele plaatsen gewijzigd.

Amplissimo Praesuli, Reverendissimo in Christo Patri, ac Domino honoratissimo D. Richardo, Dei Providentia Cantuariensi Archiepiscopo et Ecclesiae Anglicanae Primati, et Regiae Maiestati a sacratioribus consiliis, Domino meo S.P.P.

Quae aliquando Cl. T. in familiari colloquio de Justo Lypsio narravi, D. Pashiefieldus hortatur, ut in epistola illa eadem retexam: tibi gratum id futurum ait. Exordiar igitur ab amicitia, quae quondam inter nos non vulgaris intercessit: cuius rei ipsius ad me literae testes fuerunt, quas in prima earum editione, cum aliis pluribus evulgavit: sed in secunda praeterivit, nulla a me affectus iniuria. simul cum coelo mutavit animum, quando ad Romanistas transiit: apud quos male nomen meum audit hereticus. Ipse ille idem sibi similis non permansit constans, qui de constantia scripsit: nisi forte insignis dissimulator fuerit, qui aliud in pectore clausum tenuerit, aliud foris simulaverit. cuius rei tametsi non parva ediderit signa, cum apud nos viveret: nostri candoris non erat, male facta dictave amici interpretari. Dilexi hominem et colui quantum alius quivis ex Leydanae Academiae professoribus, tum propter ipsius raram eruditionem, tum etiam propter singularem morum mansuetudinem ac modestiam, qua se omnibus amabilem praebebat. Et cum ipsius scripta nescio quid tumidi et inflati spirare videantur, in moribus nihil erat huiusmodi. Doctrinam evangelicam nunquam professus est: illi tamen aperte, quod sciam, (quamdiu nobiscum vixit) nunquam adversatus est. In controversiis, quas nebulones illic moverant, meliori parti favere et assentiri, pacem et concordiam amare, et odisse seditiosos nobis videbatur. Sed familiae H.N. mos est, publica authoritate constitutae religioni palam non adversari: illius observantes videri et haberi volunt. A

crassa Romanae Ecclesiae idolatria abhorrere sese profitebatur: quam tamen suo libro de Halensi idolo confirmavit. Ab illa vero quam nos profitemur non alienum habere animum, ex ipsius tum dictis tum factis mihi persuadebam. Sed in hoc generali et magno religionis dissidio, quod nulli parti se adiungeret, propter amicos quos multos habebat, non idem de religione sentientes, ne forte illorum quemquam offenderet, fieri credebam. Omnia sua scripta tunc ita attemperabat, ut religionem non tangeret, et lector nesciat, num illa quae scripsit profecta sint ab homine Christiano an ab ethnico. hoc quidem et a me, et ab aliis animadversum fuit: sed dissimulandum duximus, quia magnorum virorum se tueri poterat exemplo, qui cum Christiani essent, philosophica argumenta ita tractarunt, ut in illis nihil appareat Christiani. Levinus Torrentius, qui summus illi fuit amicus, in epistola quadam id notavit, et hominem ita philosophos admirari, ut Christi doctrina pennas teneat, graviter admonuit. Inter varios sermones, quos familiariter habuimus, incidit mentio antiquitatis morum priscae Ecclesiae, super illo apophthegmate, quo pro symbolo utitur, MORIBUS ANTIQUIS STAT RES ROMANA VIRISQUE: Quod quum non minus recessum sit Romae a moribus et doctrina Ecclesiae, quae ab Apostolis ibi plantata fuit, et viguit aliquot seculis, quam in rebus civilibus, quae fuerunt olim sub regibus, vel consulibus, vel imperatoribus, me plurimum mirari Jesuitas, qui propter variam eruditionem hoc ignorare non possunt, defendere tamen immensam illam potestatem quam hodie sibi arrogat Romanus Episcopus, in omnes tum Reges eorumque Regna, tum episcopos omnes et eorum episcopatus, quae ignorata fuit priscis temporibus, similiter imaginum usum in Ecclesiis, qui nullus erat antiquitus, et alia id genus quam plurima, tamquam ab apostolis tradita tam impudenter audere. Desperatae cuiusdam esset impudentiae ex praesenti rerum statu civili, aut qui ab his mille annis fuit, de illo iudicium facere velle, qui fuit olim sub Tullio aut sub Augusto, primisve Regibus. Lypsius a puero fuit a Jesuitis institutus in omni disciplinarum genere, et eorum mores apprime noverat. Is mihi ita respondit. primum parem non esse omnium eruditionem, plerosque antiquitatis esse ignaros, et illos qui ceteros eruditione et iudicio excellunt (qui pauci sunt) dissimulare quod sciunt. Quia eorum iudicio

rudiores Christiani non inutiliter illa nesciant, et vulgus Christianorum in officio non male superstitione contineatur: a qua si illos liberes, aut in heresim aut in impietatem prolabentur: doctioribus illa nihil noceant. Alio tempore cum ex ipso audirem, nihil in nostra religione eum improbare, quaesivi ab eo, cur non se nobis in coenae Dominicae communione adiungeret. 'O (inquiebat) tu foelix homo es, qui coniugem nactus es, tecum in religione consentientem: mea mihi adversatur: quotidianam pacem et domesticam cum uxore colere me oportet, si vivere volo.' Plantini similiter uxor, et ipsius domestici ac familiares, uno Raphelengio seniore excepto, qui gener ipsius erat, papistae erant: eam autem religionem rudioribus animis aptiorem, mihi credere visus est. Cum tempore quodam ruri spatiaremur Lypsius, Plantinus, et ego, nobis de religione multus variusque fuit sermo: tunc Plantinus 'religiones, inquit, sunt et semper fuerunt plurimae et variae, sibique invicem inimicae. Habent enim omnes simulationis et dissimulationis plurimum: contemnendae tamen non sunt, quamdiu nullum scelus habent admixtum, propter imbeciliores animos. Vulgus hominum rudimentis huiusmodi habet opus: celestia et divina aliter capere non potest. Una tantum pietas est, quae simplex est, nec habet quicquam simulati. Multos religiosos mundus semper habuit, pios vere perpaucos.' Abruptus ab iis qui supervenerunt amicis hic fuit sermo, nec eundem resumendi post se obtulit occasio. Accidit quodam tempore, cum in Lypsii essem aedibus, advenire quendam senem, incessu et habitu externo gravem, cana et promissa barba, cum comitatu quatuor aut quinque virorum: ipse Antverpiae aliquando eundem hominem videram, cum pari comitatu, et tunc eum notaveram, ut de facie mihi notus esset: quippe quem mihi amici et fratres iudicassent esse patriarcham familiae charitatis, et successisse H.N. Hic non vulgari salutatione complexus est Lypsium: idem fecerunt ipsius comites. ego tacitus mirabar, unde haec tanta notitia et familiaritas esset Lypsio cum illo homine. Itaque cum post salutationem alloquerentur sese, erat in illo comitatu quidam mihi antea notus, quicum de religione multa fueram pluries Cortraci collocutus, ubi tunc diversabatur mercimoniorum causa. Illum ego salutavi, et quo modo se res ipsius haberent interrogavi: num nihil damni accepisset ex capto ab hostibus Cortraco. Postquam

illi omnes discessissent, quaesivit ex me Lypsius, num homines illos nossem: respondi fieri posse, ut illos viderim, sed praeter illum unum quem salutaveram, esse pariter ignotos. Plantinum autem fuisse illius sectae presbyterum a pluribus accepi: et cum Leydae ageret, bibliopola quidem (qui ipsius erat famulus) hoc ei palam exprobravit: de quo tamen apud amicos conquestus non est, nec probri loco duxit. Istius patriarchae librum quendam, cui titulus est 'Thesaurus in agro absconditus', domi suae impressum, teutonice et gallice, ab eo accepi: pretio an dono, non memini. Totius libri summa huc redit, homines in sese habere thesaurum illum absconditum, et perverso errore homines extra se quaerere quod in eis latet, ipsisque est intimum. Et haec opinio a Stoicorum sententia non multum abhorrere videtur, quae hominis faelicitatem et summum bonum contendit, mortales habere in semetipsis, si vellent uti: et per ipsos stare, quod non sunt beati. Ad Stoicam quandam philosophiam mihi traducere videntur omnia, quae in sacris continentur literis. Illo libro quamvis author aliud agere videatur, et Christi mentionem faciat, omne Christi evertit meritum, et quod in Christo Christique meritis quaerimus, intra nos ipsos nos habere, disputat. Quum in Belgio flagraret persecutio Ducis Albani, Speculum Iustitiae H.N. aliaque ipsius opuscula Plantinus excudebat. ubi Christi fideles variis modis affligebantur, istius farinae homines nihil metuebant: cum omnes pii fugerent, et in exilium abibant, isti securi in pace et otio domus suae manebant. Quando istorum hominum libros lego, in labyrintho versari mihi videor. Per ambages lectorem deducunt, et suspensum tenent. identidem alia sermonis forma, idem inculcant: novis confictis vocabulis utuntur, quae in verbo Dei nusquam inveniuntur, nec veteres theologi illis sunt usi. Illa quidem videntur magnifica, et nescio quid exotici sonare. Sed ut dicam paucis quod sentio, defectionem veram docent a Christianismo: Christum enim nullum habent, nisi typicum. Sacras literas veteris testamenti et novi suis allegoriis trahunt, quo libet. Quidquid in novo testamento de Christo legitur, allegoria est, quae veritatem tollit historiae, et ad virtutes trahit, quas in quovis Christiano inveniri oportet. Ego pluries cum Plantino egi, quem sciebam illius doctrinae fumo infuscatum, ut aliquid ab eo discerem. Sed verbis assentiebatur

nobis in omnibus, excepto ceremoniarum usu, et externo Dei cultu. Quem ut necessarium hominum vulgo fatebatur, ita superfluum eum esse perfectioribus aiebat. Ab illis tamen contemni non oportere, propter infirmorum scandalum. Quo quis illis minus eget, magis illis utetur, ne quemquam offendat eorum, qui externo illo cultu, veluti manu ducuntur ad meliorem et praestantiorem statum: quem vocant Christi. Id autem fit per regenerationem spiritus sancti in novum hominem, in qua homo fit Deus, et Deus homo. Et magnifice novis suis nominibus efferunt haec, quae imperitis speciosa videntur, cum sub ipsis lateant magnae blasphemiae. Illud quod de Christo legimus, quod Deus sit factus homo, et homo Deus, idem fieri oportere in quovis perfecto homine, novaque creatura docent. Et illam novam creaturam vocant in suo idiomate ‘vergodet mensche’, quem latine diceres ‘hominem Deificatum’. In cultu vero externo, qui hominem ducit ad Deum, et ad perfectiorem statum, missam aliasque papisticas ceremonias numerant. Huius familiae author H.N. commentariolum edidit in Missam, exponens quae ibi sunt mysteria, quae divinarum et celestium rerum imagines: quas sibi ob oculos praeponere debent missophili: gradus enim ipsis est ad praestantiorem Dei cognitionem. Invitant omnes alias sectas ad se, non ut illas relinquant, sed ut istam suae addant, tamquam colophonem: nimirum quod omnes deficiantur vera pietate, nisi haec accesserit. Mahumetista, Judeus, papista, cuiusvis ordinis, Episcopus, presbyter, monachus, Franciscanus, Dominicanus, Jesuita, et quivis alius hypocrita, immo ipsimet Cardinales, et alia pecora campi, in hac familia stabulari possunt. Quapropter ego nihil miror, hominem qui in hac fuit heresi, laudare potuisse idolum Halense. Invenere procul dubio acumine sui ingenii isti homines, in imagine Virginis Mariae, mysterium laude et commendatione dignum. Alias Lypsius ad laudandum mutum idolum pertractus nunquam fuisset. Missam commendat H.N.: quidni Lypsius imaginem virginis Mariae laudet? Utrobique latet mysterium, quod non omnes intelligunt. In commentariolo suo H.N. de mysteriis septem sacramentorum, et de praecipuis ceremoniis Ecclesiae Catholicae, ac in primis de Missa, ad quam colendam suam cohortatur familiam, illos omnes reprehendit, qui ab Ecclesia Catholica defecerunt, et contra tum

septem sacramentorum, tum ipsius missae mysteria, scribere ausi sunt. Fuerunt meo tempore in Flandria, et similiter in Holandia, huius farinae ministri et seniores, qui nobiscum eandem profitebantur doctrinam, et eadem sacramenta ministrabant. Quidam ex illis mihi sua communicavit arcana, et libros, praefatus se negaturum omnia, si proderem. Sed nihil opus fuit: post ipse tandem satis seipsum prodidit, editione cuiusdam sui libri, simul cum Davidis Georgii precipuo volumine, quod typis mandaverat. De hac re convictus in Synodo, Magistratus urbis in qua ministeriis fungebatur, hominem defendit, et in suo munere ut antea perseverare iussit. Qua in re dissentiant David Georgius ab H.N. ego nescio: uterque deificationem docet: sed nihil Davidis ad meas manus pervenit. Ex sermonibus Tauleri, et Theologia Germanica, quam in latinum sermonem Castallio transtulit, suae doctrinae fundamenta isti desumere videri volunt. Utrumque tamen in suis scriptis commendat, ubi vero nescio, D. Lutherus: et ego cum in papatu vivebam illos libros legi, et omnia candide interpretabar: quod mihi viderentur homines ab externis et superfluis ceremoniis, quibus Dei cultus obruitur, transferre ad spiritualem et verum Dei cultum. Nunc vero quamvis in Taulero nihil quod tam foedis erroribus patrocinetur, inveniam, inter orthodoxos illum non habeo. Sed Theologia Germanica tota referta est theorematibus ambiguis, quae Doctrinam H.N. confirmare videntur. Liber brevis est, et facilis comparatu. Horum omnium T.C. iudicium esto. Haec pluribus forsan describo quam necesse est, ut melius quid de Do. Lypsio suspicer intelligas: quibus non plus fidei adhiberi desidero, quam res ipsa evincit. Hic igitur finiam, Deumque precabor, ut Cl. tuam multos annos servet Ecclesiae suae incolumen. Cantuariae 20 die Octobris 1608.

Tuae Clementiae observantissimus
Had. de Saravia.

(Omslag:)
To the most reverend father in God, and my honorable Lord, the Lord Archbishop of Canterbury his grace.

De briefwisseling van de gebroeders Grimm
Bibliographische Nota
door R. Derolez
(Gent)

In 1948 publiceerde Professor Taylor Starck in het *Harvard Library Bulletin*(1) een door hem heel toevallig ontdekte brief van Wilhelm Grimm. Hij nam de gelegenheid te baat om een volledige bibliographie van de briefwisseling van de Gebroeders Grimm samen te stellen(2). Die briefwisseling vond hij voor het grootste en belangrijkste gedeelte gegroepeerd in bundels, die telkens de brieven, door de Grimms met één of meer tijdgenoten gewisseld, omvatten. Zoals uit Professor Starck's bibliographie blijkt, zijn echter een groot aantal brieven - en vaak niet de minst belangrijke - in allerlei tijdschriften, feestbundels e.d. verspreid. Het lijdt overigens geen twijfel, dat nog heel wat brieven in Europeese (en Amerikaanse) bibliotheken en zelfs in private verzamelingen op een ontdekker of een uitgever wachten.

(1) *An Unpublished Letter of Wilhelm Grimm*, Harvard Library Bulletin Vol. II, No 2 (1948), pp. 261-266. De bibliographie vermeldt 30 gegroepeerde verzamelingen en daarbij ongeveer 85 bijdragen in 26 verschillende tijdschriften.

(2) Aan te vullen is slechts:

p. 264:	van de *Briefwechsel zwischen Jacob und Wilhelm Grimm*, *Dahlmann und Gervinus*, ed. Eduard Ippel (Berlin, 1885) verscheen ook een tweede deel;
p. 265:	bij *Journal of English and Germanie Philology:* XL (1941), 461-473.

Naar aanleiding van bovengenoemd artikel vestigde Prof. Dr R. Apers, Hoofdbibliothecaris van de Gentse Universiteitsbibliotheek, mijn aandacht op een kleine groep brieven van Jacob Grimm (een vijftal?), die onlangs uit een Gentse verzameling in het bezit van het *Musée de la Vie Wallonne* moeten overgegaan zijn. Dank zij de welwillende tussenkomst van den Heer Hoofdbibliothecaris, die ook als bemiddelaar met de vroegere bezitters optrad(3), en van Prof. Dr M. Piron, werd één van die brieven door de Heer J. Warland, secretaris van de *Société de Langue et de Littérature Wallonnes*, voor uitgave te mijner beschikking gesteld.

Deze brief is gericht tot Charles Grandgagnage, de uitgever van het Waals etymologische woordenboek(4), en brengt aanmerkingen en suggesties bij enkele artikels van dat werk. Bovenaan op de eerste bladzijde draagt de brief de volgende nota in potlood: 'Lettre autographe de J. Grimm (Berlin, 1850)'. De waarde van de aanmerkingen buiten beschouwing gelaten, getuigt dit schrijven eens te meer van de brede kijk, die de Vader van de Germanistiek kenmerkte. In de huidige omstandigheden trekt de paragraaf, waar Grimm het over de toenmalige politieke toestand in Duitsland heeft, in het bijzonder de aandacht. Het spijt ons slechts, dat, wat hij 'eins unsrer ersten bestreben' noemt, later al te vaak een pium desiderium gebleken is.

De Gentse Universiteitsbibliotheek bezit overigens ook een verzameling brieven van Jacob Grimm, nl. onder nummer G. 15769[57]. Veertien ervan zijn tot Jan Frans Willems gericht, en werden (samen met een vijftiende, ontleend aan het werk *Brieven aan Jan-Frans Willems*, *toegelicht door Jan Bols* [Gent, 1909] en zes brieven van Willems zelf), uitgegeven door Willem De Vreese(5). Het kaft waarin die veertien brieven bewaard worden bevat echter nog een

(3) Voor de toelating tot publiceren ben ik in het bijzonder de Heer F. de Béhault, in wiens bezit de brief door erfenis gekomen was, dank verschuldigd. De Heren Apers, Piron en Warland gelieven hier eveneens de uitdrukking van mijn dank te vinden.

(4) *Dictionnaire étymologique de la langue wallonne.* (Liège, Oudaert, 1845-1880).

(5) in: *Mittelalterliche Handschriften...* Festgabe zum 60. Geburtstage von Hermann Degering (Leipzig, 1926), pp. 264-295.

vijftiende brief, die noch door De Vreese, noch op het kaft[6], noch in de catalogus van de Universiteitsbibliotheek vermeld wordt. Het adres, dat bij de andere brieven doorgaans bewaard is, ontbreekt hier, maar een nota, die een latere hand met potlood bovenaan op de eerste bladzijde schreef, nl. 'Prof. Bormans, Lüttich', wordt door de inhoud bevestigd. Er is namelijk sprake van Bormans' uitgave van het door hem te St Truiden ontdekte Leven van Sinte Christina[7] en van zijn uitgave van het (eveneens te St Truiden gevonden) fragment van Gwidekyn van Sassen[8].

Is de geschiedenis van de tot Grandgagnage gerichte brief duidelijk, die van de tweede ligt in het duister. Bormans' Gentse tijd behoorde in 1851 reeds tot het verleden[9]. Misschien volgde de brief een weg analoog met die van de tot Willems gerichte brieven; De Vreese veronderstelt namelijk dat zij 'in laatste instantie afkomstig zijn uit de nalatenschap van Snellaert, die ze uit die van zijn vriend zal hebben gekregen[10]'.

Hier volgt nu de tekst van deze twee brieven:

(6) Dit kaft draagt de vermelding: '14 volledige brieven (op 17 bladen)'.

(7) *Leven van Sinte Christina de wonderbare*, *in oud-dietsche rijmen*, *naer een perkementen handschrift uit de XIV*e *of XV*e *eeuw...* voor de eerstemael uitgegeven door J.H. Bormans. Gent, 1850.

(8) *Fragment d'un ancien roman du cycle de Charlemagne en vers thyois (vieux flamand)* avec une introduction et des notes par J.H. Bormans. (Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire de l'Académie de Bruxelles XIV [1848], pp. 253-279).

(9) Jean-Henri Bormans (St Truiden 1801-Luik 1878) was van einde 1835 tot 1837 buitengewoon hoogleraar aan de Gentse Universiteit. Dit korte verblijf had evenwel een beslissende betekenis: het feit, dat hij er o.m. met de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde belast was, wekte voor goed zijn belangstelling voor onze Middeleeuwse literatuur op. Zijn *Lettre à Mr. Charles Grandgagnage sur les éléments thiois (flamands) de la langue wallonne* (Liège, 1856) legt als het ware een band tussen de twee afgedrukte brieven.

(10) *o.c.* (cf. nota 5), p. 270.

[1.]

Monsier Ch. Grandgagnage
rue d'Ardris 30
à Liége

Hochgeehrter herr, ich nutze dieselbe gelegenheit um Ihnen gleich dank zu sagen für das übersandte prachtexemplar Ihres mir bereits bekannten Dictionnaire wallon. Noch mehr erfreut hat mich die in Ihrem brief enthaltne versicherung, dass es bald weiter erscheinen werde denn schon fürchtete ich durch die ungunst der zeit sei es in stocken gerathen.

Sich mit einem idiom zu beschäftigen, das zwischen romanischer und deutscher sprache eingeklemmt, noch einzelne spuren des alten belgischen oder gar iberischen in sich hegen könnte, muss vielfach anziehen. wäre nicht erwünscht, wenn am schlusse des werks Sie sich entschlössen auf einigen blättern ein verzeichnis der wörter anzuhängen, die trotz aller mühe sich gar nicht aus jenen beiden fortlebenden sprachen deuten liessen? denn das wären gerade unter allen die merkwürdigsten.

Im einzelnen hätte ich zu Ihren fleissigen artikeln manche bestätigung beizubringen oder auch widerspruch zu erheben. Sie sind s. 266 zweifelhaft über die etymologie von haitî und mâhaitî, altfranz. hait und dehait. Sagt Ihnen mein vorschlag (d. mythol. p. 903) nicht zu? hait ist ahd. *heiz*, glück, heil, wunsch (souhait), dehait (unglück, verwünschung.) heizan ist vocare aber auch vovere (verheissen, bona, fausta apprecari).

hlé p. 300 entspricht deutlich den ags. und altn. hland urina, mit gewöhnlicher unterdrückung des linguallautes. Dies hland ist zugleich lat. lotium für clotium, altfranz. écloi, wofür man kein unerhörtes exlotium anzunehmen hat.

Mahnt cremiche balafre p. 138 nicht an das von mir in Haupts zeitschrift 2, 191. 7, 562 besprochne credemihi? es wäre wie ungefähr unser denkzettel ein bildlicher ausdruck für schramme ins gesicht.

Unsere gegenwärtige politische gärung in Deutschland ist störend und führt manches unheil mit sich. aber sie wird begreiflich, wenn man an die gebrechen denkt, die unsre verfassung drückten und an das immer wachere bedürfnis ihrer ledig zu werden. Das alles wird sich beschwichtigen und dann ein glücklicher zustand für uns hervorgehen, in welchem eins unsrer ersten bestreben sein wird, mit unsern nachbarn, den Belgiern, in aufrichtiger freundschaft zu leben.

Die fragen welche Sie in bezug auf meine nächsten arbeiten thun ist es schwer bestimmt zu beantworten. Ich kann aber versichern dass ich unausgesetzt bemüht bin, solange meine kraft dauert, das begonnene zu vollenden und durch neue versuche zu bereichern.

Mit grösster hochachtung Ihr ergebenster
Jacob Grimm
Berlin 25 merz 1850.

2.

Berlin 21 juli 1851.
Hochgeehrter Herr,
Ein Ihnen schon voriges jahr geschriebner brief, worin ich meinen dank für Ihre gütigen geschenke ausdrückte, gieng nicht ab, weil er eine geringe gegengabe begleiten sollte, deren druck sich verzögerte und wozu noch ein kleiner nachtrag erst in den letzten wochen die presse verlassen hat, es ist eine abhandlung über den leichenbrand, welche Sie vielleicht gar nicht ansieht; diesen augenblick steht mir aber nichts besseres zu gebot. Ihre heilige Christina ist eine werthvolle erscheinung zumal mit der gelehrten reichen ausstattung die Sie ihr gegeben haben. Und dennoch wage ich das paradoxon, dass mir der *ganze* roman von Gwidekîn van Sassine, dessen Sie nur ein kleines aber lebendiges bruchstück auffanden, noch lieber wäre als die schilderung einer verschrobenen geistlichen frau. So ists aber auch bei Ihnen wie bei uns, die matte Kirchenpoesie hat den frischen athemzug der weltlichen unterdrückt.
Die hübsche redensart
tlicht worpmen onder voet
als der tag anbrach, sollte sie nicht vom auslöschen der bei winterzeit morgens schon angezündeten lichter *auf dem tisch* zu erklären sein? denn wachtfeuer lassen sich nicht unter den fuss werfen.
Nochmals um verzeihung wegen meines zögerns bittend verharre ich mit grösster hochachtung.
Ihr ergebenster
Jacob Grimm
Die erwähnte abhandlung geht
mit buchhandels gelegenheit
durch Markus in Bonn an Sie ab.

Tot slot slechts een paar vrome wensen. Mocht deze kleine bijdrage er aanleiding toe zijn, dat ook in onze bibliotheken en private verzamelingen nog eens naar verdere relicten van deze briefwisseling uitgekeken wordt. Het zullen misschien maar kleinigheden schijnen, maar er zijn veel steentjes nodig om een mozaïek te verkrijgen. En mocht eens een met geduld en tijd gewapende hand een index op de uitgegeven briefwisseling van de Grimms opmaken; een soort wegwijzer doorheen deze zo rijke en belangrijke *Fundgrube*, belangrijk niet alleen voor de geschiedenis van de philologie in haar breedste zin (waarvan de studie van het boek een zeker niet verwaarloosd onderdeel was), maar kortweg voor de geschiedenis van de geest in de 19e eeuw.

Résumés en langue française
English summaries

La ‘bibliotheca scriptorum societatis jesu’ d'alegambe-bollandus

L'auteur publie dans cet article quelques notes sur un chapitre de l'histoire de la bibliographie de la Compagnie de Jésus. Il y traite de l'origine, du caractère et des vicissitudes de la *Bibliotheca Scriptorum S.J.* (Antverpiae 1643). La page du titre mentionne comme auteur de cette oeuvre le Père Ph. Alegambe S.J. Cette mention est sans doute exacte, mais l'histoire nous a conservé des indices et des témoignages certains, qui nous prouvent sans aucun doute possible, que le célèbre fondateur des Bollandistes, le Père Joannes Bollandus S.J., n'a pas seulement pris sur lui le soin de l'édition, mais a eu aussi une part importante dans la composition de cet ouvrage. La nature de son contenu et sa valeur bibliographique sont singulièrement mises en lumière, d'une part par la mentalité de l'époque et les circonstances historiques dans lesquels il a vu le jour, et d'autre part par le jugement qu'en ont porté au cours des siècles les bibliophiles les plus compétents en la matière. A la lumière de ces données il appert que le bibliophile soucieux de faire oeuvre scientifique, ne négligera jamais de consulter, à côté de ‘de Backer-Sommervogel-Rivière’, la *Bibliotheca* du P. Alegambe, de même que l'édition lyonnaise du *Catalogus* (1609) du P. Ribadeneira.

A. DE WILT S.J.

XL Ans de mécénat anversois

N'ayant pas les moyens d'acquérir pas même une partie, des impressions anversoises mises aux enchères en 1905 lors de la vente van Havre (Müller, La Haye; catalogue superbe), les dirigeants de la Bibliothèque ‘municipale’ et du Musée Plantin-Moretus, Max Rooses et Frans Gittens, firent appel au ménécat anversois. Une propagande habile fut menée par les journalistes L. van Keymeulen (Le Matin) et F. le Roy (La Métropole). Répondirent, spontanément à l'appel MM. von Mallinckrodt, Havenith, Henry Fester, Böcking, Huffmann, van den Nest, von Bary, Rautenstrauch, Caroly, Franck, Osterrieth. Sur les 1426 lots, 304 furent acquis par Anvers: 168 allèrent au Musée Plantin-Moretus; 136 à la ‘Stadsbibliotheek’; montant total: 19.211,79 frs. conséquences les donateurs consentirent à fonder le ‘Fonds de Dotation permanent en faveur de la Bibliothèque communale et du Musée Plantin-Moretus’, afin d'enrichir le patrimoine local par l'achat d'ouvrages anciens et modernes, d'anciennes cartes géographiques, de plans de ville, d'estampes, de dessins et de croquis de maîtres anversois, de pamphlets et de caricatures. Au début on compta 68 souscripteurs, dont 15 donateurs à vie (1000 frs) et 53 membres (500 frs). Un capital de 41.500 frs fut formé; les intérêts étaient destinés aux achats. Cette formule tomba en désuétude; elle fut remplacée en 1924 par une méthode plus souple, plus démocratique, offrant certaines garanties de continuité: une S. s.b.l. fut fondée, dont les membres paieraient des cotisations annuelles.

Le Fonds fit valoir son efficacité aux ventes Abbeloos (Louvain 1906); van de Corput (Bruxelles 1907); Fonteyn (Louvain 1907); Muller (Amsterdam 1908, 1909, 1910, 1912); de Sadeler (Bruxelles 1909); van de Corput (Amsterdam 1911); Theunissen (Gand 1912); Cogels (Anvers 1912-1913); Flor. van Duyse (Gand 1913); Hoffschmidt (Bruxelles 1913); Ipers (Anvers 1913). Les

acquisitions figurèrent à l'exposition de 1949, rehaussées des collections graphiques appartenant au Cabinet des Estampes, créé sous les instances de MM. Maurits Sabbe et A.J.J. Delen. (Vente van Cauwenbergh, dons R. Fester).

Cette exposition dans un décor splendide comprit les sections suivantes: manuscrits anciens et modernes; lettres autographes; incunables et post-incunables anversois et d'origine non-anversoise; périodiques (Antwerpsche Tydinghen); almanachs; descriptions urbaines et du pays; biographies se rapportant à l'histoire locale, nationale et universelle; littératures anciennes et modernes de tous pays; jurisprudence; la religion et ses luttes; commerce et sciences économiques; médecine et anatomie; histoire de l'art; philologie; sciences; linguistique et lexicographie, cantiques.

Pour quelques ouvrages de toute rareté, voir p. 65; dessins et estampes: p. 66. Les noms des présidents et des membres, qui dans le courant des années ont fait partie des divers Comités Exécutifs, se trouvent énumérés aux p. 66 et 67; bibliographie des rapports: p. 68-70; à souligner l'instabilité dans la terminologie.

En 1916 Maurits Sabbe composa le sonnet, figurant à la page 67; subtil hommage à Mr H. Fester. La pièce, peu connue, rappelle le ‘Sonnet du bonheur’ de Plantin. Sa reproduction est un acte de reconnaissance envers tous ceux qui, dans le passé, ont contribué au ‘Fonds de dotation’.

G. SCHMOOK.

Frederik Corcellis, servant of Laurens Jansz. Coster, or, the consequences of a printing error

The discovery of a copy of the *Expositio sancti Hieronimi in symbolum apostolorum*, which the imprint stated to have been printed at Oxford in 1468, led Richard Atkyns to maintain in 1664 that in England the art of printing had first been practised at Oxford in 1468 and not, as hitherto assumed, at Westminster by Caxton in 1476. From an archive document Atkyns inferred that printing had been introduced into England by Frederik Corcellis, a servant of the first printer at Haarlem. Corcellis was supposed to have been commissioned by Henry VI to come to England in secret and to have set up his press at Oxford. The object of Atkyns, who was in financial difficulties, was to show that printing in England was a royal prerogative and he hoped to receive from the King the privilege to print law books. He failed in his object, but his theories on the subject were keenly discussed, finding supporters and opponents.

When, in the middle of the eighteenth century, wealthy book-lovers, especially in England, started collecting incunabula, several offers came from Holland of books bearing the name of the mysterious Frederik Corcellis. Books with the name of his master, Laurens Jansz. Coster, also came to light. These volumes made their appearance at sales in Amsterdam and The Hague and were purchased by well-known connoisseurs, who subsequently found that the imprint was forged. All these books derived from an Englishman living in Amsterdam, a certain George Smith, reader in mathematics, who was known for his skill in imitating old writing. Smith started to carry to excess this hobby of his, making rather too wildly fantastic rarities, and thus his sins came to light.

One of Smith's victims was the Amsterdam bookseller Pieter

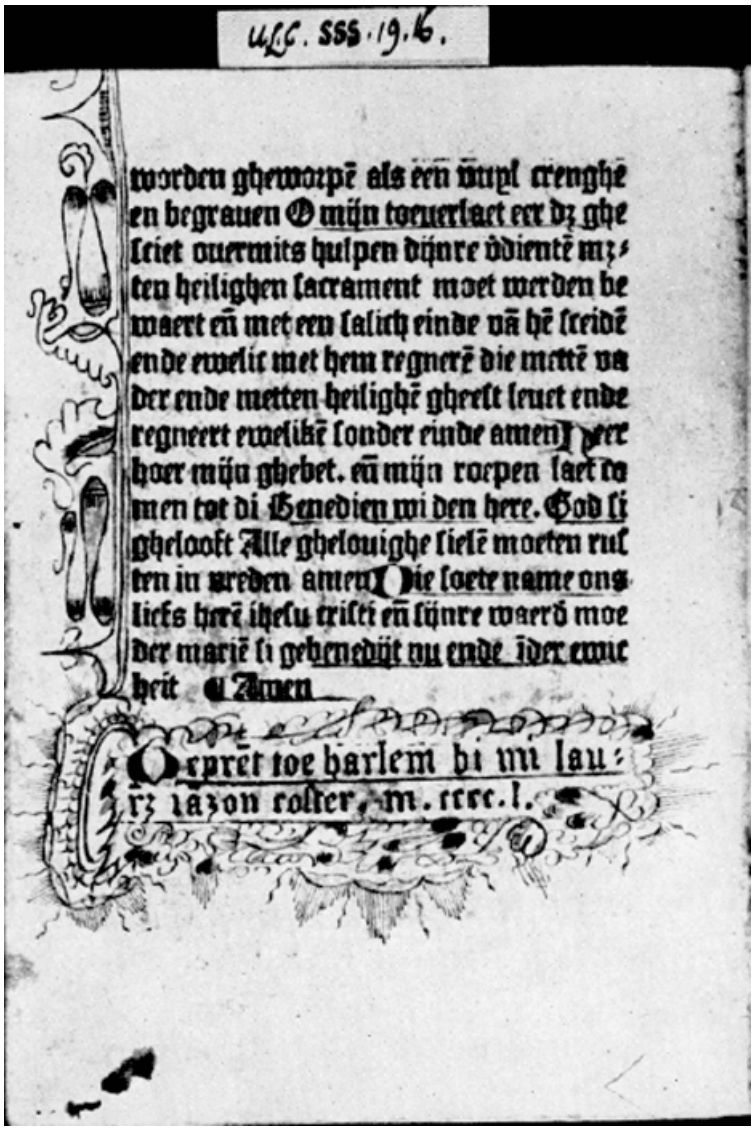
UCC. SSS. 19.16.
worden ghewarpē als een vuyl crenghē
en begrauen O mijn toeuerlaet eer dz ghe
leiet ouermits hulpen dijnre ödientē mz
ten heilighen sacrament moet werden be
waert eñ met een salich einde vā hē sceidē
ende ewelic met hem regnerē die mettē va
der ende metten heilighē gheelt leuet ende
regneert ewelikē sonder einde amen ¶ eer
boer mijn ghebet. eñ mijn roepen laet to
men tot di Genedien wi den here. God li
ghelooft Alle ghelouighe sielē moeten rul
ten in vreden amen ¶ die soete name ons
lieks herē ihesu cristi eñ sijnre waerō moe
der marię li gebenedijt nu ende ider ewic
heit ¶ Amen
Ocprēt toe harlem bi mi lau:
rz sazon rolter, m. cccc. l.

Ghetiden boec (Delft 1480) met door George Smith vervalst impressum. (Universiteits-Bibliotheek, Cambridge).

van Damme, who bought several books from him purporting to have been printed by Corcellis. When it came to be rumoured that van Damme was an accomplice in Smith's forgeries, van Damme, to prove his innocence, had the forged volumes auctioned at The Hague in 1764, stating emphatically in the catalogue that the forgeries had been fabricated by Smith. Three of these books were bought as curiosities by Dr Stephen Askew and at this death they passed to the Bibliotheca Spenceriana, now being in the John Rylands Library. Dibdin at the time made some accusations against van Damme, owing to certain misunderstandings, but there were not the slightest ground for them.

Strangely enough, in spite of Smith's exposure as a forger, the view that Frederik Corcellis was the first printer in England continued to find adherents. Among these may be mentioned Gerard Meerman, another of Smith's victims, who tried to prove at some length in his *Origines typographici* (1765) the genuineness of the Corcellis story, against the arguments of Coltee-Ducarel, who had called Atkyn's theories a clumsy fabrication. Meerman's assertions closely bear on his championship of Laurensz Jansz. Coster as the inventor of printing; the story about Corcellis afforded this a welcome substantiation.

Modern research of incunabula has shown irrefutably that the date 1468 in the *Expositio* is a printing error for 1477. This relegates the person of Corcellis, of whom we have no other trace, to the realms of the imagination. It is not clear, however, how it was that Atkyns came to use the name Corcellis. A family of that name flourished in his time, having come to England from Flanders in about 1600.

H. DE LA FONTAINE VERWEY

Les écrits de Jean Nemius

On ne sait pas grand'chose de la vie de Jean Nemius, humaniste néerlandais du XVIe siècle: inconnue la date de sa naissance, inconnue de même l'année de sa mort. Jean Goverts, qui signa ses ouvrages du nom de Joannes Nemius (c.-à.-d. Jean de Bois-le-Duc), fut immatriculé comme étudiant de la faculté des arts de l'Université de Cologne au mois de juillet 1537; il devint licencié-ès-arts en 1541. Ordonné prêtre, il enseigna les lettres classiques en plusieurs endroits des Pays-Bas, e.a. à Nimègue (1550) et dans sa ville natale de Bois-le-Duc (1552). Peu de temps après il prit sa retraite, mais accepta cependant le rectorat de la Grande École d'Amsterdam (1556-1559), pour retourner ensuite à Bois-le-Duc, où il doit avoir exercé la fonction de recteur des célèbres écoles latines de cette ville vers 1572.

On possède de lui quelques poésies de circonstance en latin et plusieurs ouvrages philologiques, didactiques et poétiques, tous en latin; il publia aussi une version latine estimée de la légende de Tyll Ulenspiègle. Notre bibliographie mentionne tout ce que nous avons pu retrouver de son héritage littéraire, ainsi que la liste des poésies qui lui ont été dédiées par des amis.

DR M.A. NAUWELAERTS.

A letter by Adrian Saravia about Lipsius and ‘the family of love’

The letter here published was written to Richard Bancroft, Archbishop of Canterbury, by Adrian Saravia, the Flemish refugee whose name remains closely linked with the composition of the Authorized Version. Saravia had been a personal friend of Lipsius's at Leyden, where he held a professorship in theology from 1584 to 1587. (The letter was written after L.'s death, in 1608.) - The Sect ‘The Family of Love’, founded by Hendrik Niclaes (‘H.N.’), had many followers on the Continent, though never in Britain. Its hierarchy was similar to that of the Roman Church, but dogms and sacraments were equally rejected; man should aim at inner perfection, and, by attaining that perfection, become identified with God. Some of H.N.'s works were printed by Plantin; his sect was condemned by Rome in 1590, but continued to exist on the continent till about 1700.

HENRI VAN CROMBRUGGEN.

The Grimms' correspondence
A Bibliographical Note

In 1948 Professor Taylor Starck published a letter of Wilhelm Grimm, which he had discovered quite by chance. He added a bibliography of all the letters of Jacob and Wilhelm Grimm published till now[1]. This bibliography lists some 30 collections of letters each grouping the correspondence of the Grimms and one or more of their contemporaries; a great number of other letters, sometimes very important ones, have been published in some 85 articles scattered over 26 periodicals.

At a guess one might say that the total number of letters thus published must amount to a couple of thousands, if not more. But there is little doubt that more letters could still be dug up in European and even in American libraries, and not a few in private collections.

Of the two letters published here the former now belongs to the *Musée de la Vie Wallonne* in Liège. Jacob Grimm wrote it on March 25, 1850 to Charles Grandgagnage, who was then publishing a *Dictionnaire étymologique de la langue wallonne* (Liège 1845-1880). This letter mainly refers to a number of points in Grandgagnage's dictionary. It also contains an interesting remark on the political situation in Germany at that time. Once that situation will be settled, Grimm adds, one of our first endeavours will be to live in sincere friendship with our neighbours, the Belgians. Would that later generations had taken this to heart!

The second letter, also by Jacob, was mailed to Jean-Henri Bormans on July 21, 1851. It now belongs to the Main Library

(1) An Unpublished Letter of Wilhelm Grimm, Harvard Library Bulletin, Vol. II, N° 2 (1948), pp. 261-266.

of the State University in Ghent (No G. 15769[57]). It alludes to two Middle Dutch texts discovered and edited by Bormans: the Life of Saint Christina (ed. 1850) and 'Gwidekyn van Sassen' (fragments ed. 1848).

For permission to publish these letters I have to thank Professor R. Apers, Chief Librarian of the University Library, Mr F. de Béhault, of Ghent, Mr J. Warland, Secretary of the *Société de Langue et de Littérature Wallonnes*, and Professor M. Piron for acting as an intermediary with the *Musée de la Vie Wallonne.*

Perhaps this brief note may ultimately lead to the unearthing of a few more letters of the Grimms in our libraries. And, who knows, one day we may have at our disposal an index to this rich mine of information, not only on philology, but more generally on intellectual life in the 19th century.

R. DEROLEZ.

Varia

Galerij van recente grafische albums en jaarboeken van hier en elders

De grafische albums stapelen zich op een hoek van mijn schrijftafel opnieuw geleidelijk op, een bewijs dat de grafische bedrijven en de boeknijverheid, niettegenstaande de na-oorlogse stagnatie, er weer bovenop schijnen te komen. Waren de toestanden op uitgeversgebied helemaal normaal, dan zou de bloei van het grafisch bedrijf gewis niet uitblijven. In elk geval bestaan de outillering en de technici-kunstenaars om voortreffelijk werk te presteren.

In België is de UNIGRA (de Unie der grafische bedrijven en de boeknijverheid) een begrip van voorbeeldige grafische arbeid aan het worden. Niet enkel laat de Unigra een select maandelijks tweetalig tijdschrift verschijnen: *Graphica*, maar een hoogtepunt was voorzeker de publicatie van een extranummer (tevens als propaganda bedoeld), dat, blijkens de lovende introductiebrief van Minister J. Duvieusart, even na October 1948 uitkwam.

De bedoeling van deze anthologie van het Belgisch drukkers- en grafisch bedrijf is naar het woord van de hoofdredacteur, de Heer Raymond F.J. VANDER VOORDE, een 'politique de présence' in de grafische wereldproductie te voeren. Die politiek wordt geplaatst onder de Belgische nationale leus: 'Eendracht maakt macht', d.w.z. dat een samenwerking van alle belanghebbenden in het nobel vak van de drukkunst werd beoogd, waardoor een prachtbundel naar vorm en inhoud werd tot stand gebracht. Ofschoon een niet te opvallende publiciteit aan de medegedeelde proeven voorzat, maakt het geheel een zeer artistieke indruk. Het album opent met een aanschouwelijke planisfeer van Schilder OMER VANDE WEYER, die de economische betekenis van het Belgisch drukwerk over het wereldrond met welsprekende cijfers illustreert. De artikels, in beide landstalen, maar met vermijding van letterlijke vertaling, zijn van de hand van erkende specialisten. Een primeur uit een posthuum werk van de bekende en betreurde animator van de kunstverspreiding in ons land, wijlen MARIUS RENARD: '*Le travail dans l'Art*' is nr 1 in de rij. De twee eredekens van de Grafiek in België, de h.h. G. JOS. BUSCHMANN en PAUL GODENNE, schreven artikels over de Antwerpse gelegenheidsdrukkers van eertijds, en Paul Godenne in 't bijzonder maakte de lof van 'Un prince du métier', u hebt het geraden: onze aartsdrukker uit de 16e eeuw, Christoffel Plantin.

De voorzitter van de Vereniging van Belgische Schrijvers, GEORGES RENCY, herdenkt zijn debuut als dichter-romancier en zijn kennismaking met het Belgisch Uitgevers- of beter drukkersbedrijf in 1895.

Van J.B. COLBERT DE BEAULIEU, een Frans bibliograaf, werd een boeiende studie opgenomen over Victor Hugo en Catherine Popp ter gelegenheid van de strijdvraag of 'Les Chansons des Rues et des Bois' een eerste Belgische uitgave kende? De bekende specialist van de oude en de moderne boekdrukkunst, de H. PIETER OLY, schreef de lof van de Calligrafie en haar belang voor de drukkunst. Een ander bekend specialist, de H.H. SEYL, auteur van 'Les Pays-Bas, berceau de la Typographie', droeg eveneens zijn steentje bij met een historische studie over 'Le Mystère des premiers imprimés brugeois' (Jean Brito) en een bijzonder leerrijke bijdrage over de actuele grafische procédés en hun benaming. Op hetzelfde gebied wijdt de kunstenaar HERMAN VERBAERE, die prachtig illustratief werk bijdroeg, o.a. de tekening van het omslag, een artikel aan het Aanplakbiljet en de lithografie, waarin hij het heeft over de artistieke vorming van de graficus-leider in het bedrijf en een aantal kostbare practische wenken ten beste geeft. Technische kwesties worden achtereenvolgens aangesneden door de Heer PIERRE MAERTENS (over de technische rangschikking der kleuren), de Heer J. SARTER (over goede publiciteit en goed drukwerk), de Heer J. PIETERARENS (eveneens over publiciteit), de Heer GEORGES DARCY (over de fabricatie van bedrukt behangselpapier, opgeluisterd, door eigenhandige houtsneden). Hoeft het gezegd, dat de talrijke buitentekstplaten door de verschillende firma's op voortreffelijke wijze werden verzorgd? Unigra haalt eer van haar werk en we kunnen niet genoeg het redactie-comité van Graphica loven met een werk, dat buiten onze grenzen ongetwijfeld zal worden opgemerkt en gewaardeerd.

Aan eenzelfde verlangen van verspreiding van inzicht in de moderne grafische kunst en haar verwezenlijking binnen 's lands grenzen beantwoordt het ons toegestuurd n° 3 (1949) van '*Les Ateliers d'Arts graphiques*', Montréal, Canada.

De directeur Louis-Philippe Beaudouin, die het nr inleidt, legt eveneens de nadruk op de samenwerking van een aantal Canadese kunstcentra: de École des Beaux-Arts, de École du Meuble, de École des Arts graphiques, de Art-Gallery en de University McGill, die alle tot het bereikte resultaat bijdroegen. Het nr werd gedrukt door de leerlingen van de École des Arts graphiques onder de leiding van Albert Dumonchel, directeur artistique, en Arthur Gladu, directeur technique. De algemene indruk is dat we zowel voor de literatuur als voor de plastiek met avantgarde kunst te doen hebben. Iets specifiek Canadees hebben we er niet in ontdekt, wel het bewijs dat Frans-Canada goed op de hoogte is van de laatste snufjes van Parijs, van Eluard als van Picasso. 'Nous sommes à une époque où les artistes recherchent le rajustement esthétique dans tous les domaines de l'Art' verzekert Jean Lémard, en Jacques de Tonnancour besluit een essay over 'Le graphisme' met de verblijdende vaststelling: 'Longtemps au Canada l'art a vécu une vie qui n'était pas contemporaine

au développement du pays dans d'autres sphères. Nos artistes ont depuis quelques années rétabli l'équilibre.' Dit rijk geïllustreerd album is inderdaad een proef op de som: Canada hoeft in het grafisch vak voor geen ander modern land onder te doen. We vrezen alleen dat het artistiek extremisme of dadaïsme van sommige van zijn jeugdige beoefenaars - we treffen er zelfs een 'poème dicté' aan van een 3-jarige, François Dumonchel, zonder twijfel door een andere gezet uit een veelkleurig tempo medium naar de Ludlow-regeling - iets van de traditionele gemoedelijke of melancholische pastorale Canadese zielsgesteldheid prijs geeft. Dit laatste vinden we echter in modernistische verwoording terug in de gedichten van Gilles Hérault ('Le temps des Illusions') en van François Hestel ('Angoisse'). Met heel andere middelen dan de Belgische Graphica zochten de Canadese 'Ateliers d'Arts' hun doel te bereiken. In alle bescheidenheid mogen we ons afvragen of de Belgische poging, hoezeer ze ongetwijfeld op zakelijk gebied meer renderend zal zijn; niet iets te leren heeft van het artistiek internationalisme van het Canadees experiment?

De Kerstalbums van 1948 en 1949 van het *Drukkersweekblad* (de bekende uitgave van de Nederlandse Meester-drukkers, Van Eeghemstraat, 70, Amsterdam-Zuid) liggen nog voor ons ter bespreking. Onder het motto: 'Vrede op Aarde... een tere plant in een kille wereld' brengt 1948 als steeds voortreffelijk gestileerde bijdragen van Jos. A.M. Cleerdin *(Kerstfeest en Drukker)*, Dr P. Borst *(Het persoonlijk Element in de Organisatie)*, Is. L.C. Kalff *(Kerstkaarten)*, Ir. J.N. Smit *(De Zeven Werken Barmhartigheid)*, A. Bosman *(Geboorte en Aanbidding bij de Nederlandse Primitieven)*, A. Glavimans *(De Illustratie van het Nederlandse Boek)*, Jan van Keulen *(Make-up en Opmaak)*, Th.H. Oltheten *(Gedachten over Middelbaar Grafisch Onderwijs)*, H.L. Jaffé *(De Illustratie van het Franse Boek)*, H. Friedlaender *(Aesthetisch verantwoord zetsel op de zetmachine)*, W.H. Benier *(De Waarde van het Experiment)*, G.M. van Wagtendonk *(De moeilijkheden van de Grafische Machienhandel)*, Dr Is. H.J.A. de Goeij *(Tekstdruk zonder gebruik van drukmetaal)*, Dr G.W. Ovink *(Is de drukker nu werkelijk een kunstenaar?)*, S. Hartz *(Over Druktechniek en Postzegels)*, M.H. Groenendael Jr. *(Het Oude Ambacht)*, J. van Eikeren *(Harmonie)*. Deze opsomming pleit voor de degelijkheid van de behandelde thema's. Een zeer geslaagd kinderverhaal met oorspronkelijke illustratie, waarvan de eigenaardigheid zit in de prioriteit van de voor kinderen pakkende illustratie, is D. Elffers. Hier wordt een nieuw veld ontgonnen voor de kinderlijke en de artistieke fantasie.

Illustratie bij de artikels en bij de advertenties staan op een peil, dat moeilijk te overtreffen valt en waarvan we als Benelux-partners een voorbeeld aan kunnen nemen. Een gedachte van Th.H. Oltheten mag voor ons niet onopgemerkt voorbijgaan: 'De oplossing (van het Middelbaar Grafisch Onderwijs) is niet eenvoudig. De moeilijkheden zijn talrijk en het taalgebied van ons land is te begrensd om vele buitenlandse leerlingen aan te trekken. Toch zou in Nederland een middelbare grafische school tot het grafisch opleidingscentrum kunnen worden voor de Beneluxlanden. Er bestaat in ieder van deze landen een grote behoefte aan middel-

baar grafisch onderwijs. De totstandkoming hiervan zou voor ons grafisch bedrijfsleven uiterst belangrijk zijn en een nieuwe mijlpaal betekenen op de eeuwenlange weg van ontwikkeling der boekdrukkunst, waarover de mensheid tot nu toe vijfhonderd jaar gedaan heeft.

Het Kerstnummer van 1949 moet voor dat van 1948 niet onderdoen, althans niet naar de inhoud. Het omslag met de knalrode irreële reusachtige bloemkelken, die een geboorte van het Kindeken Jezus overlommeren, van André Verhout, vinden we niet gelukkig. De redactie heeft hier terecht aan jongere grafische kunstenaars een kans geboden hun kunnen te tonen, wat in het hierboven besproken Canadees album van ‘les Ateliers d'Arts graphiques’ insgelijks het geval was, maar boven soms gelukkige experimenten is het niet uitgegaan. Voor de illustraties van Dick Elffers bij ‘Kermis bij het grijze huis’, in het Kerstnummer van 1948 geroemd om zijn voortreffelijke illustraties van de avonturen van Filipijn en de Toverkruik, voelen we niet veel, behalve voor zijn rutilante Kermisplaat. De inhoud is eens te meer degelijk. We citeren: Jos. A.M. Cleerdin *(Kerstmis is nabij)*, Dr G.W. Ovink *(Bij tien tekeningen van De Roos)*, bedoeld is de grote lettertekenaar van de Mediaeval en de Egmond S.H. De Roos, A. Bosman *(Bijbelillustraties van Chagall)*, S.L. Hartz *(Ontwikkeling en Ondergang van de Staalgravure)*, A. Glavimans *(Illustreren met houtgravures)*, J. Tersteeg *(Honoré de Balzac als uitgever*, *drukker en lettergieter)*, H.A. Warmelink *(Nu ook een Gutenberglegende?)*, D. Dayes *(Over Sprookjes*, *Algebra en nog wat)*, W. van Gorcum *(Een Vraaggesprek met S.A. de Roos)*, H.C.L. Jaffé *(Moderne Engelse Boekillustratie)*.

Vakproblemen worden behandeld door H. Diemer, W.H. Benier, F. Mayer, J.H. vander Meer, F. Friederich, M. Woldringh.

Het Sprookje van Mien Harmsen: Kermis bij het grijze huis, behoort tot het hallucinante genre. Op zijn manier heeft de illustrator de vreemde sfeer plastisch zoeken te verbeelden. Voor mijn gevoel een experiment, dat minder gelukkig is dan bij het kindersprookje van ‘Filipijn en de Wonderkruik’.

Het Kerstmisnummer 1948 van ‘De Tampon’, het orgaan voor de leerlingen en oud-leerlingen der School voor de Grafische Vakken te Utrecht onder de animerende leiding van de directeur, de Heer L.C.H. de Jong, in zijn verzorgd paars-grijs pakje is steeds een blijdschap voor het kunstgevoelige oog. In tegenstelling met het Kerstmisnummer van het Drukkersweekblad, is de Tampon een werkstuk, althans wat de uitvoering betreft, van jonge leerlingen. De directeur, de leraars, de leerlingen en oud-leerlingen, gasten en uitgenodigden van het bestuur werken er aan mee. Zo is er onder de bijlagen een zeer fraaie drietonige tekening van het havenplaatsje Enkhuizen door Herman Verbaere. De behandelde onderwerpen hebben natuurlijk alle betrekking met de boekdrukkunst en de grafiek. We tekenden in 't bijzonder aan: Jan Hendriks over ‘*Drukkersstempels*’, G. Knuvelder Jr. *(Het formaat van de hedendaagse dag- en weekbladen)*, S. Koning *(Monotype en Linotype)*, L.C.H. de Jong

(De Civilité, een oude verdwenen lettersoort), J.H. Knegtmans *(Vorm en kleur op slecht papier)*, A.W. Barten *(Herkomst der benamingen augustijn en cicero)*, J.J. Scherpenzeel *(Het partijwerk in de boekbinderij)*, enz. Men ziet het geldt hier meer vulgariserende bijdragen, die echter prachtig, soms luxueus worden gepresenteerd. Geestige randtekeningen wisselen af met buitentekstplaten, die de moeilijkste kenners zullen bevredigen.

Tot slot van de galerij signaleer ik de verschijning van het tweede deel van JØRGEN STHYR's *Dansk Grafik* (1800-1910) door de 'Forening for Boghaandvaerk', København, 1949, op waarlijk royale wijze uitgegeven.

Het eerste deel behandelde de geschiedenis van de Deense Grafiek van 1500 tot 1800 (verschenen in 1943 en daardoor te onzent zo goed als onbekend). De lof van dit zeer volledig overzicht van de grafische kunsten in Denemarken met zijn talrijke reproducties is niet te maken. De 19e eeuw werd verdeeld in twee perioden, waarvan de eerste begint met de koperen staaletsers van 1800-30 met voor ons de weinig bekende namen van G.L. Lahde, Truslero, S.L. Lange, Holm en Elias Meyer, tot de stylografen: A. Flinch, J.P. Aagaard, Axel Kittendorf. De tweede periode vangt aan met een merkwaardige reeks etsers: Em. Larsen, A.P. Madsen, J. Kornerup, Heinrich Hansen, tot de ons meer vertrouwde tijd van 1880-1910 met namen als Poul S. Christiansen, Johannes Larsen, L. Find, Olivia Hohn-Møller, Aksel Jørgensen. De bibliografie, die de 315 bladzijden compacte, doch voortreffelijk leesbare druk, afsluit, is des te kostbaarder, daar we die nergens elders, ook niet in Thieme-Becker of Engelse en Duitse Lexica over grafische kunsten, hebben kunnen aantreffen.

Ons beknopt overzicht van de grafische albums van de laatste tijd, noodzakelijk beperkt tot de ons ter recensie toegestuurde exemplaren, moge nochtans onze overtuiging versterken over het nauw verband, dat er bestaat tussen het peil der grafiek en dat der cultuur van een bepaald land.

P. DEKEYSER.

Erasmiana in *Het handschrift der zogenaamde 'refereynen van C. Crul'*

A. Van Elslander en L. Roose gelieven in de hiernavolgende aantekeningen het bewijs te vinden van de belangstelling waarmede ik hun studie: *Het Handschrift der zogenaamde 'Refereynen van C. Crul'*[(1)] gelezen heb.

Het is vanzelfsprekend dat het hun, binnen het bestek van een tijdschriftartikel, niet mogelijk was alle aspecten van de vrij rijke verzameling die het gemelde handschrift bevat, even grondig te onderzoeken, althans niet het Erasmiaanse, zoals verder blijken zal. De bedoeling is dan ook een aanvulling te geven van dat gedeelte hunner bijdrage waar echo's van de bekende humanist kunnen opgevangen worden.

***

Op p. 49 menen V.E. en R. 'Een twee sprake vanden rycken ghierighen' aan C. Crul te mogen toekennen: 'Het auteurschap van de overige Refreinen staat niet vast, met uitzondering van *Een twee sprake vanden rycken ghierighen...* dat naar alle waarschijnlijkheid door C. Crul werd vervaardigd' (p. 46). Wat hun toekenning zelf betreft, verdient het opmerking dat we het acrostichon eerder in de slotstrofe van het refrein - dat toch een geheel op zichzelf vormt - verwacht hebben, dan in het daaropvolgend gedicht, dat weliswaar bij de inhoud van het refrein, inzonderheid bij deze van de prince-strofe schijnt aan te sluiten. Men kan het betreuren dat de auteurs, ter staving van hun attributie, geen aanrakingspunten gezocht hebben met ander gekend werk van Crul. Aldus hadden ze kunnen verwijzen, niet alleen naar 'Funus' maar b.v. naar Crul's Erasmiaans gedicht: 'Mont toe, Borse toe', waar twee motieven door elkaar spelen: het kwaad door de tong veroorzaakt en dit van 'het geld en de bezittingen', het 'oud beminlick fenijn' (cfr. terloops 'het fenijn boven fenijne' in de Tweesprake), terwijl het laatste, soms met gelijkaardige verwoording, aan de bewuste Tweesprake herinnert. Dergelijk intern gegeven schijnt deze toeschrijving aan Crul intussen te bevestigen.

De vaststelling van V.E. en R. dat de Tweesprake, qua vorm, op de Colloquia van Erasmus teruggaat, lijkt ons onvoldoende geschakeerd; er dient daarbij immers gewezen op het scherpe contrast: het Erasmiaanse colloquium, met zijn eigen, beweeglijke dialoogstijl, voortgestuwd door personen die tekenende of symbolische namen dragen, die vinnig en gevat, niet zelden licht ironiserend of bijtend sarcastisch, op elkaar reageren en...

(1) Verschenen in dit tijdschr., 27e jrg. (1949) nr 1, p. 36 vlgg.

Crul's onpersoonlijke, met hetzelfde: *jaet* (want...) en *neent* (want...) ingeleide antwoorden op de algemene vraag: ‘Eist dan wonder / dat elc na rycdom gheneghen / es?’... wat natuurlijk niet wegneemt dat de ‘twee sprake’ wel door het voorbeeld van de humanistische samen-spraak kan ingegeven zijn en, in dit geval dan, vermits ze ingekleed werd in refrein-vorm - met dubbele prince-strofe - een verruiming betekent van het vrijwel geijkte rederijkersgenre.

Niet vrij van een zekere overschatting lijkt ons de opmerking omtrent ‘de treffende gelijkenis naar de inhoud’ (p. 50) tussen de Tweesprake en het door Crul vertaalde colloquium van Erasmus: ‘Funus dat is het lijck’. De grondstelling van ‘Funus’ is immers dat de mens in het stervensogenblik zijn vertrouwen niet moet stellen in allerlei ‘uiterlijkheden’ als aflaatbrieven, bullen, op het sterfbed gemaakte testamenten, een rijke begrafenis, de monnikspij of de geestelijke orden... maar in Gods barmhartigheid zelf. Erasmus heeft dit thema gedeeltelijk nog behandeld, o.m. in ‘Exequiae Seraphicae’, een samenspraak die eveneens door Crul vertaald werd. De kern van de Tweesprake is echter: het afwegen van de voor- en nadelen van de aardse rijkdom, zoals V.E. en R. reeds aanstipten, maar tevens de daaruitvoortvloeiende tegenstelling tussen armen en rijken en een afstraffing van deze laatsten.

De overeenkomst, met ‘Funus’ en ook met ‘Exequiae Seraphicae’ en ander werk van de humanist, ligt juist daar waar V.E. en R. gewagen van de ‘Erasmiaanse houding in de tweespraak’ en wel in volgende verzen die we zo vrij zijn aan hun citaat (p. 51) te ontlenen:

> Hoe criminel delict / hij crijcht dispensacie
> Pardoen remis / heeft hij te gheven ducaten
> .....
> Oft vleesch eten inde vasten / twert hem toe gelaten
> Hy doet alle gheboden / na zijnen wille keeren...
> .....
> ... Christus cocht den hemel met Zijnen bloede
> Maer den rijcken machen coopen met zynen goede
> .....
> Dat hij voer zijn doot een vet testament mocht maken
> Daer vele naer haken
> Maer den rycken conquest doet alle zaken
> Hem makende den wech na den hemel zoe breet
> Datter hij wel blindelinghe / in zou gheraken
> Want zijn fondacien / staen daer alle bereet
> Om hem metter macht in te trecken...
> Maer eylaes / als den aermen is overleden
> Doe moet verdolen want hy den wech niet en weet
> Soe en heeft zijn ghelt / daer voer hem niet ghebeden
> Maer den rycken coopet al boven en beneden.
> .....

en verder nog (p. 65):

Synen vuylen schat / gaet hij (de rijcke) dan ierst wech schincken
Meenende dies den hemel / versekert te zyne...

Bij dit alles mag evenmin uit het oog verloren worden dat Erasmus het niet in het bijzonder op de rijken gemunt had maar dat dergelijke uitlatingen behoorden tot zijn ongenadige hekeling van de vele tekortkomingen en misbruiken in het toenmalig maatschappelijk en godsdienstig leven.

Ook over de ontleningen aan en de toespelingen op de H. Schrift, die in de 'Tweesprake' voorkomen, kan een woord gezegd. Deze vormen een uiting van het toenmalige biblicisme - tevens eigen aan vele rederijkers-voortbrengselen uit die tijd -, dat, nimmer werd daarop gewezen, niet in geringe mate door Erasmus bevorderd was geworden. Wanneer we meer in het bijzonder bedenken dat de humanist, lang vóór Luther, ook in onze gewesten de cultus van Paulus, o.m. in zijn alsdan ook in het Nederlands veel verspreide 'Enchiridion Militis Christiani' verkondigd heeft en zich vaak bij uitstek op deze apostel beroepen heeft, dan hoeft het niet te verwonderen - alhoewel hierbij niet kan uitgemaakt in hoever dit aan het voorbeeld van de humanist zelf te wijten is - dat ook in de Tweesprake Paulus uitdrukkelijk vermeld wordt: 'Soe Paulus tot Timotheum heeft ghescreven...' (p. 64).

En we menen ten slotte de Tweesprake niet te Erasmiaans te kleuren wanneer we nog wijzen op deze soort van variante: doet aldaar het gezegde dat Christus 'zot' was wanneer hij de armoede 'voer tbeste lot' verkoos, niet even denken aan dit andere uit 'De Lof der Zotheid' dat Christus dwaas was... toen hij de menselijke natuur aannam?(2)

C. Crul kenden we reeds als een merkwaardig Erasmicus door zijn bewerking van 4 Colloquia en zijn 'Mont toe, Borse toe', dat hij voor een goed deel samenstelde naar Erasmus' 'Lingua'(3). Mag nu deze 'Tweesprake' aan zijn Erasmianiserende activiteit toegevoegd, dan kunnen we zeggen dat hij ongetwijfeld de vurigste bewonderaar van de Meester is geweest die we thans kennen onder de rederijkers der XVIe eeuw.

***

In de bondige bespreking van andere stukken uit hetzelfde handschrift (p. 56-57) is het opvallend dat de stellers, bij het bepalen van de religieuze kleur er van, in hoofdzaak de termen 'hervormingsgezind' en 'vrijzinnig katholiek' gebruiken. Voor zover de door hen gepubliceerde fragmenten

(2) Cfr. tekst der Tweesprake, p. 63 en Dr A. KAN's vert. *De Lof der Zotheid*, Antw., Nederl. Boekh., 1945, p. 161.

(3) Dr F. KOSSMANN wees in zijn belangwekkend artikel in *TNTL.*, 1944, p. 186-87 op het verband met *Lingua* van Erasmus; Crul's colloquia plaatsten wij reeds in het perspectief van het Erasmianisme in de XVIe-eeuwse rederijkers-kringen, (cfr. onze studie in *NTg*, 1948, 4^{e} afl., p. 153), waaromtrent wij een nog uitvoeriger bijdrage zullen leveren.

een zeker inzicht toelaten, zijn we geneigd b.v. in het beklemtonen van de liefde en de zachtmoedigheid - een ook typisch Erasmiaans verschijnsel! - in het refrein op stok: 'Hebben wy gheen liefde / zo en eist al niet' eerder de Erasmiaanse spiegeling te zoeken; ook waar Christus spreekt (p. 56) valt niet noodzakelijk een veroordeling der werkheiligheid te vermoeden, maar kan evenzeer aan de antithese gedacht worden die Erasmus meer dan eens toegelicht heeft: niet het vertrouwen in uitwendige vrome werken maar in Christus zelf moet de ware Christen kenmerken; aldus heeft de humanist allerlei bijgelovige gebruiken aan de kaak gesteld, ook het aanroepen 'van beelden van houte ofte steene' (p. 57) wanneer God zelf hierbij volledig uit het oog verloren werd.

We zullen nu niet beweren dat de gemelde gegevens het gevolg zijn van Erasmiaanse invloed maar ze vertonen een niet te miskennen overeenstemming met de geest van de grote auteur. De benaming 'Erasmiaans' lijkt ons in dit verband dus beter te passen dan hervormingsgezind, te meer daar in bewuste fragmenten, evenals bij de Rotterdammer, geen breuk met de Kerk of enig kerkelijk dogma te bespeuren is; beter dan 'vrijzinnig katholiek', een formule die, hoe voorzichtig ook voorgesteld, niet helemaal deze XVIe-eeuwse werkelijkheid weerspiegelt en bovendien een contradictio in terminis bevat.

GILBERT DEGROOTE.

Tentoonstelling ‘het onderwijs in vroegere dagen’ in het stadsarchief van Mechelen

Het Stadsarchief van Mechelen heeft het feit willen herdenken dat het 500 jaar geleden was dat de Grootschool of Latijnse Stadsschool opgericht werd. Deze viering nu, georganiseerd in samenwerking met de Folklore-afdeling van het Stadsmuseum en de Mechelse bibliophiel Fr. Muyldermans, ofschoon in hoofdzaak gericht op een bepaalde Mechelse onderwijsinrichting, werd toch in een ruimere zin opgevat en zo mochten we dan ook wel spreken van een tentoonstelling betreffende het onderwijs in vroegere dagen in de Dijlestad.

Op 13 September 1448 werd een overeenkomst gesloten tussen het kapittel van de St Romboutskerk en de Mechelse magistraat waarbij aan deze laatste het recht op het scholasterschap, dit is het gezag op onderwijsgebied, overgemaakt werd. Het scholasterschap was tevoren een der voornaamste waardigheden van het kapittel geweest. De scholasters, die in het begin zelf les gaven, wisten stilaan hun macht uit te breiden over het ganse onderwijs in de stad. Naast de kapittelschool immers waren er de kleinscholen, uitgaande van privaatinitiatieven, zo leken als geestelijken, die hun leerlingen de eerste wijsheid trachten bij te brengen. Begin van de XVe eeuw nu waren er moeilijkheden uitgebroken tussen scholaster en kleinscholen over verschillende punten die het onderwijs aangingen. Het stadsbestuur en, merkwaardigerwijze, de geestelijkheid steunden de kleinonderwijzers in hun strijd met de scholaster. Nadat deze laatste, het was Jan Bau, van de Universiteit van Keulen - hij was toevallig ook kanunnik in die stad - de excommunicatie van zijn tegenstanders bekomen had, werd hij nadien door tussenkomst van Jan de Thomariis, auditor bij het pauselijk hof, veroordeeld. Het stadsbestuur heeft hiervoor verschillende stappen aangewend. Het feit nu van de veroordeling van de kapittelschool, evenals doordat voormelde Bau en zijn opvolgers hun zaken minder goed konden behartigen door de cumulatie van hun ambten, heeft de kapittelschool van vernedering en verwaarlozing naar de ondergang gevoerd. Op 14 December 1445 werd de waardigheid van scholaster afgeschaft om een drietal jaar later, bij voornoemde overeenkomst, aan de stad te worden afgestaan. De magistraat besluit alsdan tot oprichting van een Grootschool. Kan. Steenackers nu, die de geschiedenis van deze inrichting in een uitvoerig gedocumenteerd artikel geschreven heeft[1]

(1) *La Grande École à Malines* (1450-1630) (Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines, t. 26, 1921) p. 21-104.

streefde hiermee een bepaald doel na: 'le Collège Saint-Rombaut se rattache directement, sans la moindre interruption, à la Grande École de 1448'(2). Een onderzoek der teksten, door schrijver zelf aangehaald, doet echter tot een ander besluit komen.

De rector der Grootschool werd door de magistraat voor een periode van zes jaar aangesteld. Beide partijen sloten voorafgaandelijk steeds een akkoord. De stad had te zorgen voor de leraars en betaalde hun wedde uit. De rector had tevens het toezicht op gans het onderwijs van Mechelen, hierin bijgestaan door de provisoren van de Grootschool, afgevaardigden van het Stadsbestuur. De reglementen betreffende het schoolwezen werden eveneens door toedoen van de stad opgesteld. Evenzo de aanstelling der lagere schoolmeesters. De Grootschool kreeg alzo een soort officieel karakter, als van stadswege opgericht en onder haar toezicht. Vanzelfsprekend was er geen sprake van een neutraal onderwijs. Kan. Steenackers zelf wijt het aan de bewustwording der burgerij en haar strijd om onafhankelijkheid en vrijheid. Hij wijst tevens op het meer dan locale karakter van dit verschijnsel. In het begin waren de rectoren leken. Pas de vestiging alhier van een aartsbisschoppelijke zetel zal meebrengen dat de geestelijkheid meer vat kreeg op de school en alzo haar leden het rectorschap konden bekleden in de tweede helft van de XVIe eeuw.

Een reglement van 30 Juni 1546 bepaalde dat de stad en de rector toelating moesten geven voor het openen van een school. In 1588 werd gezegd dat de Aartsbisschop, in samenwerking met de stad, onderwijzers in de parochiale scholen aanstelde. Een der voornaamste rectoren is L.T. Schenckels geweest met zijn reglementen van 16 September 1576, bevestigd op 22 Augustus 1578, waarbij hij zijn gezag over al de Mechelse scholen bevestigt en voor de Grootschool het alleenrecht opeist voor het geven van Latijn en Grieks. Het gevolg hiervan is een proces geweest voor de Grote Raad met geestelijken die scholen hadden opgericht alwaar zij eveneens de klassieke talen aanleerden. Hun stelling is dat het onderwijs een kerkelijke zaak is en ze daardoor onafhankelijk staan ten opzichte van de magistraat. Ze verloren evenwel het proces. Ofschoon de stad in 1616 nog zal verklaren dat haar alleen het toezicht en het bestuur van het onderwijs toekwam zal het begin van de XVIIe eeuw toch de neergang zien van de Grootschool als Stadsschool. De stad moet haar rector zelf bij de Aartshertog aanklagen en dringt tevens op gelijkschakeling aan met het pasopgerichte Jezuïtencollege, een concurrerende instelling! In 1630 dan werd de Grootschool overgelaten aan de priesters van het Oratorie, die een tegenwicht moesten leveren voor het vernoemd College. De stad behield evenwel haar volledig recht over het lager onderwijs.

Het einde van het Oud Regiem betekende ook het einde voor de Grootschool als Oratorianenschool. Wat er van overbleef, de zgn. school van P.J. Volders, werd door de stad op 4 December 1802 als 'école centrale' erkend, een zuiver officiële school, die op 23 Juli 1831 tot 'collège muni-

(2) *Cinquantenaire du Collège Saint Rombaut*, Malines, Rapport historique (Malines, 1913).

cipal' omgevormd werd en op 18 April 1840 tot 'collège communal de Pitzembourg', beide beschouwd door de stad als de instellingen voor het middelbaar onderwijs en als dusdanig dan ook door haar gesteund. De inrichting berustte evenwel in handen van de geestelijkheid wier invloed, klein tevoren, merkelijk groter werd in 1840. Met de wet van 1 Juni 1850 op de inrichting van Athenea en Middelbare Scholen werd te Mechelen hierin niets veranderd. De stad sloot een akkoord met de kerkelijke overheid waarbij deze, voor de duur van tien jaar, met de verdere organisatie van het middelbaar onderwijs ter stede belast werd. In 1863, bij het aflopen van het akkoord, besloot de magistraat - ze wenste meer toezicht - het onderwijs, juist zoals in 1448, opnieuw in handen te nemen. De geest zal vanzelfsprekend niet meer die zijn van het midden der XVe eeuw. De Grootschool van 1448 en het 'Collège communal' van 1863 waren beide de stedelijke inrichtingen voor middelbaar onderwijs, beide echter te beschouwen als exponenten van hun tijd.

De aartsbisschop heeft dan zelf een eigen, vrij, college opgericht, het nu nog bestaande St Romboutscollege[(3)].

Naast archiefdocumenten betrekking hebbende op de voorgeschiedenis, de inrichting en het verval van de Grootschool, evenals op een neven-inrichting als het Standonckcollege en op de kleinscholen en de onderwijsinstellingen voor arme kinderen, werd er eveneens een uitgebreid boekenmateriaal tentoongesteld dat betrekking had op:

1° Schoolboeken voor het onderricht in de klassieke talen

N. CLENARDUS, Institutiones absolutissimae in linguam graecam (Keulen, 1542);
Institutiones linguae graecae (Venetië, 1570);
Institutiones ac meditationes in Graecam linguam (Hannover, 1617).
J. VARENNIUS, De dialectis Graecis (Parijs, 1566);
Syntaxis linguae graecae (Parijs, 1541).
P. MELAN en N. GERBEL, Grammatica graeca (Frankfort, 1542).
S. VEREPAEUS, Fondamenten ofte eerste beginselen van de Latijnsche taele (Brussel, 1758).

2° Schoolboeken voor het lager onderwijs

S. VEREPAEUS en P. HULSELIUS, Een Hantboecxken van Christelycke en devote ghebeden (Antwerpen, 1574).
A. VERVOORT, Aen de Begynkens van Mechelen (Antwerpen, 1634).

(3) A. SIMON, *Le Cardinal et la ville de Malines* (Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, dl. 51, 1947) p. 103-124.

Schoolboeken van het einde der XVIIIe en begin XIXe eeuw: uitgaven van E.F. Van Velsen, M. Kops-Seutens, J.F. Olbrechts en Dessain te Mechelen, van J.H. Le Tellier, B.J. Van de Wyngaert, J.A. van Rompay en J. Van In te Lier, van Dessain te Luik, van J. Casterman te Doornik, van Brepols te Turnhout en van Van Linthout te Leuven.

3° CATECHISMUSSEN

o.a. uitgaven van W^e^ J. Woons, Antwerpen (1716), J. Van der Elst, Mechelen (1757) en A.C. Stryckwant, Brussel (1793).

4° De zgn. Blauwboekjes en andere volkslectuur (einde XVIIIe en begin XIXe eeuw) Uitgaven van J. Thys, C. Parys en M. Verdussen te Antwerpen, J. Begyn, C. Van Paemel, A. Vandermeersch, W^e^ M. de Goesin en P.A. Kimpe te Gent, G. Verhoeven en B.J. Van de Wyngaert te Lier.

5° Prijsboeken, voornamelijk drukken van A. Mame, Tours (1^e^ helft XIXe eeuw).

Een heel voornaam document, gezien de zeldzaamheid, was ook het boekje van L.T. Schenckels, Tabula publicae scholae Mechliniensis (Antwerpen, C. Plantijn, 1576). Tenslotte volgde nog de moderne literatuur betreffende de geschiedenis van het onderwijs te Mechelen. Het gaf een overzicht op de stand van het onderzoek. Er bleek duidelijk uit dat nog heel wat te doen blijft. Voor de Grootschool hebben we, buiten de voornoemde studie van Kan. E. Steenackers, te wijzen op twee recente bijdragen van Dr. F. Beterams(4). Haar geschiedenis vanaf de overname in 1630 door de Oratorianen moet nog geschreven worden. De andere aspecten van het onderwijs onder het Oud Regiem zijn slechts fragmentarisch behandeld, o.a. door Prof. Dr R. Foncke. Een synthese ontbreekt voorals nog. Hetzelfde kan gezegd worden van de XIXe eeuw. Wijl voor deze laatste periode echter een prachtige documentatie ter beschikking der vorsers staat in de ambtelijke stukken, is dit niet het geval voor de eerste. Hier kan alleen geduldig archiefonderzoek licht brengen.

Drs R. DE ROO.

(4) Lambertus Thomas SCHENKELS en zijn *Tabula Publicae Scholae Mechliniensis* (Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, 1948) p. 98-155; *Humanistisch onderwijs aan de Mechelse Grootschool in de* 16^e^ *en* 17^e^ *eeuw* (Miscellanea J. GESSLER, I) p. 174-184.

Tentoonstelling in het stadsarchief Mechelen
Mechelse bladen van 1773 tot 1950

Van 5 tot en met 11 Maart 1950 organiseerde het Stadsarchief van Mechelen een tentoonstelling onder het motto: Van het *Wekelycks Bericht* naar onze krant. Einde 1772 liet drukker J. Fr. Van der Elst een prospectus rondgaan waarin hij er op wees dat, wijl in andere steden reeds 'Berichten' verschenen, Mechelen nog steeds geen krant bezat. Om hierin te voorzien, en tevens op aanvraag van verschillende belangstellenden, zal hij vanaf 1773 een *Wekelycks Bericht voor de Stadt ende Provincie van Mechelen* uitgeven. In een 8° formaat zou het op 4, 8, zelfs 16 blz. verschijnen. Zijn uitgave werd een sukses: het beantwoordde aan een behoefte van de tijd en er was, voorlopig althans, geen mededinging. Vanaf het 12^{e} nummer verscheen zijn 'Bericht' reeds op 16 blz. Met de opvolging, in Juli 1788, van de zoon Fr. J. Van der Elst veranderde de inhoud van het blad. Deze maakte er meer een nieuwsblad van, wijl zijn vader zich eerder hield met het doorgeven van allerlei berichten, plakkaten, aankondigingen en dies meer. Ook het plaatsen van annonces kwam stilaan in voege. Formaat en titel ondergingen wijzigingen: in-4° vanaf 1798; vooral in de Franse tijd zal het blad meermalen onder een gewijzigde hoofding verschijnen. Ook zal de krant opnieuw het oude karakter krijgen, t.t.z. de gemengde berichten vallen weg. In de Hollandse tijd, 7 October 1827, versmelt het blad met het *Algemeen Advertentieblad* van P.J. Hanicq tot een *Algemeen Aenkondigings-blad van Mechelen*, *Antwerpen*, *Lier*, *Turnhout*, *Brussel*, *Vilvoorden*, *enz.* Het laatste nr droeg de datum van 19 April 1857. Het was een uitgave van E.F. Van Velsen, door huwelijk met de familie Van der Elst verbonden.

Voornoemde Hanicq was reeds, einde 1784, begonnen met de uitgave van een *Courier de l'Escaut*, een tamelijk vooruitstrevend blad, te oordelen naar de prospectus waarin hij verklaart 'je veux y montrer la gradation insensible qui doit amener les révolutions que l'on prévoit'. Het eerste nummer behandelde de bevoegdheid van de keizer. De inhoud was totaal verschillend van het blad van Van der Elst. Aanvankelijk werden er alleen brieven van correspondenten, in verschillende Europese hoofdplaatsen, in afgedrukt. Later, in de Franse tijd, kwamen er ook allerlei officiële en andere aankondigingen in voor. Het blad is ook menige keer van titel, veranderd, geschorst geworden door de Fransen (na het verdwijnen van hoofdredacteur Baret in 1789 heeft het blad wel van zijn aanvankelijke vooruitstrevendheid ingeboet) om dan in 1819 op te houden te verschijnen. Dezelfde uitgever kwam dan in 1821 met een *Journal d'Affiches* op de

markt dat, zoals hoger gezegd, in 1827 samensmolt met de uitgave Van Velsen-Van der Elst.

Wanneer we de kenmerken van de bladen, verschenen na de revolutie van 1830, trachten te bepalen komen we tot de volgende besluiten:

In de 19e eeuw zijn er een betrekkelijk groot aantal bladen verschenen; meestal kenden ze slechts een kort bestaan, vb. *Journal de Malines*, 1841-43; *De Standaert van Mechelen*, 1854-56; *De Mechelaer*, 1858-59; *Het Werkmansblad*, 1885, één nummer; *De Dijlegalm*, 1899-1900; *Het Mechelsch Belang*, 1919, een paar nummers. Verschillende van deze bladen zijn ontstaan als kiesblad, zo bijv. de *Gazet van Mechelen* in 1896. In de eerste helft van de vorige eeuw namen enige van deze bladen nog een onpartijdige houding aan. Het reeds genoemde *Journal de Malines* wenst de eerbiediging der vrijheden besloten in de grondwet van 1830. *Den Dyl-bode* (1846-56) wenst gematigdheid, onpartijdigheid en waarheid. *De Standaert van Mechelen* is 'vrij van alle partijzucht'. Rond 1850 werd de tegenstelling katholiek-liberaal toegespitst. Een lokaal socialistische pers heeft Mechelen niet gehad, uitzondering dan gemaakt voor het *Werkmansblad.* De bladen verschenen in het begin wekelijks, slechts enkele hebben het tot dagbladen kunnen brengen, andere hielden zich bij een uitgave om de twee, drie dagen. Het bestaan van een blad als *La Dyle* van 1866 tot 1900 bewijst anderzijds dat er een relatief uitgebreid Franslezend publiek te Mechelen was.

Na de eerste Wereldoorlog zien we de lokale pers verdwijnen. De mededinging van sneller ingelichte en meer verspreide bladen uit Brussel en Antwerpen zal hiervan wel de hoofdoorzaak zijn.

Wat er ook van zij, de historicus die de 19e eeuw bestudeert vindt in de zo grote verscheidenheid van Mechelse bladen een zeer rijke documentatie, niet alleen voor wat de politiek betreft, maar ook voor het sociale, economische en culturele leven in de stad. De studie van ED. VAN DOESELAER, *Opzoekingen betrekkelijk de Mechelsche Drukpers van 1773 tot 1900* (Mechelen, 1901) geeft hiervan een duidelijk bewijs.

Drs R. DE ROO.

Pompa introitus ferdinandi
door P. Arents
(Gulden Passer, 1949, Nrs 2, 3, 4)

Corrigenda

Blz. 129	5e r.v.b.: Mols	Mols [170].
Blz. 132	De namen van de eerste bezitters van de *Pompa introitus Ferdinandi* worden in het *Collegiael Actenboeck* gespeld: Anthonius Sivory of Anthoni Sivori, Van Buren, Goubau, Zandelijn of Sandelin, Despommeraulx, Van Spangen, Le Mesureur, Brockhoven, Van Weerden.	
	29e r.v.b.: Henricart	Hanivart
	Na 36e r. toe te voegen: Schoyte, Philibert, schepen (1642-1643), Henrick van Helmaele, schepen (1642-43), Jacques de Letter, tresorier (1642-43), Lucas van Opmer, schepen (1643-44).	
Nr 7*b*	Samuel Isaac de Vries	7*c* Simeon Isidoor de Vries.
Nr 23	2e r.v.b.: Ruiterportret	Portret te halver lijve.
Nr 28	3e r.v.o.: Le Grelle	Gérard Le Grelle
Nr 42	5e r.v.b.: Le Grelle	Gérard Le Grelle.
Nr 43	In te lassen tussen 3e en 4e r.v.b.: Prenten genummerd 2-36, 38-43.	
Nr 63	7e r.v.b.: Martin	Martinus
Blz. 163	2e r.v.o.: velin	vélin.
Nrs 71-72	Gevartius, Casparius	Gevartius, Casperius.
Nr 92	2e r.v.o.: Ham	Hem.
Nr 112*a*	4e r.v.b.: ard	adr.
	7e r.v.b.: de Jong	Dejong.
Nr 128*a*	1e 2e en 3e r.v.o.: 2. j.	z.j.
	1e r.v.o.: Kol.	kol.
Nr 135	De auteur van de katalogus is: F.J. Jacquez.	
Nr 166	1e r.v.o.: Neefs	Neef[f]s.

Nr 202	1e r.v.o.: adr.: Antv., 1642 adr.	adr.: Antv., 1642.
Nr 238	Malpé	Malpez[?]
Nr 238	3e r.v.o.: servis ... 1807	servis... II... 1808.
Nr 299*a*	In het midden van de r.: 1836 en 1e r.v.b.: 1836	1856.

Nr 390	Onderaan bij te voegen: 125 fr.	
Nr 406	In het midden van de r.: 1869-1870	1874-1875?
	2e r.v.o.: VI [1869]... VII [1870]	VI [1874?]... VII [1875?]
Nr 432*c*	1e r.v.o.: 451*a c*	451*a*
Nr 434	2e r.v.o.: XIII [1876]	XIII [1883?]

Onderschrift van pl. tegenover blz. 257 moet zijn: Romeinse munten en medaillons uit de *Pompa introitus Ferdinandi...* enz.

Blz. 310	Tweemaal vermeld: Huber, Michael... enz. 1e maal door te halen. Bij 2e opg. leze men: Huber, Michael, Blz. 94, 99, 101, 103; nrs 226, 416*a-b.*	
Blz. 315	Le Grelle, Graaf Gérard. Nr 419.	Men leze: Nrs 28, 43, 419.
Blz. 317	Vries, Samuel Isaac de	Vries, Simeon Isidoor de
Blz. 319	2e kol.: Rome, Bibliotheca	Biblioteca.
	2e kol.: South Kensington Victoria & Albert Museum	Door te halen: South Kensington.
Blz. 334	1e kol. 6e r.v.o.: Hendrickx	Hendricx.
Blz. 337	1e kol. onder Antwerpen in te lassen: Stadsbibliotheek 2 ex.	
Blz. 339	4e kol.: vol.	volume
Blz. 340	2e kol.: Hendrics	Hendrixs.
	2. opg. van j. in kol.	z. opg. van j. in kol.
Blz. 341	9e r.v.o.: Venetion	Venetian.
	10e r.v.o.: then	them.
Blz. 346	6e r.v.b.: biografisch	bibliografisch.

Eerste drukken van H. Conscience

De Heer H. Dirkx is op het ogenblik bezig een bibliografie samen te stellen van de eerste drukken van H. Conscience. Een werk dat voor de geschiedenis der negentiend-eeuwse Vlaamse literatuur en boekdrukkunst uiterst belangwekkend

belooft te worden. We zijn dan ook zo vrij de lezers van de ‘Gulden Passer’ te verzoeken in de mate van het mogelijke de heer Dirkx te helpen, en wanneer ze eerste drukken (of drukken die ze onderstellen het te zijn) van onze grote Vlaamse romanschrijver mochten bezitten, zich met hem in verbinding te stellen (adres: Sint-Jacobsmarkt 42, Antwerpen - tel. 32.57.88).

Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen
Bericht aan de leden

BEDRIJVIGHEID. - Aan het jaarverslag over het jaar 1949, dat op de algemene vergadering van 5 Februari 1950 werd voorgelegd, ontlenen we:

'In de algemene statutaire vergadering, welke gehouden werd op Zondag 30 Januari 1949 in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, werden de heren Baekelmans, Baur, Schauwers, Schmook en Stellfeld, uittredende leden, als bestuurslid herkozen. Na de bijeenkomst hield de Heer Schmook een lezing over: '*Wat schonk het Bestendig Dotatiefonds aan de Stadsbibliotheek van 1905 tot heden*'.

Het ledental, dat einde December 1948 263 bedroeg, daalde verder tot 244. Wij hadden het overlijden te betreuren van drie leden: de heren Paul de Cauwer, Jef van Overloop en Prof. Dr René Verdeyen. Daarentegen boekten wij in diezelfde periode een aanwinst van drie leden.

Van *De Gulden Passer* ontvingen de leden de nummers 1-2 van de 26e jg 1948, 235 blz. tekst, alsook de nummers 3-4, 298 blz. Van jg 1949 verscheen nummer 1, 80 blz., gevolgd door een overzicht van de afzonderlijke uitgaven van de Vereniging, eerste reeks althans. Wij vermelden bijdragen van Mej. Bouchereaux en van de heren Borms, Debaene, Dermul, Van Elslander, Indestege, Landsman, Nauwelaerts, Plancke, Ovink, Roose, Ruysschaert, Schouteet, Sterck, De Vroede en Van den Wijngaert. Verschillende publicaties werden in overweging genomen, zo het handschrift van de heer Roger Plantin-Moretus en het werk van de heer Kruyskamp over Jan van den Bergh, bestemd voor de 2e reeks. Werden verder in het vooruitzicht gesteld, de publicatie van de houtblokken uit *tBoec van den Levene Ons Heeren* en de *Geschiedenis van de Nederlandse boekband* door Dr Luc Indestege. Tevens werden er fondsen gezocht voor de uitgave van de *Catalogus van de Tekeningen van het Museum Plantin-Moretus* door de heer Frank van den Wijngaert.

Ruildienst werd aangegaan met *Imago Mundi* (Stockholm), *Bulletijn van den Oudheidkundigen Bond* (Leiden) en het te Antwerpen gedrukte tijdschrift *Scriptorium*, *Revue internationale des études relatives aux manuscrits.*

Ofschoon de toelagen van de Universitaire Stichting en van het Provinciebestuur behouden bleven, bleek het meer dan ooit nodig de inkomsten te verhogen ten einde het hoofd te kunnen bieden aan de steeds stijgende drukkosten. Derhalve wordt er naar gestreefd het ledental op te voeren.

ALGEMENE STATUTAIRE VERGADERING van 5 Februari 1950 in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, te Antwerpen.

De vergadering wordt geopend te 10.30 uur, onder het voorzitterschap van de Heer Lode Baekelmans.

De heer E. Thys, 2e secretaris, leidt de algemene statutaire vergadering in met een verslag over de algemene vergadering van 30 Januari 1949, gevolgd door het jaarverslag over het verlopen jaar. Dit verslag wordt goedgekeurd. Daarop geeft de heer Am. Arents, penningmeester, lezing van het geldelijk verslag en schetst meteen een ontwerp-begroting voor 1950.

De uittredende leden, de heren Arents, Bouchery, Ernalsteen, Van Mierlo en Vanderheyden worden herkozen. Verder hecht de Algemene Statutaire Vergadering haar goedkeuring aan de vervanging van Prof. Dr H. Bouchery, redactie-secretaris van 'De Gulden Passer', door Dr L. Voet, conservator van het Museum Plantin - Moretus, zulks in gevolge de wens van Prof. Bouchery de vroegere traditie weer op te nemen.

Na afhandeling van deze punten wordt de vergadering omstreeks 11 uur geheven, waarop de heer Voorzitter Dr Luc Indestege inleidt, die een kort overzicht geeft van *De paneelstempelband in de Nederlanden vóór 1600*, lezing geïllustreerd met lichtbeelden.

Boekbespreking

Koninklijke Bibliotheek. Gedenkboek. 1798-1948. Uitgegeven met steun van de Vereniging Vrienden der Koninklijke Bibliotheek. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1948. vii + 240 blz. gr. in-8°, met platen.

Nederland's Koninklijke Bibliotheek heeft haar honderdvijftigjarig bestaan gevierd door een zeer mooi en zeer interessant gedenkboek uit te geven, dat eene reeks artikelen bevat samengesteld door leden van haar staf of door zulke die daartoe hebben behoord. De behandelde onderwerpen zijn zeer verscheiden, zooals uit onderstaande samenvatting blijkt; gezamenlijk bieden zij een beeld van de wetenschappelijke bedrijvigheid, het cultureel belang en de cultureele invloed van deze groote nationale instelling. Hier volgt de inhoud:

1. *Tien jaren Koninklijke Bibliotheek (1938-1947)*, door Dr. L. BRUMMEL, blz. 1-34, met een photographisch zicht van het gebouw.
   De K.B. heeft gelukkiglijk geen noemenswaarde oorlogsschade geleden. Schrijver verhaalt over de moeilijkheden die de oorlogstoestand heeft meegebracht voor de directie, nl. het bergen van het kostbaar materiaal, de sequestratie van de 'verboden' boeken, moeilijkheden met den bezetter en zelfs met het personeel. In alle groote bibliotheken van de bezette landen hebben de bibliothecarissen dergelijke problemen op te lossen gehad. Zij zullen met belangstelling kennis nemen van wat onze Noorderburen op die gebieden hebben ondergaan.
2. *Een nieuwe aanwinst van de Koninklijke Bibliotheek*, door A.W. BYVANCK, blz. 35-43, met 2 illustraties.
   Beschrijving van een interessant handschrift, nl. een Nederlandsch getijdenboek van 1484, van Utrechtsche herkomst. Schrijver wijdt uitvoerig uit over de miniaturen, de decoratie, die bijzonder belangrijk is, en vergelijkt dit handschrift met enkele aanverwante stukken.
3. *De Freeska Landriucht-drukkerij*, door Pater B. KRUITWAGEN, O.F.M., blz. 45-69, met 8 reproducties en eene plaat der lettertypen.
   Van deze 15-eeuwsche drukkerij, die slechts 5 of 6 jaar schijnt te hebben bestaan, zijn slechts zes werken bekend. Een daarvan behandelt het Friesche landrecht in de volkstaal, vandaar de eigenaardige naam van deze drukkerij. Waar zij gevestigd was, is onbekend, evenmin weet men in welke jaren zij werkte, doch het moet omstreeks 1485 geweest zijn. Pater Kruitwagen beschrijft uitvoerig de gebruikte lettertypen en tracht uit te maken wie de leiding van deze drukkerij had.
4. *Petrarca*, *Teghen die strael der minnen. Een unicum van de K.B.*, door R. PENNINK, blz. 71-85.
   Het gaat hier om een Middelnederlandsch verhaal, waarschijnlijk te Gouda gedrukt, iets na 1480, en waarvan slechts één exemplaar bekend is. Zeer interessant kritisch tekstonderzoek van dit oude verhaal, ten onrechte op naam van Petrarca gesteld en vergelijking met talrijke gekende tegenhangers en bewerkingen.

5. *Van een oud boekblad*, door M.A.C.M. VAN HATTUM, blz. 87-96, met een reproductie.
   Vooral belangrijk voor Broechem (bij Antwerpen), omdat hier, naar aanleiding van de vondst van opschriften op het titelblad van een boek der K.B., gehandeld wordt over de Nederlandsche klokkengietersfamilie Moer, waarvan de stamvader, Gobel Moer, in 1486 eene klok goot voor de kerk van dit dorp. Deze klok bestaat niet meer, doch de tekst dien zij droeg is ons bewaard gebleven dank zij de aanteekening op dit oude titelblad.
6. *Het Album amicorum van Bernardus Paludanus (Berend ten Broek)*, door LOUISE E. VAN WIJK, blz. 97-118, met 1 illustratie.
   Paludanus (1550-1633), stadsmedicus te Zwolle en daarna te Enkhuizen, na in zijn jeugd veel gereisd te hebben, heeft dit album nagelaten. Het is thans in het bezit gekomen van de K.B. en bevat een groot aantal namen en portretten van vooraanstaande personen uit dien tijd. Onder dit opzicht ook belangrijk voor Zuid-Nederland en meer bijzonder voor Antwerpen. Enkele portretten zijn geteekend door Hier. Wierix en Re. Hogenberg.
7. *Anthony Smets*, *bibliothecaris van drie prinsen van Oranje*, *1636-1689*, door G. VAN ALPHEN, blz. 119-160, met 2 illustraties.
   Een zeer interessant historiek van de bibliotheek der prinsen van Oranje en bijzonderheden over Anthony Smets die daarin werkzaam is geweest (de eigenlijke bibliothecaris was Constantijn Huygens), alsook over de catalogus van 1686, door Smets opgemaakt en die in de K.B. berust, samen met een deel van de prinselijke bibliotheek.
8. *Boekbanden uit de Oranje Nassau-bibliotheek*, door E. DELA FONTAINE VERWEY, blz. 161-179, met 3 reproducties.
   Onder wat de K.B. nog bezit van het oorspronkelijk boekenfonds der prinsen van Oranje komen er enkele voor die van een merkwaardige band voorzien zijn. Zes hiervan worden uitvoerig beschreven.
9. *De reis van Prins Willem III naar Engeland in het jaar 1670*, door J.H. KERNKAMP, blz. 181-197, met reproductie van het titelblad van dit zeldzaam werk en twee afbeeldingen van een oude boekband.
   Aan de hand van een unicum, berustend in de K.B., geeft schrijver ons ongekende bijzonderheden over het luisterrijk onthaal dat Prins Willem III te beurt viel aan het Engelsche Hof, waar hij trachtte een aanzienlijk bedrag in te vorderen dat zijn oom, Koning Karel II, hem schuldig was. Tevens een interessante kijk op het hofleven in de XVIIe eeuw.
10. *Pamfletten en perikelen*, door E.M.A. TIMMER, blz. 199-218.
    De K.B. is er destijds toe overgegaan, haar buitengewoon rijke verzameling pamfletten in haar beide catalogi (de alphabetische en de systematische) in te lassen, in tegenstelling met wat elders gebruikelijk is. Dit om ze voor het publiek en voor de eigen ambtenaren gemakkelijker toegankelijk te maken en het naslaan van de groote pamfletten-catalogi te vermijden. Dit werk ging echter niet zonder dat zich enkele moeilijkheden voordeden in de alphabetische rangschikking (keuze van het rechte slagwoord b.v.). Schrijver, die aan dit werk heeft medegeholpen, vertelt ons een en ander uit zijn ervaring, met treffende voorbeelden, die den bibliothecaris onbetwistbaar van veel nut zullen zijn.

Jammer genoeg dat de korte inleiding van dit interessante opstel (gelukkiglijk slechts ééne bladzijde) zoo stroef is; is het dan zoo moeilijk, eenvoudige zaken op een eenvoudige wijze uiteen te zetten?.

11. *Enige opmerkingen inzake de toekomst van het wettelijk dépôt in Nederland*, door J.W.R. LACEULLE, blz. 219-233.
    Even interessante als grondige studie van dit onderwerp, dat in zooverre in het kader van dit Gedenkboek past, dat de inlevering van een plicht-exemplaar het bestand van de K.B. verrijkt. In Nederland bestaat die verplichting niet meer sinds 1912. Voordien wel, toen de wet van 1881 die verbond aan de uitoefening van het auteursrecht. Schrijver onderzoekt dan de kwestie van het wettelijk dépôt op zichzelf, ook van uit een rechtskundig standpunt en geeft enkele beschouwingen over regeling en toepassing er van in andere landen. Ook van belang voor ons land waar men thans op het punt staat eene wet op het plicht-exemplaar te stemmen. Het eenige artikel van dezen bundel, waarin wij enkele drukfouten hebben aangetroffen, eerder een zeldzaamheid in de uitgaven van de firma Nijhoff.
12. *Het ruilbureau*, door A.J. DE MOOY, blz. 235-240.
    Evenals dit in veel andere landen het geval is, is ook in Nederland het Ruilbureau aan de directie van het groote nationale boekendépôt toevertrouwd. Na een statistisch overzicht van de bedrijvigheid van dit Bureau in de laatste vooroorlogsche jaren en het eerste naoorlogsche jaar (1947), zet schrijver doel en werking van deze belangrijke instelling uiteen en belicht het groot cultureel belang er van.

Dit hoogst belangrijke Gedenkboek zal ongetwijfeld door bibliothecarissen en bibliophielen met graagte gelezen worden; beiden zullen er meer dan eene studie naar hun gading in vinden. Wat de uiterlijke vorm betreft, die is keurig en wel verzorgd, zooals wij van Nederland's grootste uitgeversfirma gewoon zijn.

AM. DERMUL

Faye (C.U.). *Fifteenth century printed books at the University of Illinois.* Urbana. The University of Illinois Press. 1949. 160 blz. in-8°. (= Illinois Contributions to Librarianship, No 4).

Onder dezen titel brengt professor C.U. Faye, bibliographisch raadgever en catalograaf bij de Universiteitsbibliotheek van Illinois, ons de catalogus, of beter gezegd de lijst, van de wiegedrukken in het bezit van deze instelling. Zij zijn 428 in getal, waaraan dan werden toegevoegd 3 xylographica (losse bladen) alsook, onder de hoofding 'Sixteenth century printing', drie ongedateerde drukken die eventjes de conventioneele datumgrens overschrijden, maar toch met eenig recht tot de incunabelen zouden mogen gerekend worden.

428 incunabelen, dat is reeds een fraaie verzameling, alhoewel in het voorwoord wordt gezegd dat dit niet veel is vergeleken met wat in de groote Amerikaansche en buitenlandsche bibliotheken aanwezig is, maar dat er dan toch in deze lijst een aardig percentage zeldzame en zelfs enkele eenige exemplaren voorkomen. Niet alle exemplaren zijn volledig, op verre na niet (doch in welke verzameling is dit wèl het geval?); van een dertigtal nummers is zelfs slechts één enkel blad aanwezig, dat dan op precies dezelfde wijze behandeld wordt alsof het een volledig exemplaar ware.

Ongeveer alle landen, waar de drukkunst in de XVe eeuw werd beoefend, zijn vertegenwoordigd. Uit het onze vinden wij er drie werken vermeld: twee drukken van Joh. de Westphalia (Ant. de Butrio: Speculum de Confessione, rond 1489 en Petrus de Crescentiis: Ruralia Commodia, 1474) en een van Roland van den Dorpe (Chronike van Brabant, 1497).

De beschrijving is zeer beknopt: meestal drie of vier regels, en omvat dan schrijversnaam (steekwoord voor de anoniemen), korte titelaanduiding, jaartal. Daarna de verwijzing naar de nummers van de groote catalogi of verzamelingen waar het werk uitvoerig beschreven wordt. Is deze referentie niet mogelijk, b.v. bij weinig gekende of niet met zekerheid geïdentificeerde stukken, dan wordt meer uitleg gegeven; dit is insgelijks het geval waar vermelding noodig is van wat ontbreekt (of aanwezig is).

De indeeling van de catalogus is topographisch, per land en per stad, en daarenboven nog per drukker, wat het voordeel heeft overzichtelijk te zijn en bevorderlijk voor de opzoekingen, terwijl het tevens toelaat het bibliographisch adres bij de afzonderlijke nummers weg te laten. Links, in margine, het volgnummer; rechts, insgelijks in margine, vindt men een tweede nummer, waarvan de schrijver ons wel de beteekenis niet verklaart, doch dat we veronderstellen het boekmerk van de bibliotheek van Illinois te zijn.

De catalogus wordt dan gevolgd door vier concordantielijsten met de nummers van de catalogi van Hain, Copinger en Reichling alsook met die van de Gesamtkatalog en het werk sluit met twee registers, een eerste op drukkers, persen, uitgevers en plaatsen en een ander op schrijvers en anoniemen, waarbij links het nummer staat van den catalogus van Stillwell[1] en rechts dat van den eigen catalogus, om de vergelijkingen te vergemakkelijken.

Ten slotte nog enkele woorden over wat den catalogus voorafgaat: eigenlijk hadden wij daar misschien mede moeten beginnen, doch zoolang er geen vaste regels voor het maken van boekbesprekingen werden opgesteld, voelen wij ons niet gebonden.

Het werk wordt ingeleid door een kort voorwoord van Dr Robert Bingham Downs, directeur van de Universiteitsbibliotheek van Illinois; daarna komt het interessantste gedeelte van het heele werk, nl. de beschouwingen van professor Faye (blz. 11-18) over het catalogiseeren van de wiegedrukken. Zij vangen aan met een overzicht van den huidigen stand van deze wetenschap. Veel werd gedaan op het gebied van de identificatie der lettertypen; veel ook, alhoewel nog niet genoeg, op dat van het illustratief gedeelte der incunabelen, zoodat men mag zeggen dat in deze richting, nl. de louter typographische, het eindpunt van de incunabelvorsching reeds in het uitzicht werd gesteld. Wij beschikken thans over twee standaardwerken: de *Gesamtkatalog* en de *British Museum Catalogue*, de laatste, volgens niemand minder dan Haebler, een tot hiertoe ongeëvenaard voorbeeld.

Doch er blijft meer te doen, zegt professor Faye: er zitten in de oude wiegedrukken nog geheimen verscholen die niet van typographischen aard zijn. Niet genoeg aandacht werd tot hiertoe besteed aan toeschrijving en inhoud der werken; hiermede wordt dan niet bedoeld de letterkundige inhoud van de werken, want die zal wel niet veel verrassingen meer voorbehouden, doch eenvoudig het onderwerp. Aan de hand van enkele voorbeelden toont hij dan aan hoe bij sommige uitvoerig beschreven incunabelen de toeschrijving niet altijd juist is en, wat erger is, hoe bij nadere beschouwing soms blijkt dat stukken ingelascht werden die niet tot het

(1) Margaret Bingham STILLWELL. *Incunabula in American libraries. A second census of fifteenth-century books owned in the United States*, *Mexico and Canada.* New York, 1940.

opgegeven werk behooren. Hij dringt er terecht op aan, dat men voortaan den weg insla van meer nauwgezet onderzoek van de voorhanden teksten.

Vermelden wij tevens dat hij een welverdiende hulde brengt aan den catalogus van de wiegedrukken der Belgische bibliotheken, opgesteld door wijlen L. Polain. Beter dan een vertaling het zou kunnen doen, brengen schrijvers eigen woorden ons de uitdrukking van zijn bewondering voor dit werk, waar hij zegt in zijn voetnota op blz. 11: 'One great catalog, embodying modern methods, is an exception in that its publication has been completed: Polain's Catalogue... This work... is also remarkable for its methods of description, which invest it with a charm of its own. While he is up-to-date in the use and application of scientific methods, the compiler also seems to be more than usually aware of what may be called the "personality" of the book being cataloged, and he communicates this to the reader in exceptionally detailed and lucid descriptions...' Wij zijn zeer gevoelig aan dit blijk van waardeering van een van onze landgenooten.

Moge professor Faye's voorstel in zake beschrijving der wiegedrukken bij alle bibliothecarissen ingang vinden. Het opent een nieuwe weg in de incunabelvorsching en stelt nog heel wat verrassingen in het vooruitzicht wat betreft het ontdekken van weinig verspreide, ja onbekende teksten, de mogelijkheid dus van eene verrijking van ons geestelijk bezit.

Wat de bespreking van den uiterlijken vorm van het boek betreft, die kunnen wij met enkele woorden behandelen: keurig en netjes afgewerkt, met verschillende flinke lettertypen gedrukt en in een stevige linnen uitgeversband gestoken, zooals de overgroote meerderheid van de boeken die ons uit de Vereenigde Staten toekomen.

AM. DERMUL.

Helin (Maurice) & René Bragard. *Le catalogue analytique. Principes d'indexation et plan schématique.* Liége, Éditions Desoer. 1949. 93 pp. in-8°.

In elke wel geordende bibliotheek dient het publiek minstens twee verschillende catalogi aan te treffen: een alphabetische (auteurs en anoniemen), die toelaat na te gaan of een gegeven boek in de biblotheek voorhanden is en een tweede, ingedeeld volgens de stof, waarin kan worden gevonden welke werken de bibliotheek over een bepaald onderwerp bezit.

De uitvoering van de eerste catalogus, die in alle bibliotheken vrijwel hetzelfde uitzicht heeft - onvermijdelijk trouwens - levert geen ernstige moeilijkheden op. Enkel de wijze van classificeering kan lichtelijk verschillen; voor ons land werd door de zorgen van de ambtenaren der Antwerpsche stedelijke bibliotheken hiervoor een stel wel doordachte *Regels* uitgegeven.

Gansch anders is het gesteld met de catalogus per stof. Hier staat de bibliothecaris voor het moeilijkste werk dat zijn ambt meebrengt. Allereerst moet hij een keuze doen tusschen minstens drie verschillende systemen: het tiendeelig stelsel (Dewey), de systematische catalogus of de analytische (onderwerpscatalogus). Welke ook zijn persoonlijke voorkeur zij, hij dient rekening te houden met de belangen of de verlangens van het publiek dat zijn instelling bezoekt en dat niet in alle bibliotheken

hetzelfde is. Een volmaakt systeem, een dat iedereen voldoet, is nog niet gevonden en zal waarschijnlijk ook wel nooit opdagen. Elk van de drie vermelde

systemen heeft zijn voor- en nadeelen, zijn voor- en zijn tegenstanders, wat de keuze alvast niet vergemakkelijkt. Het groot bezwaar, dat alle drie systemen aankleeft, is eigenlijk het feit dat het geschreven woord, zoo veelomvattend, zoo veelzijdig en vaak zoo subtiel, moet ingeregen worden in een nauwsluitend keurslijf, ergens een plaatsje moet vinden in een vooraf opgesteld schema en dat wel op zulke wijze dat het er niet netjes en veilig opgeborgen blijft doch integendeel zonder veel zoeken en met een minimum van inspanning kan opgespoord worden. Al wie aan cataloguswerk gearbeid heeft, weet wat dat soms aan hoofdbrekens beteekent.

Laten wij het tiendeelig stelsel voor ditmaal terzijde, niet zoozeer omdat het in ons land, evenals in andere kleine landen, ernstige tegenstanders heeft, om gegronde redenen, maar wel omdat het in het werk dat voor ons ligt nergens ter sprake komt. De systematische indeeling wél, al zij het slechts met enkele woorden waardoor dan aangetoond wordt hoe zij, door haar vaak groote abstractie, den lezer soms afschrikt en hem het zoeken moeilijk maakt, terwijl daarentegen van den analytischen of onderwerpscatalogus wordt gezegd dat hij werd uitgedacht om deze moeilijkheden te vermijden. Het ideaal, zegt de heer Hélin, zou zijn, over beide catalogi te beschikken, de systematische en de analytische. Alle bibliothecarissen zullen wel bereid zijn, deze meening bij te treden, doch wie onder hen zal den moed hebben, om niet te spreken van den tijd, tot dit reuzenwerk over te gaan?

De heeren Hélin en Bragard, beiden aan de Luiksche Universiteitsbibliotheek verbonden, zijn er dan toe overgegaan in deze instelling den onderwerpscatalogus in te voeren en, aan de hand van de ondervinding daarbij in den loop van verschillende jaren opgedaan, geven zij ons hier niet een stel regels want, zooals de eerste terecht in zijn voorwoord doet opmerken, zou het ijdel zijn, regels op te stellen voor een gebied waar men getracht heeft alle systematiek zooveel mogelijk te vermijden, doch wel een aantal grondbeginselen, nuttige wenken, talrijke voorbeelden, enz. Het geheel vormt een kostbare bron van aanduidingen en raadgevingen, die aan de praktijk getoetst werden en bleken deugdelijk te zijn.

Ook de eenvoudige details van uitvoering, zooals opmaken der steekkaarten, het oordeelkundig uitkiezen van het steekwoord, het behandelen der homoniemen en synoniemen, de verwijzingskaarten, de groepeering van termen die in den grond tot eenzelfde idee kunnen worden teruggebracht, de veelvuldige indexatie, de behandeling van reeks-, vervolgwerken en periodieken, de wijze van rangschikking der steekkaarten enz., worden er in behandeld, op zeer klare en duidelijke wijze. Wij betreuren slechts één ding, nl. dat het werk niet een vijftiental jaren eerder verschenen is, toen de Antwerpsche Stadsbibliotheek haar onderwerpscatalogus aanlegde en haar bibliothecarissen toen vrijwel geheel hulpeloos, zonder eenig voorbeeld, raad of inlichting stonden. Wat al aarzelen, wat al remanieeren van het werk had hun in dit geval kunnen bespaard worden!

Een groot bezwaar, dat zoowel den systematischen als den onderwerpscatalogus aankleeft, is de taal waarin hij is opgemaakt. Dit is nu eenmaal niet te ontgaan; hier heeft het tiendeelig stelsel een voorsprong: de woorden worden, in laatste instantie, vervangen door cijfers en die zijn internationaal. Om in den onderwerpscatalogus den weg te vinden moet men dus noodzakelijkerwijze de gebruikte taal voldoende machtig zijn om te weten welk steekwoord men hoeft te raadplegen, zooniet dient men beroep te doen op de bibliotheekbeambte. Dit bezwaar der taal komt soms nog

op een andere wijze voor den dag: de classificeering per naamwoord heeft natuurlijk in principe den voorrang, doch dit kan niet altijd worden doorgevoerd. In vele ge-

vallen dient integendeel het bijvoeglijk naamwoord voorop geplaatst, daar b.v. waar beide om zoo te zeggen een onscheidbare uitdrukking uitmaken. Dit geeft wel een eenigszins verward uitzicht aan het geheel, maar daar is niet aan te ontkomen. Het Latijnsche taalgebied heeft hier een voorsprong op het Germaansche, wijl daar in samenstellingen het naamwoord meestal voorafgaat en er dus bij de rangschikking minder vaak dient gewrongen.

Dit eerste gedeelte van het werk, dat theorie en richtsnoeren omvat (blz. 1-46) is van de hand van den heer Hélin. Het wordt gevolgd door een schema 'Plan schématique d'un catalogue analytique destiné à une bibliothèque de culture générale', opgemaakt door zijn collega, den heer R. Bragard. Hier wordt een gecommenteerd overzicht gegeven van de in elke algemeene bibliotheek voorkomende groote indeelingen van de wetenschap. Daarvan dient dan op voorhand een kaartenstelsel opgemaakt, dat natuurlijk voor uitbreiding vatbaar is, en dat de bibliothecaris, met de indeeling gelast, steeds bij de hand moet hebben. Na eene inleiding van zeven bladzijden volgt dan een zeer uitvoerig voorbeeld van ideeëngroepeering in verschillende takken van kennis (blz. 54-88), vergezeld van een register op de behandelde rubrieken.

Het werk van de heeren Hélin en Bragard is ongetwijfeld een van de nuttigste die op het gebied van de bibliotheconomie verschenen zijn. Het is een onmisbare bron van aanduidingen en raadgevingen, een ware leidsman voor alle bibliothecarissen die een onderwerpscatalogus te behandelen hebben. Ook voor de leerlingen van onze Middelbare School voor opleiding van bibliotheekpersoneel is het een kostbare gids, mits aanpassing steeds aan het Nederlandsche taalgebruik, wat elke lezer wel zelf en zonder veel moeite zal verwezenlijken. Laat ons beide auteurs dankbaar zijn, dit hoogst nuttige werk in het licht te hebben gegeven en wenschen wij hun een ruime verspreiding er van in al onze bibliotheken.

AM. DERMUL.

Imago Mundi. A review of early cartography, edited by Leo Bagrow. Vol. V (1948). Stockholm, Kartografiska Sällskapet. (1949). 109 blz. gr. in-4°, met talrijke platen en afbeeldingen.

In een vorig nummer[1] gaven wij een kort bericht over den inhoud van deel IV van dit zoo mooi als merkwaardig jaarboek, gewijd aan de geschiedenis van de cartographie. Na de moeilijkheden van de eerste jaren, hoofdzakelijk veroorzaakt door de oorlogsomstandigheden zooals wij er toen op wezen, schijnt het redactie-comiteit opnieuw op adem te zijn gekomen, vermits nu kort na deel IV ook deel V van de pers kwam. Laat ons hopen dat het tijdschrift nu voortaan met de regelmatige periodiciteit van een deel per jaar kunne verschijnen.

Dit nieuwe jaarboek doet voorzeker niet onder voor zijn voorganger. Het brengt ons studies van allereerste gehalte, aan dewelke wij gaarne een voor een enkele regels zouden wijden, ware het niet dat het onderwerp dat zij bestrijken buiten het bestek

(1) *De Gulden Passer*, XXVI (1948), blz. 230-231.

valt van ons tijdschrift, dat toch hoofdzakelijk voor doel heeft de studie van het boek, meer bijzonder in de Nederlanden.

Wij moeten er ons dus, noodgedwongen, toe beperken den inhoud in het kort op te sommen, niet evenwel zonder even te blijven stilstaan daar waar producties uit onze landen ter sprake komen en dit is in dit deel het geval, zooals wij zullen zien.

Dit 5e Jaarboek vangt dan aan met een studie van den stichter, Dr LEO BAGROW: *The maps from the home archives of the descendants of a friend of Marco Polo*, blz. 3-13, met 5 platen en 3 tekstreproducties, een voorloopige en inleidende studie over enkele oude kaarten die, alhoewel niet precies van Marco Polo zelf, toch zeer oude, of althans latere copieën van oude kaarten blijken te zijn;

2. *The true position of H. Wagner in the controversy of the compass chart*, door HEINRICH WINTER, blz. 21-26, met 1 afb.;
3. *The first* '*modern*' *map of Spain*, door ROBERTO ALMAGIÀ, blz. 27-31, met 3 pltn;
4. *The representation on maps of the Magalhães Straits before their discovery*, door RICHARD HENNING, blz. 33-37, met 1 plt en 3 afb.;
5. *A brief cartographic-iconographic view of the Eastern Baltic coast up to the 16th century*, door ARNOLDS SPEKKE, blz. 39-51, met 7 afb.;
6. *A page from the history of the distribution of maps*, door L. BAGROW, blz. 53-62. Belangrijk ook voor de geschiedenis van den boekhandel, daar het de photographische reproductie is, met commentaren begeleid, van een Messe-Katalog van 1572-73 gedrukt door den boekhandelaar Georg Willer van Augsburg. Deze catalogus bevat uitsluitend kaarten en atlassen waaronder verschillende van Ortelius; ook kaarten van Mercator, Cl. Duchet, Sgrooten en enkele te Antwerpen gegraveerde stukken door J. en L. Doetecum. Een zeer zeldzaam stuk. Ook van bibliographisch standpunt is dit artikel van Dr Bagrow belangrijk;
7. *Jodocus Hondius Jr*, door J. KEUNIG, blz. 63-71, met 2 pltn, dezelfde auteur die in het vorige jaarboek een uitgebreide studie liet verschijnen over de atlassen van Mercator. Wij krijgen hier een gedetailleerd overzicht van de verschillende uitgaven van de atlassen door deze kaartenmakersfamilie bezorgd, ook van hun globen. Bevat tal van inlichtingen die ook den bibliothecaris van nut kunnen zijn bij het catalogiseeren van cartographisch werk;
8. *Some notes from the Tall Tree Library*, door G.H. BEANS, blz. 72-73, met 1 afb. Beschrijving van enkele oude kaarten;
9. *Scotland on the compass charts*, door H. WINTER, blz. 74-77, met 4 afb.;
10. *The maps of Delaware*, *a Swedish colony in North America*, door HARALD KÖHLIN, blz. 78-80, met 3 pltn.;
11. *John Rocque. Engraver*, *surveyor*, *cartographer and map seller*, door JOHN VARLEY, blz. 83-91, met bibliographie van zijn uitgaven.

Verder vinden wij in dit jaarboek tal van kortere nota's over cartographische onderwerpen, een buitenlandsche kroniek, talrijke boekbesprekingen, een bibliographie van wat op cartografisch gebied in de laatste jaren is verschenen in boeken en tijdschriften, alsook een - helaas te lange - necrologie van cartografen gedurende de oorlogsperiode overleden. De eerste hiervan is gewijd aan ons betreurd medelid, wijlen Dr Jan Denucé en is vergezeld van eene lijst van zijn uitgaven. De

laatste, insgelijks van eene bibliographie vergezeld, brengt het overlijden in herinnering van den grooten Nederlandschen cartograaf, Dr F.C. Wieder.

AM. DERMUL.

Durme (M. van). *Antoon Perrenot van Granvelle, beschermheer van Christoffel Plantijn.* Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, N.V. Standaard-Boekhandel. 1948. 56 blz. kl. in-8°. (= Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding. Jaarg. XLII, Nr 4, Verhandeling 399).

Veel belangrijks is er voor de biographie van Plantin te vinden in de briefwisseling van kardinaal Granvelle, doch niet alle lezers hebben het er voor over hiervoor de twaalf lijvige quarto-deelen te doorloopen die de Koninklijke Commissie voor geschiedenis van België hieraan heeft gewijd. De heer Van Durme heeft dit voor ons gedaan en het belangrijkste van zijn bevindingen in dit boekje gecondenseerd. Hij brengt aldus een nieuwe bijdrage tot de studie van Plantin en zijn beroemde drukkerij en wij zijn hem hiervoor dank verschuldigd.

Het werkje is ingedeeld in drie hoofdstukken, of beter gezegd, in drie periodes: 1) de eerste betrekkingen van Granvelle met Plantin (1555-1568); 2) Granvelle en de groote Plantinsche uitgaven (1568-1572); 3) de betrekkingen van 1572 tot 1586, t.t.z. tot aan de dood van Granvelle.

Op deze wijze leeren wij Granvelle, eerste minister van Karel V en later van Philips II, kennen als een humanist en een bibliophiel, als een man die, alhoewel streng Roomsch-katholiek, toch gematigd was (eerder een zeldzame en loffelijke uitzondering in dien beroerden tijd), iemand die blijk gaf van breedheid van gedachten in zijn verhouding tot geleerden en kunstenaars en dezen zelfs beschermde wanneer zij om godsdienstredenen in het gedrang kwamen.

Ook met Plantin, van wien hij als geleerde en bibliophiel een trouwe klant was, heeft hij dit gedaan toen deze, zooals men weet, onder verdenking kwam. Zelfs in later dagen, na het verval van Antwerpen, toen Plantin naar Leiden uitgeweken, aldaar o.m. een schrift drukte dat tegen den Koning van Spanje was gericht, onthield Granvelle, die reeds sedert 1565 te Rome verbleef, hem noch zijn sympathie, noch zijn steun. Steeds hield hij onzen aartsdrukker de hand boven het hoofd, omdat hij hem begreep, hem hoogschatte en waardeerde. Tegelijkertijd gaf hij hem zijn materieelen steun, zoo b.v. bij de moeilijke onderhandelingen naar aanleiding van het drukken van de Polyglotta, ook toen Plantin er naar streefde van de Italiaansche drukkers toelating te verkrijgen tot het drukken voor de Nederlanden van breviaria, missalen, psalterium en antiphonarium.

Dit alles vinden wij, op onderhoudende wijze verhaald, van voetnota's voorzien en met bibliographische verwijzingen gesteund, in het werkje van den heer Van Durme. Het leest vlot en aangenaam en geeft ons een nieuwe kijk op de bedrijvigheid der aartsdrukkerij. Het boek sluit met eene bibliographie, een goede keuze uit de talrijke werken die in verschillende talen aan Plantin, Granvelle en hun tijd gewijd zijn. Het doet echter ietwat ongewoon aan, den lezer ter staving van een gezegde te verwijzen naar een boek dat nog in voorbereiding is (voetnota 4, blz. 5); ook in de bibliographie komt het voor, het is trouwens een werk van den schrijver zelf. Mogelijk was het persklaar en is het ondertusschen reeds verschenen? Wij willen het hopen.

AM. DERMUL.

Groninger Academiedrukkers, door B. Ubink, met medewerking van N. Tonckens. Uitgegeven ter gelegenheid van de heropening van het Universiteitsmuseum te Groningen op 25 Juni 1949. Groningen-Batavia, J.B. Wolters. (1949). 20 blz. langw. in-16°, met 12 platen.

Een aardig boekje, tevens een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis der drukkunst te Groningen, al handelt het dan uitsluitend over een bijzondere klasse, nl. de de academiedrukkers. Er worden er in het geheel 14 behandeld, uit een tijdvak dat loopt van 1614 tot 1872 en, eigenaardig genoeg, wordt ons gezegd, allen waren op één uitzondering na, aan elkander verwant. Eigenlijk niet zoo verrassend, dunkt ons, in eene stad waar, vooral in vroeger eeuwen, het bevolkingscijfer niet zoo erg hoog zal geweest zijn en bijgevolg het aantal drukkers van een gegeven oogenblik ook wel niet in de tientallen zal geloopen hebben.

Het werkje is, vanzelfsprekend, naar chronologische orde gerangschikt en bevat tal van interessante bijzonderheden over de drukkers en hun verhouding tot de Academie. Zoo is daar b.v. het curieuse reglement van 1651, waarin rechten en plichten van de academiedrukkers omstandig en nauwkeurig beschreven worden.

De uitgave is opgeluisterd door twaalf buiten tekst platen, te weten een portret (Jan Oomkens Jzn, 1814-1844) en elf drukkersmerken. Op de voorzijde van het omslag komt een afbeelding voor van het academiewapen in zijn oudste vorm, dat met een kleine wijziging door Hans Sas, den eersten academiedrukker, als drukkersmerk werd gebezigd (zie plaat tegenover blz. 4); op de achterzijde van het omslag het drukkersmerk van J.B. Wolters, de drukker-uitgever van het boekje.

AM. DERMUL.

Roemer Visscher, *Sinnepoppen. Naar de uitgave van* 1614 *bij Willem Jansz. te Amsterdam, met* 184 *illustraties naar de oorspronkelijke gravures en van een inleiding en verklarende noten voorzien door Dr L. Brummel.* 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1949, XXXVIII + VI* + 222 blz., kl. in-8° oblong, 184 afb., linnen fl. 10. -, half perkament fl. 12.50.

'Sinnepoppen' is de term waarmede Roemer Visscher zijn in 1614 uitgegeven en thans zeldzaam geworden emblemata-bundel betitelde. Emblemata bestaan uit een allegorisch tafereeltje waarbij dan een spreuk, rijm of korte aanvullende tekst ter verduidelijking is aangebracht. Deze bundels met zinneprenten zijn een typische uiting van de tijdgeest der zestiende en zeventiende eeuwen, waarin de symboliek en de allegorie een grote rol speelden. Het genre, waarvan de Italiaanse jurist Alciatus (1492-1550) een bekend beoefenaar was, kende inderdaad blijkens de vele uitgaven een zeer groot succes. Vermelden wij bij voorbeeld de bekende Plantin-drukken der emblemata-bundels van Alciatus, van Sambucus en van Hadrianus Junius, waarvan trouwens in het kader der publicatie's van het museum Plantin-Moretus in het begin dezer eeuw heruitgaven werden bezorgd door Max Rooses.

In het voorwoord tot deze 'sinnepoppen' situeert dr L. Brummel Roemer Visscher in de literatuurgeschiedenis en geeft hij een interessante uiteenzetting over de

invloeden welke zich in de Renaissance-emblematiek deden gevoelen. Daarna volgen de zinneprenten waarbij het opvalt hoe fris deze teksten zijn gebleven. Met de hulp van de discrete noten waardoor de heruitgever de archaismen ver-

duidelijkte, zal de belangstellende leek, tot wie deze editie zich richt, geboeid blijken te zijn evenzeer als vroeger de zeventiendeeuwse Nederlander door de eerste uitgave.

Kortom, een prachtig verzorgde herdruk van een interessant document der Nederlandse Renaissance-literatuur.

D. VERVLIET.

Dr Luc Indestege, '*Estuans Intrinsecus*', *Middellatijnse Gedichten, vertaald en ingeleid.* Leuven, 'De Pauw', 1950, 122 blz., 50 fr.

Met deze kleine bloemlezing vergast Dr Indestege ons op een boeiende en afwisselende keuze van Middeleeuws-Latijnse gedichten, die niet alleen door ingewijden met groot genoegen zal worden doorgemaakt, maar vooral ook zeer geschikt is om de belangstelling van een ruimer publiek te wekken. Door het hem gebodene kan de lezer zich een goed denkbeeld vormen van de poëtische begaafdheid, de mentaliteit en de kunstvaardigheid van de rhythmische dichters uit de bloei der Latijnse literatuur van de Middeleeuwen, en meer bepaald van de zogenaamde 'poetae vagantes'. Tevens worden de Latijnse teksten toegankelijker gemaakt door een vertaling en aantekeningen.

Dr Indestege heeft zich voor de zeer moeilijke taak gesteld, zijn vertaling in te kleden in versvormen, die zo dicht mogelijk bij het origineel blijven; het doel, dat hij zich in zijn inleiding vooropstelt, heeft hij ruimschoots bereikt: zijn Nederlandse verzen laten zich zeer vlot lezen, en getuigen tevens van een grote taalvaardigheid. Over het algemeen verdient hij dan ook niets dan lof voor de wijze waarop hij zich van zijn lastige opgave heeft gekweten. Nochtans menen wij hier een aanmerking te mogen maken. Aangezien de grote verdienste van het werk ligt in de verspreiding onder een ruimer publiek van enkele mooie Middeleeuws-Latijnse gedichten, hebben wij de indruk dat Dr Indestege zich hier en daar al te zeer verwijdert van de Latijnse tekst. Nemen wij b.v. de laatste strophe van 'DURUM DISCIDIUM' (pp. 42-43): '*Tabet, illa tamen caret / spes solatii, / iuvenilis flos exaret; / tanti spatii / intercisio / annuletur, ut secura / adiunctivis prestet iura / hec divisio*'. Een prozaische en letterlijke vertaling zou zijn: 'De hoop op troost, die nochtans zo van node is, kwijnt weg, de bloem mijner jeugd verdort; moge de breuk van zo groot een afstand vernietigd worden, opdat deze scheiding voor de verbondenen (de twee geliefden) hun rechten (op elkaar's hart) veilig zou bewaren'. Dr Indestege vertaalt: ''t Is voorbij, 'k moet haar ontberen, / daar mijn hoop op staat. / Zie mijn jeugd zich hier verteren / zonder hulp noch baat. / Mocht ze worden opgeheven, / deze scheiding, deze smart, / en de hoop teruggeven / aan mijn diepbedroefde hart'. De Nederlandse verzen duiden slechts van ver de gedachtengang aan van de Latijnse dichter, en de niet-gespecialiseerde lezer vindt in de vertaling geen hulp om hem het volledig begrijpen van het origineel mogelijk te maken. Zo ook had Dr Indestege ons inziens in strophe 8 van 'DE VAGORUM ORDINE' (pp. 52-53) die typisch-Middeleeuwse dichterlijke finesse, de zinspeling op de grammaticale geslachten, in zijn vertaling moeten bewaren.

Om te besluiten wensen wij Dr Indestege van harte geluk met zijn interessant initiatief, en drukken de hoop uit, eerlang een tweede, omvangrijker bundeltje van zijn hand te zien verschijnen.

A. VANHASSEL.

Bouchery, H.F., *Waarom Justus Lipsius gevierd*? (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, jaargang XI, N° 8), Brussel, Paleis der Academiën, 1949. gr. 8°, 70 blz.

Prof. Bouchery heeft, na de inleidende woorden van Prof. L. van der Essen, op de Justus Lipsius-herdenking in de aula van de universiteit te Gent 13 April 1948, een uitvoerige uiteenzetting gegeven over het leven, het werk, de betekenis en de invloed van de grote Vlaamse philoloog Joost Lips. Deze mededeling werd keurig uitgegeven door de zorgen van de Academie, verrijkt met overtalrijke aantekeningen, die het indrukwekkende materiaal aangeven en bespreken dat ten grondslag moet worden gelegd voor een nog aan te vatten systematische studie van Justus Lipsius.

Groot als erudiet, was Lipsius niet minder groot als professor en paedagoog, als philosoof en mens; hij verdient het, geplaatst te worden naast Erasmus, met wie hij naar de geest zeer verwant was. Lipsius, geboren in 1547 te Overijsse, was een vroegrijpe jongeling: zijn eerste boek met *Variae lectiones* schreef hij op de ouderdom van slechts 18 jaar. Vele edities van klassieke auteurs, verschillende historische en wijsgerige studies zijn daarop nog gevolgd. Als latinist had hij een eigen 'Lipsiaanse' stijl. De vruchtbaarste periode van zijn leven was de tijd van zijn professoraat aan de jonge universiteit te Leiden van 1578 tot 1591; van 1592 tot aan zijn dood (1606) doceerde hij te Leuven. Te recht wijst schrijver op de eenheid in het veelbewogen leven van Lipsius, niettegenstaande zijn religieuze onstandvastigheid; op zijn streven een deugdzaam en werkzaam leven te leiden te midden van verdraagzaamheid en rust - dat was ook de geest van zijn neostoïcijnse wijsbegeerte.

Schrijver heeft een zo volledig mogelijke bibliographie over de geleerde humanist samengesteld; hij is er in geslaagd de figuur van Lipsius te doen herleven met een voortdurend beroep op de talrijke bronnen, die hij alle kent en weet te begruiken; hij geeft tevens een juist beeld van de huidige stand der Lipsius-studie en van haar tekorten. Aan de door schrijver geuite wens, dat Lipsius' thans verspreide correspondentie zou worden gepubliceerd naar het model van Erasmus' briefwisseling door P.S. Allen, mogen wij deze wens toevoegen: het weze aan Prof. Bouchery zelf gegeven deze taak te ondernemen en tot een goed einde te brengen met steun van de Koninklijke Academie. Dan eerst zal het mogelijk zijn de persoon en het werk van Justus Lipsius ten volle te kunnen belichten en begrijpen.

Dr M.A. NAUWELAERTS.

Prof. D.J. van Mierlo, *De Letterkunde van de middeleeuwen.* 1^{e} Deel, 2^{e} herziene en vermeerderde druk met een inleiding van Prof. Dr. Fr. Baur. (Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden onder redactie van Prof. Dr. F. Baur). Antwerpen, N.V. Standaard-Boekhandel. - 's Hertogenbosch, Teulings' Uitgevers-Mij, 1949, in-4°, (VIII)-412 blz. + ill.

Op tien jaar afstand een tweede uitgave mogen bezorgen van een geschiedenis van de Middelnederlandse literatuur moet niet alleen deugd doen aan het immer

jonge hart van de in de studie van de medievistiek vergrijsde pater van Mierlo, ook voor anderen is dat een verheugend feit. Deze gebeurtenis is toch een onbetwistbaar bewijs van de belangstelling, ook in ruimere kring, voor een brok geschiedenis van onze letterkunde welke op eerste zicht enkel specialisten zou aantrekken. Zij is tevens een bevestiging van de noodzakelijkheid van dit werk, dat in de huidige omstandigheden als de onmisbare inlichtingsbron over het geheel van de middeleeuwse periode in onze literatuur niet kan voorbijgegaan worden.

Het *is* ten andere *de* geschiedenis van onze Middelnederlandse letterkunde, al zijn er nu boude stellingen en hypothesen over de vermoede litteraire rijkdom van de oudste periode in te vinden, of beweringen over de oudheid van sommige geschriften of inzake attributie van mnl. werk; er valt echter door niemand iets naast te leggen zo groots opgezet, zo fors uitgebouwd en dat op zo'n diepe en brede kennis van de Mnl. literatuur en van de Middeleeuwen rust als deze welke men bij pater van Mierlo vindt. Dat noch zijn eruditie noch zijn specialistenenthousiasme voor *zijn* onderwerp zijn gaaf aanvoelen en evenwichtig keuren van het middeleeuws woordkunstwerk in de weg staan maakt deze literatuurgeschiedenis in haar hoofdmomenten tot zo'n menselijk document, en dienvolgens tot zo'n leesbaar studiewerk.

Sedert 1939 is de auteur ten andere niet op zijn lauweren gaan rusten; dat dan de oogst van zijn eigen jongste opzoekingen en van deze gedaan door anderen, die in het laatste decennium sommige facetten van ons middeleeuws litterair erfgoed onder de loupe namen, hier werd aangewend leest U onmiddellijk af uit de in deze uitgave grondig herwerkte of hier en daar licht geretoucheerde onderdelen.

Sla er b.v. de bladzijden op na gewijd aan de getuigen of sporen van dichtkunst bij ons in de XIIe eeuw, aan het dierenverhaal en meer in 't bijzonder aan Nivardus' *Isengrimus*; aan de bijdrage van van Maerlant tot de hoofse klassieke romans; aan het werk van Martijn Van Torhout - om bij deze groep te blijven - en het wordt U onmiddellijk klaar hoe deze nieuwe uitgave terecht de epitheta ‘herzien en vermeerderd’ dragen kan. Betreuren moet men echter dat men niet immer de rechtvaardiging van een nieuwe opvatting of voorstelling van feiten in de tekst zelf vindt en dat de stilzwijgende verwijzing naar de literatuuropgave niet altijd uitkomst geeft, al werd deze dan nog klaarblijkelijk geregeld aangevuld. Het feit denkelijk dat de uitgevers het grote publiek ter wille wensten te zijn - publiek dat, begrijpelijkerwijze met lede ogen neerziet op een bladzijde druks die met akelige verwijzingstekens oversprenkeld ligt - werkt allicht het achterwege laten van een aan te voeren bewijs of gezagsargument in de hand. Zo wanneer in de eerste uitgave (1939) de ‘Walewein’ wordt voorgesteld als een gedicht dat ‘wellicht nog uit de XIIe eeuw’ dateert, wordt nu (1949) ook de mogelijkheid van het ontstaan er van in ‘het begin der XIIIe eeuw’ onder ogen genomen, zonder dat in het betoog enige reden welke deze verschuiving zou rechtvaardigen wordt verstrekt, zonder dat men in de literatuuropgave - die in verband met dit werk dezelfde is als in de eerste uitgave - enige aanduiding betreffende een studie, welke deze nieuwe datering zou aannemelijk maken, vinden kan. Dit detail enkel om te wijzen op de moeilijkheden waarmede een vakman af te rekenen heeft bij het gebruiken van dit werk, dat twee soorten van lezers wil bereiken, en dat ongetwijfeld in alle opzichten onschatbare verdiensten heeft.

In dit verband drukken wij tevens de wens en hoop uit dat het tweede deel van dit monumentaal werk van een algemeen index zou voorzien worden. De behan-

delde stof en de wijze van behandeling maken dit m.i. noodzakelijk; de bruikbaarheid van het werk zou er ten zeerste door verhoogd worden.

De lezer weze er attent op gemaakt dat het kader van dit boekdeel niet samenvalt met dat van de eerste band van de uitgave van 1939. De hoofdredacteur van de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, Prof. Dr. F. Baur, wijst daar ten andere reeds op in zijn 'Ter Inleiding'. Elke belangstellende in de studie van de literatuurwetenschap, en in de geschiedenis van onze literatuurgeschiedschrijving in het bijzonder zal het betreuren dat zijn drukke bezigheden Prof. Dr. F. Baur belet hebben zijn 'Inleiding' van vroeger tijdig te herschrijven. Dit krijgen wij echter later. Prof. Dr. F. Baur is ons dat schuldig. Het opstel van Prof. Dr. G.S. Overdiep over 'Middelnederlandsche Taal en Stijl' is ook achterwege gebleven; daarentegen heeft Prof. Dr. J. van Mierlo zelf zijn beschouwingen over zijn opvatting van het Middelnederlands vers uitgebreid. Wanneer de schrijver in zijn uitgave van 1939 zijn 1e deel afsloot daar waar hij op de drempel van de patricisch-burgerlijke periode was aangekomen, worden thans reeds in dit eerste deel de lerende en verklarende dichtkunst van dit tijdvak behandeld. Aan de algemene indeling en opvatting echter van het literatuurverloop, welke de vroegere uitgave kenmerkten, werd niet geraakt. Een werk waarover de schrijver, de hoofdredacteur en uitgever fier kunnen gaan!

JAN F. VANDERHEYDEN.

Prof. Dr J. Van Mierlo, *De Letterkunde van de middeleeuwen*, tweede deel, 2e herziene en vermeerderde druk, (Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden, II), Antwerpen, N.V. Standaard-Boekhandel, - 's-Hertogenbosch, Teulings' Uitgevers-Mij. N.V., (1949), in-4o, 414 pp. + ill.

Kort na de herdruk van het eerste deel verscheen dan die van het tweede. Door zijn jarenlang dagelijks contact met de schrijvers en werken uit alle perioden der middeleeuwen, is Pater Van Mierlo een even veilige leidsman voor de latere als voor de vroegste eeuwen onzer Mnl. letterkunde. Overal blijft hij onderhoudend in zijn beschrijvingen, duidelijk in zijn formuleringen, scherp in zijn critiek, gezond in zijn aesthetisch oordeel. Deze tweede druk heeft enkele gunstige wijzigingen ondergaan: dit tweede deel begint nu met de lyriek en het proza der XIVe eeuw; dit is logischer dan er nog de nabloei van de epiek bij te nemen. De bibliographische nota's werden nu telkens onmiddellijk na elk onderdeel van een hoofdstuk opgenomen, wat het terugvinden ervan veel vergemakkelijkt. Typographisch komen de paragrafen thans beter uit. Achteraan werd een personen- en een zakenregister op de eerste twee delen opgenomen, die bij een voortdurend gebruik van deze geschiedenis werkelijk onontbeerlijk zijn.

De vergelijking met de eerste druk leert ons heel wat over het karakter en de werkwijze van onze meest vooraanstaande mediaevist. Nooit is voor hem iets volledig àf, steeds herneemt hij zijn onderzoek, verbetert, polemiseert erover, durft tegenspreken wat hijzelf vroeger beweerde. Een geest die nooit rust. Al is er voor de lezer het bezwaar dat hij bij voorbaat weet dat hij niet in alles Pater Van Mierlo's

laatste opinie leest: nog op de drukproef - wij waren er persoonlijk getuige van - heeft de schrijver een respectabel aantal bladzijden gewijzigd; en sinds het verschijnen heeft hij nog nieuwe zaken ontdekt. Wat zijn eigen studies van de laatste tien

jaar betreft, vinden we als voornaamste de samenvatting van zijn theorieën over de oorspronkelijkheid van *Elckerlyc* tegenover *Everyman* (cfr zijn polemiek met prof. De Vocht) en over de originele vorm van *De Verloren Sone*, *Jan van Beverley* en *Mariken van Nieumeghen* (met het auteurschap van Anna Bijns). Natuurlijk heeft hij gebruik gemaakt van de resultaten van anderen in de laatste jaren. Zo geeft hij enkele aanvullingen bij de mystieke schrijvers, cfr Jan van Leeuwen, en het uit het Duits vertaalde zogenaamde *Boec der Minnen.* Zo hecht hij nu meer geloof aan Geert Grote als schrijver van de *Imitatio.* Zo kan hij bij de rederijkers heel wat meer geven over inrichting en werkzaamheden der rederijkerskamers, over landjuwelen, haechspelen en refreinfeesten, over de woorden 'refrein, stoc' e.d., over de dichters Jan Smeken, Jan van den Dale en Jan Stee(n)maer alias Pertcheval, over *Vanden Drie Blinden Dansen*, en verder over het *Ridderbouc* en enkele 16de-eeuwse mystieke geschriften. Jammer dat hij voor C. Crul geen rekening meer heeft kunnen houden met het artikel van Roose en Van Elslander in *De Gulden Passer*, XXVII (1949). Hij verweert zich eventueel waar men hem voor zijn eerste druk critiseerde, aldus p. 37 in verband met het ontstaan van het wereldlijk toneel in aansluiting aan het liturgisch toneel; p. 141 in verband met Zuster Bertken. Hier en daar betrapten we de auteur op kleine onnauwkeurigheden, zo in de bibliographie p. 22 W. Kruyskamp moet zijn: C. Kruyskamp; p. 47 J. Antonissen moet zijn: R. Antonissen. Van de *Historie van Saladine* zegt hij op p. 229 dat ze in 1483, op p. 262 dat ze tussen 1480-'82? werd uitgegeven; volgens Campbell, *Annales*, no 979 verscheen die druk 'vóór 1483'!

De meest ingrijpende veranderingen werden aangebracht aan de hoofdstukken over *Geschiedkundige Romans* en *Prozaromans.* Die waren in de eerste druk zeer oppervlakkig en vaak absoluut onjuist behandeld: Pater Van Mierlo had die literatuur zelf nooit bijzonder bestudeerd en hij had er nog geen omvattende studie over kunnen raadplegen. Wanneer de tekst van zijn tweede druk reeds gezet was, hebben wij aan Pater Van Mierlo toelating verleend gebruik te maken van onze nog onuitgegeven dissertatie over *De Nederlandse Volksboeken.* Jammer dat hij nu nog de lijn tussen geschiedkundige romans, prozaromans en andere populaire geschriften van omstreeks 1500 niet klaarder heeft getrokken, - de reden is wel dat hij die veranderingen op enkele dagen tijds heeft moeten aanbrengen; deze haast is ook de oorzaak van een vrij groot aantal foutieve beweringen. Volgende dateringen dienen rechtgezet of vervolledigd te worden: *Seven Wijzen van Romen* (p. 272): niet: Juli 1479, maar: 25 Juli 1479; *id.* (p. 274) niet: ca 1479, maar: 25 Juli 1479; *Den Strijt van Roncevale* (p. 274); de druk van W. Vorsterman is van ca 1520 (cfr Nijhoff-Kronenberg no 3907), maar er moet een oudere (ca 1500?) aan zijn voorafgegaan; *Margarieta van Lymborch* (p. 274) niet: omstreeks 1516, maar: in 1516; *Floris ende Blancefleur* (p. 275) niet: 'omstreeks 1520' maar: 'circa 1517' (Nijhoff-Kronenberg, no 3160), er kan zelfs een ietwat oudere betere tekst bestaan hebben; bij *Hughe van Bourdeus* (p. 275) had moeten staan: 'circa 1540' (Nijhoff-Kronenberg, no 3163); de approbatie in de editie van *Jan van Parijs* (1612) is niet van 1580 (p. 276) maar van 1586; *Buevijn van Austoen* (p. 277): niet 'omstreeks' maar 'in' 1504; *Frederick van Jenuen* (p. 277): niet 'vóór 1518' maar 'vóór of in 1518'; *Ponthus ende Sidonia* (p. 277): niet 'omstreeks 1560', maar 'in 1564'; de oudste editie van *Turias ende Floreta* is niet van 1554 (pp. 277-278) maar er bestaat nog een fragment van een oudere druk

van 7 Februari 1523; *Virgilius* (p. 278): de oudste bewaarde druk is niet van ca 1517, Jan van Doesborch, maar wel ca

1525? of iets later, W. Vorsterman, hoewel er een oudere druk moet verloren zijn, vermits een Engelse vertaling ‘ca 1518?’ bij Jan van Doesborch verscheen; *Faustus* (p. 278): niet in 1593 maar in 1592! De oudste bewaarde druk van *Ulenspieghel* is niet van 1575 (p. 278) maar van circa 1518, bij Michiel Hillen te Antwerpen, er kan zelfs een oudere verloren zijn; Vives' *De Institutione feminae christianae* is niet van 1525 (p. 280) maar van 1523.

Andere fouten zijn: de *Destrucien van Jerusalem* van 1482 (pp. 273 en 274) is geen vertaling uit het Latijn, maar een bijna letterlijke prozaomzetting uit Jacob van Maerlant's *Rijmbijbel;* het is onjuist (p. 273) dat het verhaal van *Govaert van Bulioen* verspreid zou zijn door de *Historie van den ridder metter Swanen;* deze laatste moet bovendien bij de louter-fictieve prozaromans en niét bij de historische gerangschikt worden; ook de bibliographische verwijzing is verkeerd: het artikel van W. de Vreese in *TNTL*, 1895 bracht een fragment van *Ridder m. Sw.* aan het licht; bovendien had Van Mierlo de editie van de prozaroman door G.J. Boekenoogen en het artikel van Werner Floegel in *Revue belge de philol. et d'hist.*, XXIV (1945), pp. 73-90 moeten vermelden. *Sidrac* (p. 274), de *Evangelien van den Spinrocke*, *Vanden .X. Esels*, prognosticatiën, het *Schip vol wonders*, de *Sack der Consten*, de *IX Quaesten* (pp. 279-280) horen niet thuis bij de prozaromans, maar in het volgende hoofdstuk, bij het ‘Beschouwend Proza’. Wegens de vele rijmwoorden die in de *Coninghinne Sibilla* voorkomen, is het waarschijnlijk dat deze prozaroman niet uit het Frans (p. 275) maar uit een verloren Mnl. gedicht werd bewerkt. Ook *Merlijn* (p. 275) moet teruggaan op een onbekend Mnl. gedicht. Virgilius wordt in de prozaroman van die naam niét door een Jood in ‘nigromancien’ onderricht, zoals op p. 278 beweerd wordt. Onze *Ulenspieghel* (p. 278) gaat o.i. rechtstreeks op een (verloren) Hgd. druk terug, en niét op de (verloren) Ndd.! Lees pp. 281-282 i.p.v. *Grisildis* en *Vergilius: Griseldis* en *Virgilius* (pp. 276 en 278 had Van Mierlo dezelfde titels juist gespeld), en p. 283 i.p.v. *Fredrick van Jenuen... Broeder Rushe: Frederick van Jenuen... Broeder Russche.* De bewerker van het Engelse volksboek *Helyas* (p. 283) zal wel de Ndl. prozatekst gekend hebben, maar vertaalde zeker uit het Frans. We wijzen er op dat met de ‘men’ op bladzijde 283, in verband met Anna Bijns, wijzelf bedoeld zijn.

Deze lange lijst errata moet niet als een rekwisitorium tegen Pater Van Mierlo's literatuurgeschiedenis aangezien worden. Het gaat er hem tenslotte slechts om details, die niet meer dan een kleine vlek vormen op deze grootse synthese. Mocht het ooit tot een derde herziene druk komen, dan hopen we toch dat dergelijke kleine feilen zullen vermeden worden. Intussen menen we niet meer dan onze plicht te hebben vervuld met de hierboven vermelde vergissingen recht te zetten.

Tenslotte een beschouwing welke niet in het minste de innerlijke waarde van dit monumentaal overzicht der Middelnederlandse letterkunde betreft. Men weet dat het met de uitgave van deze grote Nederlandse literatuurgeschiedenis enigszins zonderling is verlopen. De eerste twee delen verschenen tien jaar geleden: aan de intekenaren werd toen voorgespiegeld dat het gehele werk omstreeks 1943 zou klaar zijn. De oorlogsomstandigheden hebben hierin natuurlijk uitstel gebracht, alsook de traagheid van enkele medewerkers, zodat nu nog maar vijf delen verschenen zijn. Nu de uitgevers het nuttig geoordeeld hebben de intussen uitgeputte eerste twee delen te laten herdrukken, om de nieuwe intekenaren te kunnen bevredigen, mag men zich de vraag stellen of het tegenover de eerste abonné's wel fair is geweest deze delen te laten bijwerken: zij zitten nu met een ietwat verouderde

uitgave en zullen tegen de kosten opzien om zich de herziene druk aan te schaffen. Tevens zullen er bij de verwijzing naar dit standaardwerk wegens de verschillende drukken wel verwarringen ontstaan. Deze *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* is tenslotte een geheel en men zou - alle commerciële beschouwingen terzijde latend - tot na het verschijnen van het laatste deel moeten wachten hebben, om aan een herziene herdruk te beginnen. Men had de zaak kunnen oplossen door een afzonderlijk boekje met aanvullingen uit te geven en aan oude en nieuwe intekenaren te bezorgen.

Dr Luc. DEBAENE.

***Sint Servaes Legende*, uitgegeven naar het Leidse Handschrift, door Prof. Dr G.A. Van Es, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, N.V. Standaard-Boekhandel, 1950, 221 blz.**

Het is een verblijdend teken dat naast de geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandse Letterkunde van Prof. Dr J. Van Mierlo, die in zo menig opzicht onze kennis van, maar vooral ons inzicht in de letterkundige producten van de Middeleeuwen heeft vernieuwd, van verschillende zijden nieuwe tekstuitgaven van de markantste werken dier periode het licht zien.

Het schijnt wel dat de jongere generatie van taalgeleerden hierbij heeft afgezien van de critische uitgave, die in veel gevallen de tekst geweld heeft aangedaan en doorgaans een onvolkomen of op zijn best een té persoonlijk beeld heeft geprojecteerd van de overgeleverde tekst. Ofschoon de oudste uitgave van de Servatius legende door Prof. Bormans (1858) diplomatisch was bedoeld, zijn de gebreken er van na bijna honderd jaar te flagrant opdat het werk als basis zou kunnen dienen van een hernieuwd onderzoek van dit eerste Limburgse Heiligenleven van onze middelnederlandse vaderlandse literatuur. De belangstelling van de nieuwe school gaat immers niet meer in de eerste plaats naar de inhoud of zelfs voor de literair-historici niet naar de louter artistieke hoedanigheden, maar veel meer naar de verwoording, naar de lexicologische, syntactische, stilistische, metrische en cultuur-historische vormgeving. Hoe zijn trouwens een klank- en vormleer (Z. Leviticus, 1899) en onderzoekingen over de epische stijl (Van Dam, Jungbluth) goed mogelijk zonder een in alle opzichten betrouwbare tekst? Het is de bijzondere verdienste van de Groningse hoogleraar G.A. Van Es, de waardige opvolger van de betreurde Prof. Overdiep, voor een dergelijke tekst te hebben gezorgd, die voortaan als uitgangspunt van philologische Veldeke-studies zal kunnen dienst doen. Ook een breder belangstellend publiek zal in de typografisch verzorgde uitgave een bron van genot vinden. Ik denk hierbij in het bijzonder aan de voor de leken noodzakelijke moderne, ofschoon steeds subjectieve, interpunctie (vergeten we niet dat het hs. van de Servatius een vrij late copie is uit de tweede helft van de XVe eeuw), verder aan de voortreffelijke woordenlijst. Voor de philologen zijn de vakkundige beschrijving van het unieke handschrift (naar het model van Dr Lieftinck) en de aantekeningen (bl. 185-202) een kostbare aanwinst. We wensen deze rijpe eersteling van een als serie aangekondigde tekstuitgaven van Middelnederlandse en Zestiende-eeuwse geschriften in vele handen.

P. DEKEYSER.

Textus Minores, Leiden, G.J. Brill, 1948-1950...

Van deze *Textus Minores in usum Academicum* zijn sedert 1948 reeds een 10-tal deeltjes verschenen. Voor de studie van het Middel-Nederlands tot nog toe:

Dl. VI *Karel ende Elegast*, Diplomatische uitgave naar de Incunnabel A van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage door Prof. Dr G.G. Kloeke, Leiden, G.J. Brill, 1948, 57 blz., fl. 1,50.

Prof. Kloeke heeft, zoals zijn voorgangers o.a. W.J.A. Jonckbloet (1859) en Dr J. Bergsma (1893[1]), de tekst van de Incunabel A, thans berustende in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, als uitgangspunt gekozen. Daar de tekst voor studiedoeleinden aan de Universiteit is bestemd, is de uitgave strikt diplomatisch gehouden met overname van de drukfouten van de incunnabel, omdat deze laatste aan de ‘evidentie’ van de lezer moet worden overgelaten. Men kan bezwaren hebben tegen de al te summere inleiding, die in het geheel niet inlicht over de uitvoerige bibliografie over het verhaal van de Koning die uit stelen ging. Weliswaar is de bedoeling dat aan de docent nog iets mede te delen zal worden overgelaten, zoals de techniek van de handschriftbeschrijving (i.c. van een incunabel), rijmonderzoekingen, interpunctie, enz. Op de vraag of een facsimile-uitgave niet beter aan het doel zou hebben beantwoord? dient o.i. bevestigend te worden beantwoord met eventueel een model transcriptie zoals Prof. Kloeke ons die hier biedt. Uit de contrôle met het origineel en naderhand met de bestaande critische uitgaven kan de aankomende Neerlandicus heel wat halen.

Dl. VIII *Van den Borchgrave van Couchi*, Atrechts fragment, door Prof. Dr A. Goslinga, Leiden, G.J. Brill, 1949, 41 blz., fl. 1,75.

Het was een ontgoocheling in de zaakrijke, doch al te bondige inleiding van Prof. Goslinga, te vernemen dat het origineel van het Atrechts fragment niet als basis heeft gediend tot deze tekstuitgave. Het is sedert meer dan een eeuw zoek, doch denkelijk niet verloren. Erger is dat ook het afschrift van Mone, dat te Straatsburg werd bewaard en door Matthijs de Vries benuttigd voor zijn uitgave van 1887, eveneens zoek is geraakt. Prof. Goslinga geeft dus noodgedwongen de tekst weer van de uitgave van De Vries, geëmendeerd met de varianten van de copie van de Franse geleerde A. Guesnon naar Mone's afschrift, door Verdam gepubliceerd. De fragmenten van Heeswijk, van N. De Pauw, enz. werden niet medegedeeld. Voor beginnelingen is de tekst lang niet gemakkelijk, en dus zeker geschikt als oefening. Ook voor de docent is de commentaar een dankbare taak, die echter een grote belezenheid in de epische literatuur der Middeleeuwen veronderstelt.

Dl. IX *De Borchgravinne van Vergi*, diplomatische uitgave naar het Hulthemse Handschrift door Prof. Dr A. Van Loey, Leiden, G.J. Brill, 1949.

De Brusselse hoogleraar Van Loey geeft hier een tekst van de bekende en bekoorlijke sproke van de Burggravin van Vergi, de dubbelgangster van de ‘Dame de Fayel’ uit het verhaal van de burggraaf van Couchi, maar het Hulthemse handschrift, dat gemakkelijk leesbaar is. Zelfde opmerking als bij de uitgave van

Karel ende Elegast: waarom geen facsimilé? De regels van deze reeks eisen blijkbaar een streng diplomatische tekst zonder oplossing der afkortingen en zonder moderne interpunctie. Van verklarende nota's en woordenlijst blijft de uitgave gespeend. Zeer te loven is de bibliografie, die de beginneling voldoende orienteert en hem met bijval deze niet zeer moeilijke, doch karakteristieke, tekst onder de knie helpt krijgen. Voor philologische studie aan de Universiteit ten zeerste welkom.

P. DEKEYSER.

***Bogvenne*, *Aarbog for Bogkunst og Boghistorie*, udgivet af Forening for Boghaandvaerk, Ny Raekke, Bind 3, København, Fischers Forlag, 1948. -, Bind 4, København, Fischers Forlag, 1949.**

De twee delen van de Deense Boekenvriend van 1948 en 1949 liggen reeds sedert geruime tijd als een stil verwijt op mijn werktafel. Ze wachten op een bespreking in 'De Gulden Passer'. Goede wijn behoeft geen krans, evenmin de steeds keurig verzorgde jaarboeken van 'Bogvennen'.

Papier, typografie, illustratie zijn steeds van prima kwaliteit. Het doorbladeren van dergelijk boekwerk verschaft een kenner reeds het genot van de geur bij het wijnproeven, want het bloot aanschouwen van zetspiegel en lettertype schenken alvast het apollinisch aesthetisch genoegen, dat eigen is aan harmonische vormen.

Het verwondert dan ook niet dat J. CHRISTIAN BAY *(Om den Danske Bogs Vaesen)* de uiterlijke werking van het karakteristieke deense boek vergelijkt met de werking van het deense landschap op de wandelaar. Hij is geneigd moeizaam, doch volhardend heuvel na heuvel te beklimmen in de vaste overtuiging: 'Der er Skønhed paa den anden Side'. Waar Bay hiermede de kritiek bedoelt van de typografische behandeling van het vroegere Deense boek, geldt dat beslist niet meer voor de moderne Deense drukkunst, waar de schoonheid overal te vinden is.

POUL MÜLLER wijdt een lezenswaardige vergelijkende studie aan oude deense ABC daria en leesboeken. Niet enkel vinden we hier de neerslag van paedagogische opvattingen en hervormingen uit vroeger tijd, bv. van de Philantropijnen of Kindervrienden, maar ook een bestendig zoeken naar een adequate stijl voor het kinderboek, zowel wat de illustratie als het lettertype qua aanschouwelijkheid betreft. Een grote, zoniet beslissende vooruitgang oordeelt Poul Müller de intocht van de latijnse ('den klare, reelle Antikva') en de verdringing van de gothische letter (Frakturen) te zijn.

M.K. NØRGAARD vertelt op verzoek van de redacteur Rigsbibliothekar Svend Dahl hoe hij van boeklezer een boekenverzamelaar werd en vice versa *(Fra boglaeser til bogsamler - og retur)*. Herinneringen aan beroemde Deense schrijvers komen er natuurlijk bij te pas, alsook beschouwingen over boekgeschiedenis, boekdruk, boekhandel, bibliotheekwezen, veilingen, kinderboeken. Omringd van zijn 27.000 boeken voelt hij zich een ongelukkige boekenminnaar wanneer hij niet vele uren aan de lectuur van zijn schatten kan besteden.

BJØRN OCHSNER opent een galerij van geïllustreerde Deense geestelijke lijkreden (‘ligpraediker’) met talrijke voorbeelden van af 1570 tot 1778; een brok onvervalste Deense cultuur- en kunstgeschiedenis, want de kunstenaars, die aan deze

kleingrafiek hebben gewrocht, schijnen meestal Denen. We noteerden enkele Nederlanders: Simon de Pas, Haelwegh, Gerard Valck, Jacob Houbraken.

Een zeer belangrijke bijdrage in den aard van de stukken van onze betreurde Prosper Verheyden is een studie van CARL ROOS over een aantal met wapenschilden en portretten versierde stempelbanden uit de 16e eeuw *(Om nogle vaaben-og portraetprydede danske bogbind fra slutningen af det* 16. *aarhundrede)*. Deze studie met talrijke illustraties sluit aan bij een bijdrage in Bogvennen van 1929. Daarin behandelde Roos 1° de boekbanden in blinddruk met rolstempel, 2° de banden uitgevoerd met afzonderlijke stempels en vergulding. De bestudeerde banden, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek en de Universiteitsbibliotheek te Kopenhagen, schijnen afkomstig te zijn van naar Denemarken uitgeweken boekbinders: de Fransman Antoine Maillet en de Duitser Knoblauch.

PETER CHRISTIANSEN ontwikkelt enige persoonlijke zienswijzen over het huldeinschrift in gedrukte boeken *(Dedikations-eksemplaret)* en geeft een aantal ernstige en vermakelijke ex-dono's ten beste. Hij verwijst naar een aantal Franse bibliofielen, die zich met het probleem van de 'dedikation' inlieten: Fernand Vandérem in 'La Bibliophilie Nouvelle', 3 vol. 1922-1939, Paris, Giraud-Badin, 1931-39; Léon Carteret in 'Le Trésor du Bibliophile', 2 vol. 1875-1945, Paris, Carteret, 1946.

Een werkelijk zeer vermakelijk stukje is het geïllustreerd artikel van JØRGEN ANDERSEN over Edward Lear (Nonsens dichter en illustrator). Het gaat hoofdzakelijk over het leven en werk van de Engelse tekenaar Edward Lear uit het Victoriaanse tijdperk († 1888), die uitmuntte in het typisch Engelse genre van de 'Limericks'.

Het Jaarboek 1948 besluit met de gebruikelijke Kroniek van de Deense bibliophilie over 1947 door VOLMER ROSENHILDE. Het verslag over het leven der Forening for Boghaandvaerk 1947 is van C. VOLMER NORDLUNDE. Over enkele uitgaven van de Vereniging spreken we nog in fine. Zoals in een vorige kroniek medegedeeld telt de Deense Vereniging voor Boekkunst zeer bedrijvige afdelingen te Aalborg, Aarhus, Kopenhagen en Odense.

Bogvennen van 1949 opent met een voor alle Anglisten hoogst interessante bijdrage over de Vier Shakespeare Folios door MOGENS MÜLLERTZ. De auteur heeft gebruik gemaakt van de gelukkig bewaarde dagboeken van de parochie-pastoor John Ward te Stratford on Avon, die aldaar verbleef van 1662-81 en die zijn berichten over de familie Shakespeare verkreeg van William's tijdgenoten. Een der nota's luidt: 'Shakespear, Drayton and Ben Jhonson had a merry meeting, and it seems drank too hard, for Shakespear died of a feavour there contracted.' Dit was in 1616, het jaar van Ben Jhonson's folio-uitgave. Uitvoerig wordt over de samenstelling van Shakespeare's folio's na diens ontijdige dood gehandeld (de eerste is van 1623). Over het beroemde Shakespeare-portret door de Nederlander Droeshout en het klein kasteel van Charlecote (vier mijlen buiten Stratford), waar Shakespeare in zijn jeugd ging stropen en ervoor gestraft werd, worden nieuwe bijzonderheden medegedeeld.

Archeologen en kunsthistorici zullen met belangstelling kennis nemen van de studie over boekbuidels en buidelboeken *(Posebind og pøseboger)* door VIGGO STARCKE. Een groot aantal variora op dat gebied worden in Scandinavische verzamelingen bewaard, die we hier uitsluitend uit schilder- en beeldhouwwerk kennen.

Voor het dragen van bijbels en kerkboeken werd inderdaad vroeger veel gebruik gemaakt van speciaal daartoe vervaardigde en versierde stoffen boekbuidels (in het Engels: bookgirdles).

Evenals zeevarend Nederland heeft Denemarken een Oost-Aziatische Kompagnie gehad, gesticht in 1616. In de aanvang van de 18e eeuw bevindt zich te Trankibar (Oostkust van India) een uit Duitsland geboortige Bartholomeus Ziegenbalg, een missionaris, die de eerste drukker wordt van de Deense Kompagnie. Hij drukte in verschillende talen: Portugees, Latijn, Duits en ook in de inlandse taal: het Tamil. Daar invoer van persbenodigheden uit Europa onvoldoende bleek, richtte hij ter plaatse een gieterij en een boekbindersatelier in, waar hij inlanders opleidde. De pers van Ziegenbalg, begonnen met 'A ordem da Salvacaon' (estampa pa dos missionarios del Rey de Dennemark, Anno 1712) heeft teken van leven gegeven tot 1845.

Matheus Paris is geen onbekende Engelse miniaturist uit de 13e eeuw. In een bijdrage, getiteld: *Matheus Parisiensis*, *manuskripttegningens master*, leert JØRGEN ANDERSEN hem kennen als een waarlijk universeel begaafde monnik van St-Albans. Van hem zijn vooral de kronieken van de Engelse geschiedenis bekend: de *Chronica Majora* en de *Chronica minora*, die door hemzelf met tekeningen werden opgeluisterd. Zijn naturalistische, humoristische stijl, die veel gemeens heeft met de stijl der tekeningen van Villard de Honnecourt (en wij voegen er aan toe de tekeningen van de 'Vieil Rentier d'Audenarde') heeft in Engeland de Byzantijnse traditie verbroken, zodat Mathew Paris wel als de vader van het Engels realisme in de miniatuurkunst mag doorgaan.

TORBEN SMISTRUP brengt als herinnering aan een bezoek aan Londen in de zomer van 1947 een levendig relaas van de uitgeversonderneming: *The Curwen Press*, gesticht in 1863. Harold Curwen is de kleinzoon van de stichter. In 1918 sloot zich Joseph Thorpe bij de firma aan, daarna in 1920 Oliver Simon. Deze laatste heeft The Curwen Press tot grote bloei gebracht door het uitgeven van een tijdschrift voor artistieke boekdrukkunst: The Fleuron. Toen Herbert Simon, de broeder van Oliver op zijn beurt toetrad in 1930 (hij was tot dan toe de leider geweest van 'The Kynoch Press') werd The Curwen Press nog meer gemoderniseerd. Ernstig beschadigd door het bombardement in de oorlogsjaren 1940-45, werd de drukkerij opnieuw ingericht en kreeg een nieuw orgaan: 'Signature'. Doel van de firma is: 'quality at a reasonable price no matter what the object is, an invitation card, a leaflet, or a book.'

R. PAULLI beschrijft een voorbeeld van moderne volband (Helbind = full-binding) vervaardigd door een jonge knappe boekbinder, Axel Knudsen. De band werd hem toevertrouwd in opdracht van het Wilhelm Bruun-fonds (1917). Het gekozen boek is een moderne Franse vertaling van Hans Andersen: Images de la lune, Paris, 1942, verlucht door A. Alexeieff en gedrukt voor de 'Union bibliophile de France.'

De kroniek over de Deense bibliophilie van 1948 is van de hand van VOLMER ROSENHILDE, het jaarverslag van de Vereniging van C. VOLMER Nordlunde.

Van de werkzaamheid der Vereniging getuigen:

1º *Godt Bogarbejde* 1947 en dito 1948, d.i. een gecommentarieerde lijst van goede goede Deense uitgaven, verdeeld onder een aantal rubrieken: 1) Belletrie, 2) Vakboeken, 3) Geïllustreerde kunstboeken en bibliofieluitgaven, 4) Jubileumboeken en Jaarboeken, 5) Illustratieve werken (monumenten en landschappen), 6) Leerboeken en handboeken, 7) Katalogen, 8) Andere boeken. Een Register verstrekt nuttige inlichtingen over uitgevers, illustratoren, drukkers, clicheerders, boekbinders, druktechnische procédé's, enz.

2º *Dansk Boghaandvaerk gennem Tideme*, zijnde een catalogus van een tentoonstelling van het Deense boek door de eeuwen heen met artikels van Bibliothekar Aage Marcus over de betekenis van de tentoonstelling (30 April tot 15 Mei 1949 in het Deense Kunstnijverheidsmuseum), over de Vereniging door Boekdrukker C. Volmer Nordlunde, over goede boekarbeid door Svend Dahl, over de Deense boekband door Lektor C.J. Wolf.

3º VOLMER ROSENHILDE. *Danske Bog Auktioner* 1946-1948 (met een overzicht van de boekprijzen), København, Forening for Boghaandvaerk, 1949. In het geheel werden te Kopenhagen gedurende deze periode 35 belangrijke veilingen gehouden, die aanzienlijke bedragen hebben opgebracht. De boekenverzameling van wijlen de boekdrukker Johan Olsen (3498 nummers) bracht 28.952 kronen op, lang niet de hoogste som.
Het gezag van de Forening blijkt uit de advertenties, waar bv. een drukker J.H. Schulz zich bij de uitgevers aanbeveelt op grond van het feit dat *Godt Bogarbejde* op de 34 beste boeken van 1938 zeven door hem gedrukte boeken aanwijst. Voorwaar het schone boek is alleszins in goede handen in het 'land of Denmark'.

P. DEKEYSER.

M.E. Kronenberg. *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*, Amsterdam, P.N. Van Kampen & Zoon, N.V., 1948, 173 blz.

Dit handig boekje uit de bekende reeks 'Patria', vaderlandse cultuurgeschiedenis in monografieën, is in meer dan een opzicht merkwaardig. Het is boeiend geschreven naar een wel overwogen plan, wat voor een vulgarisatiewerk onontbeerlijk is, maar het is tevens wetenschappelijk ten volle verantwoord. Mej. M.E. Kronenberg, de bekende bibliografe, wier naam verbonden is aan die prachtige onderneming van Wouter-Nijhoff: *Nederlandsche Bibliographie van* 1500 *tot* 1540, bezit niet alleen het talent uit een uiteraard droge materie 'la substantielle moëlle' te halen, maar ook met een warmvoelend hart over drukkers, bezitters en lezers van verboden boeken in de troebele tijden van de Hervorming te schrijven. In de grond hebben we hier een voorbeeld van verzetsliteratuur tegen een tyrannische overmacht, zoals we een hernieuwd staaltje er van beleefd hebben onder het nazischrikbewind. Mej. Kronenberg vangt haar relaas methodisch aan met een overzicht over de plakkaten en verordeningen tegen boeken. Moedige burgers zoals die Gentse bakker Lieven de Zomere te Gent verzetten zich in het schijnsel van de brandstapels, maar moeten

weldra met verkropt gemoed ondervinden dat het de autoriteiten ernst is. Daarna volgt de ondergrondse strijd van de drukkers, die verboden boeken drukken onder schuilnamen en schijnadressen. Drukkers, vooral

Antwerpse, Hans en Christoffel van Ruremond, Henrich Peetersen van Middelburch, Adriaen van Berghen, Jacob van Liesvelt, Niclaes van Oldenborch, worden hardnekkig vervolgd, gevangen gezet, beboet en soms ‘gerecht metten zweerde’, zoals de onfortuinlijke Adriaen van Berghen, wiens lotgevallen ons door Mej. Kronenberg in den brede worden verhaald.

Schrijfster heeft over het algemeen als tijdsgrens 1540 aangenomen, de datum, waarop de periode van de postincunabelen eindigt. Ze rechtvaardigt deze keus door er op te wijzen dat ze als bibliografe er ‘meer dan iemand van doordrongen is dat historische beschouwingen over de wereld van het boek zonder de hechte steun van een volledige bibliographie gevaar lopen tot ijdel geraas te verworden’.

Uit haar ‘slotaccoord’, een bewijs te meer dat ze haar boek als een muziekstuk gecomponeerd heeft, klinkt haar innige, menselijke overtuiging dat boekencensuur, ergo verwijzing tot de brandstapel, averechts werkt. Erasmus schreef het reeds: men kan Luther uit de bibliotheken verwijderen, maar niet uit de harten der mensen (‘facile est Lutherum eximere e bibliothecis, at non facile est illum eximere a pectoribus hominem’). Dit zeer lezens- en overwegingswaardig boekje van Mej. Kronenberg is opgeluisterd met een keur van vrij zeldzame platen: een portret van Hieronymus Alexander, de felle tegenstander van Erasmus, een portret van Martinus Luther, een van de grote Desideer (Erasmus), alsook verschillende frontispiciën van zeldzame drukken.

P. DEKEYSER.

Poortenaar, Jan, *Coster - niet Gutenberg.* Naarden, Uitgeverij in den Toren, 1947, 192 pp., kl. 4°. Voor België: Antwerpen, Wereldbibliotheek, Van Ommerenhuis, pr. 12,50 (met 26 afbeeldingen buiten, en 13 in de tekst).

De bekende Nederlandse schilder-graficus Jan Poortenaar heeft in het hierboven vermeld omvangrijk en typografisch zeer verzorgd werk het Coster-Gutenberg-probleem aangaande de prioriteit van de ontdekking van de boekdrukkunst in West-Europa aan een hernieuwd onderzoek onderworpen. Nieuwe historische vondsten werden hierbij niet in het geding naar voren gebracht, maar de oude werden opnieuw gerangschikt, zorgvuldig gewikt en gewogen en geïnterpreteerd van uit een vaderlandslievend Nederlands standpunt. Ofschoon Poortenaar met begrijpelijke heftigheid te keer gaat tegen het Duits nationalisme in deze prestige-kwestie, pleit het niet voor zijn wetenschappelijke objectiviteit in zijn argumentatie zo zeer een Nederlands nationalisme te laten meespreken. Voor kenners van het vraagstuk, die o.a. het baanbrekend, doch niet geheel overtuigend werk van Dr Gottfried Zedler: *Von Coster zu Gutenberg*, 1921, hebben bestudeerd, leert het boek van Jan Poortenaar niet veel nieuws. Voor het groot publiek echter is de publicatie van Poortenaar met zijn omvangrijke literatuur en zijn rijke illustratie en talrijke facsimilé's zeer nuttig. Nergens vindt men een zo heldere uiteenzetting van de feiten, door Gutenbergianen en Costerianen zo hopeloos vertroebeld (men leze slechts de strijdliteratuur van de twee Haarlemmers: de verduitste Van der Linde en de verengelste Hessels): het drukken van teksten met in metaal gegoten letters, de mogelijkheid van het gieten van letters in zand (het verondersteld procédé van Coster),

de uitvinding van de gietfles (de door Zedler aan Gutenberg toegeschreven verbetering), de gelijktijdigheid van xylografische en typografische drukken, en

dies meer. De samenvatting van hfdst. XIII toont op overzichtelijke wijze 's schrijvers gedachtengang aan: een eerherstel van Laurens Coster zoeken te bewerken aan de hand van deels historische, deels druk-technische argumenten, door hemzelf bijeengebracht en in laatste instantie te onderwerpen aan een door de Nederlandse Regering in te richten Coster-Stichting. De vraag is echter wie zitting zal krijgen in deze nationale Coster-Stichting, daar het genoeg bekend is dat de meest bevoegde incunabelkenners in Nederland niet precies in het pro-Coster-kamp te vinden zijn? Jan Poortenaar weet het en dat verklaart de polemiserende toon van sommige hoofdstukken en vooral van zijn talrijke voetnota's, waarin hij het niet alleen heeft tegen de uitlatingen van sommige Duitse geleerden, maar ook tegen de zogenaamde ‘tegensprekers’ van eminente landgenoten, o.a. Pater Dr Bonaventura Kruitwagen. Jan Poortenaar heeft één te vaardige en fijnzinnige pen om hem langdradigheid te verwijten, maar zeker had zijn boek gewonnen aan leesbaarheid, zoniet overtuigingskracht, had hij minder lucht gegeven aan zijn ‘ira’ om slechts de teksten en de feiten te laten spreken. Hierdoor maakt zijn boek de indruk het verweerschrift te zijn van een belezen dilettant, die zich een eigen, doch niet onbevangen historisch-wetenschappelijk oordeel over het vraagstuk heeft gevormd.

Papier, zetwerk, illustratie en bindwerk doen de Naardense uitgeverij In den Toren eer aan en tevens de Nederlandse firma's, die haar opdrachten naar hun beste kunnen hebben uitgevoerd.

P.D.K.

P.S. - Omstandigheden van achterstallige bibliografische lectuur brachten ons na het opstellen van deze recensie het artikel van P.B. Kruitwagen: Laurens Janszoon Coster weer op het tapijt (Het Boek XXIX (1948), p. 69-116) onder de ogen. Deze meesterlijke uiteenzetting werpt een verblindend licht op het geval, zodat van de door Poortenaar aangehaalde argumenten, o.a. de mededeling van de ‘Keulse Kroniek’ van 1499, niet veel bruikbaars overblijft. Wellicht heeft de voortgezette studie van de paleotypie een kans de ‘kern’ van de waarheid te benaderen? De tijd en de studie zullen het leren.

K.

***Huldeboek Pater Dr* Bonaventura Kruitwagen *O.F.M.*, *aangeboden op Sint Bonaventura* 14 *Juli* 1949 *ter gelegenheid van zijn gouden priesterfeest en zijn vijf en zeventigste verjaardag*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1949, VIII en 481 blz. gr. 8°, met 19 platen en 6 afbeeldingen, pr. in linnen fl. 27,50.**

Al wie tijdens de laatste vijftig jaar zich met Nederlandse en Middellatijnse incunabelkunde: palaeografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, bibliografie in 't algemeen heeft bezig gehouden, heeft op zijn weg Pater Bonaventura Kruitwagen ontmoet. Zij, die het voorrecht hadden hem persoonlijk te leren kennen, of met hem in briefwisseling te treden, loven onvoorwaardelijk zijn dienstvaardigheid, zijn taaie werklust, niet het minst zijn slagvaardigheid en zijn met milde humor gekruide levenslust. Het is dan ook vanzelfsprekend dat het niet de eerste maal is dat Pater

Bonaventura op de trappen des afdalenden levens in het zonnetje werd gezet. Dat gebeurde reeds in 1934 ter gelegenheid van zijn zo wel verdiende erepromotie te Amsterdam. Thans in 1949 gebeurt het met hernieuwde luister nu de

75-jarige zijn gouden priesterfeest viert en de morele schok en de ernstige verwondingen, opgelopen bij het berucht Bombardement van Rotterdam in Mei 40, waarbij de bibliotheek en de kostbare nota's van een geheel geleerdenleven te loor gingen, te boven is gekomen.

Eén-en-veertig vrienden en vriendinnen hebben aan dit huldeboek hun medewerking verleend.

We betreuren dat onder die medewerkers zo weinig Vlamingen geteld worden, die nochtans niet onderdoen in waardering voor de figuur van Pater Kruitwagen, maar we begrijpen anderszins dat het initiatief, uitgaande van het Noorden, naar beperking moest streven. Misschien had een nog groter beperking tot de specialiteiten van de jubilaris, de mogelijkheid van een buiten de landsgrenzen gaande medewerking gediend. Gedane zaken hebben echter geen keer!

Aan Mej. MARIA HÜFFER was de bio-bibliografische introductie van de gevierde en van zijn talrijke geschriften: 376 nummers (van 1899 tot 1949) goed toevertrouwd. In Kruitwageniaanse geest heeft ze de levensloop van Pater Elephas van zijn Rotterdamse geboorte bij 'de Lombardsche brug' in 1874 tot heden geschetst: een leven van zoeken, van ontdekken, van belijden, van arbeiden, van lijden en niet versagen.

De talrijke medewerkers aan deze hulde verwachten terecht dat hun bijdrage beoordeeld worde in het licht van de disciplines door de jubilaris op zulk een hoogst verdienstelijke wijze beoefend en bevorderd.

GERARD BROM, die volgens de alphabetische volgorde het vuur opent, past alvast een adagium van de jubilaris toe, die in ieder oud ding tegelijk iets van een persoon en iets van de gemeenschap onderscheidt. De '*Traditie in het Wilhelmus*' is niet zozeer het prediken van de rechtvaardige opstand tot handhaving van de traditie als wel het verheerlijken van een vorstelijke persoon op traditionele wijze: een autobiografisch berijmd portret, dat misschien oorspronkelijk bij een prent op een vliegend blaadje heeft behoord.

De bibliothecaris L. BRUMMEL heeft het over het samengaan van eruditie en handelsgeest in de persoon van *Dr Ludwig Tross*, die verschillende bekende incunabelen aan Nederlandse boekenfondsen heeft verkocht.

Volgens M.P. VAN BUYTENEN loopt het pad der incunabilisten niet over rozen. Hij brengt overwegingswaardige argumenten bij om Hildebrand Goffridus a Doengietupo als een candidaat voor het *intellectueel auteurschap van de Freeska Landriucht-drukkerij* (einde XVe eeuw) te laten doorgaan.

De *Oorsprong van het geïllustreerde boek* voert ons heel wat dieper in het verleden dan de incunabeltijd. ALEXANDER BYVANCK beschouwt de illustratie in het geschreven boek als een uiting van de cultuur in de late Hellinistische tijd: een teruggrijpen met voorbeelden naar het 'klassiek' verleden. De wieg van de boekillustratie blijkt heel wat ouder te zijn dan de wieg van de boekdrukkunst.

L. LE CLERCQ geeft een uitvoerige beschrijving van een *XVI*^{e}*-eeuws handschrift*, dat vóór 1940 aanwezig was in de vernielde Universiteitsbibliotheek te Leuven (hs. G71) en dat een reeks belangrijke ascetische geschriften bevatte. Het hs. was gebonden in een typische paneelstempelband, die aan Prosper Verheyden natuurlijk niet was ontsnapt. Van de bezitster, een kluizenaarster van de St. Michielskerk te Leuven,

zuster Jenneken de Beer, wordt in een bijlage, een merkwaardig testament medegedeeld.

ANTON VAN DUINKERKEN brengt commentaar bij het bekende *Liedeken van St. Jacobs* uit het Antwerps Liedboek van 1544. Hij heeft er een paedagogische strekking in herkend, nl. dat pelgrims niet op eigen gelegenheid, maar samen moeten logeren. Wat vèrgezocht lijkt ons bij de aanroeping: 'Sint Jacob heeft mi geholpen Maria, uyt alder noot', in Maria de Finibus Terrae te vermoeden. Immers in de Spaanse versies van de legende redden Maria en Sint Jacob de onschuldige jongeling uit de nood, zoals Enklaar reeds terecht had opgemerkt.

I.H. VAN EEGHEM heeft uit een onooglijk *Kladboekje van de Memoriemeesters der Oude Kerk te Amsterdam* de zorgvuldige administratie van de Memoriemissen in de XVIe eeuw kunnen nagaan, waaruit men tevens de toestand van de kerk met haar gebeeldhouwde graven en merken kan leren kennen.

L. VAN DER ESSEN illustreert door enkele *onuitgegeven brieven* de goede betrekkingen, die tussen *Alexander Farnese*, hertog van Parma, gouverneur-generaal der Nederlanden (1578-1592) en de *Orde der Jezuieten* bestonden. Deze stukken zijn des te kostbaarder, daar ze stammen uit het Farnesiaans archief te Napels, dat tijdens de laatste Wereldoorlog door de Duitsers werd verbrand.

D.TH. ENKLAAR elucideert de vraag: *welke jaarstijl de kronijkschrijver Melis Stoke heeft gevolgd*? Het blijkt in het algemeen de Paasstijl te zijn, maar niet uitsluitend, daar voor het jaar 1256 beslist de Boodschapstijl werd gevolgd. Dit is belangrijk, daar het een bewijs is dat die stijl reeds vroegtijdig in Noord-Nederland wordt gebruikt.

Een lezenswaardige bibliotheconomische bijdrage is die van G.A. EVERS over *de eerste* '*Centraal-kaart-catalogus*', de geordende boekenaankoop en het onderling leenverkeer der Nederlandse bibliotheken, zoals men vermoeden kan: een administratieve lijdensgeschiedenis, die gelukkig een practisch blij-einde kende.

Het is op het eerste zicht moeilijk het historisch bestaan van een man als *Laurens Jansz. Coster* te ontkennen wanneer *portretten* van de man bestaan. Doch J.G. VAN GELDER bewijst dat hier beeld-vervalsing in het spel is, dat we dus in het geheel geen echte conterfeitsels van Coster bezitten, doch slechts kopieën naar hoogst dubieuze originelen, zodat dit argument volkomen waardeloos blijkt.

Mej. E.E.A.J.M. Theissing heeft in 1935 haar proefschrift gewijd aan het instituut van klopjes en kwezels. De Hr H.C. HAZEWINKEL heeft thans uit notariële bescheiden het leven opgebouwd van een merkwaardige Rotterdamse geëmancipeerde *koopvrouw Margaretha Pirot*, die tevens, doch in 't geheim, *klopje* was van de Jezuieten. M. Pirot was afkomstig uit het Luikerland. In tegenstelling met de meeste van de klopjes was ze niet onbemiddeld, en heeft ze een testament nagelaten, dat licht en schaduw werpt op haar wereldlijk en geestelijk leven.

Het is de overtuiging van W. GR. HELLINGA dat de *Haagse Beatrijs-tekst* gered werd door de kunst van de kopiist, die het de reputatie bezorgde van een kostbaar bibliophilisch stuk. De philologen zijn geneigd de middeleeuwse kopiisten of afschrijvers van allerlei verstrooidheden te beschuldigen. Hellinga verdedigt de

kopiist van de Beatrijs ter gelegenheid van de polemiek over 6 verdwaalde verzen. We kunnen zijn vernuftige redenering niet in details volgen. De kopiist zou nl. de zes vss. na vs 432 onopzettelijk hebben weggelaten en ze onopzettelijk achter vs 476 door het toevallig overslaan van twee folio's hebben toegevoegd. De corrector zou dan achteraf getracht hebben de gemaakte fout te herstellen door het inschuiven

van een blad. Of deze elegante oplossing de Beatrijs-specialisten zal overtuigen is een vraag, die Hellinga zelf beantwoordt: 'Wie met zulke constructies een werkelijk gebeuren zou willen achterhalen, die verdwaalt veel verder dan de zes vss. in hs. H.' De redenering is geheel in de geest van de jubilaris, die steeds van de werkelijke gegevens uitgaat. Het toont tevens het verschil aan in de werkwijze van de corrigerende philoloog versus de reconstruerende literair-historicus.

Adriaen Cornelisz. van Heemstede is een XVIe eeuws predikant, die een bekend 'Martelaarsboek' heeft geschreven: de 'Gheschiedenisse ende den doodt der vromer Martelaren' (1559). Hij werd vervolgd als 'een groot ketter'. Op een tocht van Londen naar Embden in gezelschap van zijn vrouw en kinderen strandde zijn schip aan de Maasmond. Het schip werd door de Rentmeester van de Espargne aangeslagen en gevisiteerd. Men lei de hand op *een aantal* '*ketterse*' *boeken*, die aan van Heemstede hadden toebehoord. T.S. JANSMA verhaalt met een keus van missiven het wedervaren van de vluchteling en van zijn boeken 'Calvini, Melanthonis, Bucheri, Lutheri ende diergelijcke'.

Mevrouw C.H. DE JONGE stelt een aanvaardbare klassering van de *portretten van de beeldhouwer Artus Quellinus* (1609-1668) voor. We onthouden er uit dat de vroegste beeltenis het portret door Jurriaen Ovens van 1651 is (Museum van Schone Kunsten te Gent), terwijl het tot dusver aanvaarde fraaie portret door Ferdinand Bol (1663) geen portret van Quellinus zou zijn.

Onder de raadselachtige titel: '*Een mislukte sollicitatie van Onder-bibliothecaris en een niet-aanvaard incunabelgeschenk in de jaren 1838 en 1839*' vestigt J.H. KERNKAMP de aandacht op een voor de Utrechtse vroegdruk belangrijke incunabel: Otto van Passau's Boeck der 24 Ouden van 1480, die blijkens de letters G.L. op twijfelachtige gronden aan Gerard de Leempt wordt toegeschreven.

A.TH.C. KERSBERGEN brengt ter gelegenheid van '*Een IJslands Lofdicht op Kardinaal van Rossum*' door Stefán frá Hvitadal (1887-1933) een leerrijk overzicht van de hedendaagse IJslandse poëzie en de verfijnde skaldenkunst van de hrynhenda.

F. KOSSMANN geeft het antwoord op '*Wat zong zuster Ursula*?' bij het bekende plaatje van Rodolphe Töpffer uit de geschiedenis van Monsieur Cryptogame (Prikkebeen). 'Le Grand air de Didon' past inderdaad uitstekend bij de voorstelling van het afscheid van Prikkebeen en zijn verloofde.

Mej. M.E. KRONENBERG bekroont de 36-jarige geleerde en vriendschappelijke omgang met de jubilaris door de vakkundige ontleding van een *verzamelband* in privé-bezit, die een aantal *Noordnederlandse postincunabelen* blijken te zijn.

Slechts een beslagen theoloog als P. WILLIBRORD LAMPEN kon zijn weg vinden in de talrijke voorstellingen van het trinubium, dat zoveel schilders van de 15e en 16e eeuwen heeft geïnspireerd, o.a. Quinten Matsijs in het bekende schilderij van de Heilige Familie (Koninklijk Museum van Schone Kunsten te Brussel). De Maagschap

van Maria schijnt wel te zijn uitgegaan van de trits: Anna, Maria, Jezus, ten onrechte *Maria-Tedrieën* genoemd. Sint Anna is zonder twijfel de hoofdpersoon in die devotie, die in verband werd gebracht met de voorstelling van de H. Drievuldigheid.

G.I. LIEFTINCK onderwerpt aan het oordeel van de ter zake zeer bevoegde jubilaris een bijdrage over *Het Evangeliarum van Egmond*, waaraan A.W. Byvanck reeds in 1920 een studie wijdde. Byvanck dacht als plaats van oorsprong (± 950) aan Gent. Lieftinck, na een naar zijn gewoonte uiterst gedetailleerd onderzoek, opineert voor Sint-Vaast of Sint-Amand in Noord-Frankrijk. Sint Vaast wordt tegenwoordig vrij algemeen beschouwd als de bakermat van de hoog-francosaksiche stijl, waartoe het Egmonds Evangeliarum behoort.

J.J. MAK heeft als onderwerp van zijn hulde het *oudste gedrukte geestelijke liedboek in de Nederlanden* gekozen. Het geldt het 'Suverlijc Boecxken', gedrukt door Adriaan van Berghen te Antwerpen in 1508. Van Berghen werd later beschuldigd van ketterij; van die ketterij is in 1508 nog niets te bemerken. De samenstelling er van wordt door Mak aan Dirc van Munster toegeschreven. De verzameling bevat opvallend veel contrafacten, zodat lang vóór de Contrareformatie dit middel tot bevordering van de geestelijke volkszang in gebruik was.

L.C. MICHELS geeft een geestig commentaar bij sommige bekende en minder bekende *citaten*, die het lot delen van alle producten aan het menselijk geheugen toevertrouwd: 'Zersagung und Zersingung!' Men verwart het Ei van Damocles met het Zwaard van Colombus.

Een naamgenoot of wellicht een afstammeling van WILLEM MOLL, de bekende 19e-eeuwse kerkhistoricus, onthult enkele bladzijden van een *onbekend dagboek van de Amsterdamse hoogleraar.* Ze vergunnen een blik te werpen op het romantisch gedachtenleven van de jonge predikant te Lage Vuursche omstreeks 1840.

Onder de beroemde glazen van de Sint Janskerk te Gouda bevindt zich een glas - het 27e -, dat een onduidelijke signatuur draagt. Mej. ELISABETH NEURDENBURG bewijst dat we hier een *glas* hebben, waarvan het carton *getekend* werd *door Hendrik de Keyser* en dat *uitgevoerd* werd *door Cornelis Russens* in 1600 in opdracht van de Magistraat van Amsterdam.

Mej. R. PENNINK bewijst op haar beurt haar kunde als incunabiliste door de vakkundige analyse van een Nederlandse '*Magister cum discipulis*' - *houtsnede*, toe te schrijven aan Christiaen Snellaert van Delft.

De ingewikkelde genesis van *Mudzaerts' Kerkgeschiedenis*, uitgegeven door Verdussen, wordt door P. POLMAN, O.F.M., met klem van bewijzen ontraadseld.

Het heeft R. POST getroffen dat bij de *overgang van verschillende Germaanse volkeren tot het Christendom* zich op elkaar gelijkende verschijnselen voordeden. Hij vraagt zich af welke rol de koning of de vorst bij het bekeringsproces heeft gespeeld. Was het omverhalen van heidense tempels of heiligdommen een bewijs van tolerantie van wege de nog heidense vorst? Naar de mening van Post gingen de missionarissen slechts hiertoe over om de machteloosheid van de heidense goden te bewijzen, daar goddelijke bestraffing uitbleef.

Het '*Kerkelijk Leesblad*' (1800) is een eersteling van de ultramontaanse tijdschriftenliteratuur uit de jaren 1800 en 1801. Het verscheen te Anholt en te Emmerik en leidde een obscuur bestaan, dat door L.J. ROGIER, dank zij een gelukkige vondst, aan het daglicht wordt getogen.

A.A. VAN SCHELVEN licht naar zijn mening toe wie in de Nederlandse geschiedenis recht heeft met de erenaam '*nationale figuur*' te worden betiteld. Heeft alleen een staatkundige figuur of ook een culturele recht op die titel? Schrijver besluit dat het wel het beste is niet te gul te zijn met deze betiteling.

Een Engelse bijdrage: '*A french bibliophile in Germany*, *Petrus Mitte*, *de Caprariis*' van de hand van VICTOR SCHOLDERER handelt over het boekenbezit van een Franse geestelijke preceptor van het klooster der Hospitaalbroeders van de H. Antonius de Heremijt te Memmingen.

De studie van H.J.J. SCHOLTENS over de aanleg van boekerijen bij de Kartuizers bevat nieuwe bijzonderheden *over de vervaardiging van handschriften bij de Kartuizers*, o.a. te Champmol, maar ook te onzent. Het blijkt dat gesalarieerde vaklui van buiten, die in het gastenhuis van het convent verblijf hielden, aan de stoffering: schoonschrift en miniaturen, medewerkten. De boekencollectie van de Utrechtse Kartuizers heeft aldus tegen het einde van de 14e en de hele duur van de 15e eeuw veel steun ondervonden van leken-kunstenaars. Rogier Van der Weyden werkte voor de Kartuizers van Scheut, Jan van Eyck voor die van buiten Brugge.

De betrekkingen tussen *Kuyper en Fruin* worden aan een confrontatie onderworpen door Z.W. SNELLER. Kuyper was leerling van Fruin geweest, toen deze nog leraar was aan het gymnasium te Leiden. De anti-revolutionair Kuyper stelde zijn levenlang groot vertrouwen in het oordeel van een nochtans geheel anders georiënteerde geest als die van de liberaal Fruin.

B.A. VERMASEREN toont de vrij zonderlinge wijze aan hoe de dichter-humanist *Hadrianus Junius* er toe kwam de '*Batavia*' (1588) te schrijven. Junius kreeg niet zonder moeite de opdracht van de Staten van Holland de geschiedenis van Holland te boek te stellen, maar de opdracht werd door de wederwaardigheden van de tijd slecht beloond. Junius is een der meest aangehaalde auteurs in verband met het historisch bestaan van Laurens Coster. Het blijkt dat de uitgave van de 'Batavia' door Janus Dousa nogal verschilt van de twee bewaarde mss. Vincent Loosjes (gedenkschriften wegens het vierde eeuwfeest van de uitvinding der boekdrukkunst, Haarlem, 1824) heeft (325-327) het ms. der familie Enschedé kunnen raadplegen. Een critische studie van de 'Batavia' ware wenselijk.

FRATER L. VERSCHUEREN, de uitgever van *Hendrik Herp's Spieghel der Volcomenheit* (Antwerpen, 1931), bestrijdt de mening dat er verschillende drukken van de 'Spieghel' bestaan. De 'Spieghel' werd te Keulen door Johan Landen in 1509 gedrukt, maar om de verkoopbaarheid wellicht, werden in sommige exemplaren fragmenten van andere geestelijke tractaten aan het werk toegevoegd, zonderling genoeg onmiddellijk na het titelblad.

Uit zijn rijke ervaring op het gebied van het opsporen en identificeren van middelnederlandse hss. put Prof. C.G.N. DE VOOYS een nieuw staaltje. Het is eigenlijk een *nalezing* van wat hij vijftig jaar geleden in *Duitse bibliotheken* te München,

Dresden, Wenen en elders optekende ten behoeve van zijn studieën over de exempelen- en visioenenliteratuur en van de ‘Bibliotheca manuscripta’ van zijn vriend Willem de Vreese. Het zijn 1° de Hof der gulden rosen onses heren ihesu ende marien, 2° hoe de siele den engel Gabriel vragede ende seghede, 3° Die vier

schuldenaren, 4° een aantal refreinen, waarvan een met de stock: 'Noch hopic dat my gheburen sal', 5° Dat leven ende legende van Sinte Willem, enz.

Archivaris E. WIERSUM beschrijft *Kerk en Pastorie in de Westenwagenstraat te Rotterdam*, waar Pater Kruitwagen logeerde tijdens zijn talrijke bezoeken, waaronder pijnlijke gasthuisbezoeken, te Rotterdam.

Ofschoon heel wat literatuur bestaat over de bibliografie der Jezuïetenorde is A. DE WILT, S.J. er in geslaagd aanvullingen te brengen bij *de oudste bibliografieën der orde:* Ribadeneira (1602), Coyssard (1609), Negroni-Schott (1613).

De geestelijke invloed, die van het '*Calendarium van Windesheim*' is uitgegaan, is niet te schatten. Het was immers de rooster van de vrome overdenkingen gedurende een geheel jaar voor de Windesheimers en al diegenen, die aansloten bij de geest der 'Moderne Devotie.' S. VAN DER WOUDE neemt als uitgangspunt de gedrukte kalender van 1488 van de ontwikkeling van de Windesheimer brevier na te gaan. Hierbij wordt dankbaar gebruik gemaakt van de methode van de meesterjubilaris in zijn: 'Studiemateriaal voor den Kalender te Utrecht', opgenomen in de rijke mijn van de 'Laat-middeleeuwse paleografie, enz.' (s'-Gravenhage, 1942).

Aldus wordt op treffende wijze een reeks allerbelangrijkste studieën beëindigd, die van de eerste tot de laatste het bewijs brengen hoezeer de medewerkers dankbaarheid verschuldigd zijn aan de jubilaris, animator en baanbreker van formaat: Pater Dr Bonaventura Kruitwagen, aan wie dit royaal uitgegeven Huldeboek een bron van bestendige verheugenis moet zijn.

P. DE KEYSER.

Afzonderlijke uitgaven van de vereeniging der antwerpsche bibliophielen

(Publications de la Société des Bibliophiles anversois)

Eerste Reeks (1e série)

1.	**Boek gehouden door** JAN MORETUS II, **als deken der Sint-Lucasgilde (1616-1617**), uitg. door Max Rooses. 1878.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
2.	**De Antwerpsche Ommegangen in de 14de en 15de eeuw**, uitg. door L. de Burbure. 1878.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
3.	**De gebroeders Van der Voort en de Volksopstand van 1477-1478**, uitg. door P. Génard. 1879.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
4.	**Refereynen en andere gedichten uit de 16de eeuw, verzameld en afgeschreven door** J. DE BRUYNE, uitg. door K. Ruelens, Deel 1. 1879.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
5.	**Chronijck der Stad Antwerpen, toegeschreven aan den Notaris** GEERAARD BERTRIJN, uitg. door G. van Havre. 1879	*Uitverkocht*, *Épuisé*
6.	KILIANUS' **Latijnsche**	*Uitverkocht*, *Épuisé*

	Gedichten, uitg. door M. Rooses. 1880.		
7.	**Refereynen en andere gedichten uit de 16de eeuw, verzameld... door** J. DE BRUYNE, Deel 2. 1880.		*O fr. 72*, - *H fr. 90*, -
8.	TH. VAN LERIUS, **Biographies d'Artistes anversois**, Vol. I. 1880.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
9.	**Refereynen en andere gedichten uit de 16de eeuw, verzameld... door** J. DE BRUYNE, Deel 3. 1881.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
10.	**Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par** CHRISTOPHE PLANTIN, publ. par Ph. Rombouts. 1881.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
11.	TH. VAN LERIUS, **Biographies d'Artistes anversois**, Vol. 2. 1881.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
12.	**Correspondance de** CHRISTOPHE PLANTIN, Vol. 1. publ. par Max Rooses. 1883.		*O fr. 125*, - *H fr. 150*, - *L fr. 180*, -
13-14.	G. VAN HAVRE, **Marques Typographiques des imprimeurs et libraires anversois**, Vol. 1-2. 1883-1884.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	

15.	**Correspondance de** CHRISTOPHE PLANTIN, Vol. 2. 1885.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
16.	**Synonymia latino-teutonica (ex Etymologico Kiliani deprompta**), uitg. door Em. Spanoghe, Deel 1. 1889.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
17.	**Le Passetemps de** JEHAN LHERMITE, Vol. 1, publ. par Ch. Ruelens. 1890.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
18.	**Synonymia latino-teutonica** Deel 2, 1892.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
19.	A. GEULINCX, **Van de Hooft-Deuchden**, uitg. door J.P.N. Land. 1895.		*O fr. 66*, -
20.	**Le Passetemps de** JEHAN LHERMITE, Vol. 2, publ. par E. Ouverleaux et J. Petit. 1896.		*O fr. 120*, - *H fr. 144*, -
21.	**Icones veterum aliquot, ac recentium medicorum, philosophorumque elogiolis suis editae, opera** I. SAMBUCI, fac-simile druk naar de Plantijnse uitgave van 1574, uitg. door M. Rooses. 1901.		*H fr. 125*, -
22.	**Synonymia latino-teutonica**, Deel 3. 1902.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	

23.	F. DONNET, **Het jonstich versaem der Violieren. Geschiedenis der Rederijkkamer** '**De Olijftak**' **sedert 1480.** 1907.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
24.	**De rekeningen der Rederijkkamer** '**De Olijftak**', **1615-1629**, uitg. door Em. Dilis. 1910.		*O fr*: *66*, - *H fr*: *82*, - *L fr*: *99*, -

* O = Gewone uitgave H = Editie op Oud-Hollandsch papier L = Luxe-uitgave.

25.	J. DE WIT, **De Kerken van Antwerpen** (Schilderijen, beeldhouwwerken, geschilderde glasramen, enz. in de 18de eeuw), uitg. door J. de Bosschere. 1910.		*Uitverkocht*, *Épuisé*
26.	**Correspondance de** CHRISTOPHE PLANTIN, Vol. 3.		*H fr. 150*, - *L fr. 100*, -
27-28.	J. DENUCÉ, **Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantin**, 2 dln. 1912-1913.	*Deel 1*	*Uitverkocht*, *Épuisé*
		Deel 2	*O fr. 100*, - *H fr. 225*, - *L fr. 270*, -
29-34.	**Correspondance de** CHRISTOPHE PLANTIN, Vol. 4-9, publ. par J. Denucé. 1914-1918.		*Samen fr. 500*, -
35.	E. VAN HEURCK, **Les Harrewijn: Jacques, Jacques-Gérard, François, Jean-Baptiste et leurs descendants.** 1920.		*Uitverkocht*, *Épuisé*
36.	SOPHOCLES, **Antigone, vertaald door Cornelis van Ghistele,** uitg. naar den druk van Simon Cock (1556) door J. Grietens. 1922.		*O fr. 36*, -
37.	**Briefwisseling der Gebroeders** VERDUSSEN, **1669-1672**, uitg. door M. Sabbe, Deel 1. 1923.		*O fr. 66*, -
38.	**La** '**Thiende**' **de** SIMON STEVIN, facsimilé de l'édition plantinienne de 1585, publ. par H. Bosmans S.J. 1924.		*O fr. 36*, -
39-40.	**Colloquia et dictionariolum septem linguarum,** naar den druk door Fickaert (Antwerpen, 1616) uitg. door R.	*Deel 1*	*Uitverkocht*, *Épuisé*

	Verdeyen. 1925-1926.	
	Deel 2	*O fr. 150*, - *H fr. 188*, -
41.	M. SABBE, **Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom.** Bijdrage tot de Geschiedenis van het Schoolwezen in de 16de eeuw. 1929.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
42.	**Colloquia et dictionariolum septem linguarum**, Deel 3. 1935.	*O fr. 150*, - *H fr. 188*, -
43.	**Briefwisseling der Gebroeders** VERDUSSEN, Deel 2. 1936.	*O fr. 66*, - *H fr. 82*, - *L fr. 99*, -
44.	**Vander Dochtere van Syon**, fac-simile-druk naar de uitgave van Gheraert Leeu (Antwerpen, 1492), met inleiding door J. Van Mierlo S.J. 1941.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
45.	**Salighe Meditacie des Lijdens ons Liefs Heeren op die seuen Ghetiden,** fac-simile uitgave naar de uitgave van Thomas van der Noot (Antwerpen, ca. 1505), met inleiding door P. de Keyser. 1942.	*fr. 80*, -
46.	**Antwerpen's Glorie in de 16de Eeuw,** fac-simile-druk van 5 houtsneden, met inleiding door F. van den Wijngaert. 1944.	*Uitverkocht*, *Épuisé*

Nieuwe Reeks (2e série)

1.	DIRCK BUYSERO, **Korte Beschrijvinge van Parijs...** uitg. door J. Willemyns. 1942.	*fr. 80*, -
2.	JAN VAN DEN DALE, **Gekende Werken,** uitg. door G. Degroote. 1944.	*fr. 125*, -
3.	**Vanden Leven Ons Heeren**, fac-simile uitgave naar den druk van Geeraert Leeu.	*In voorbereiding (en préparation)*
4.	JAN VAN DEN BERGHE, **Dichten en Spelen,** uitg. door C. Kruyskamp.	*fr. 150*, -

Buiten Reeks (Hors série)

De Gulden Passer. Register I-XX (1926-1942) door AM. DERMUL. 1943. *fr. 10*, -